

KAPİTAL Okuma Kılavuzu

Alaattin Bilgi

EVRENSEL
BASIM
YAYIN

KAPİTAL Okuma Kılavuzu

Alaattin Bilgi

EVRENSEL
BASIM
YAYIN

EVRENSEL
BASIM YAYIN

Doğa Basım Yayın Tic. Ltd. Şti.

Tarlabaşı Bulvarı Kamer Hatun Mah.
Alhatun Sk. No: 27
Beyoğlu / İstanbul
Tel: 0212 361 09 07 (pbx)
Faks: 0212 361 09 04

web: www.evrenselbasim.com

e.posta: bilgi@evrenselbasim.com

Evrensel Basım Yayın – 285

KAPİTAL OKUMA KILAVUZU
Alaattin Bilgi

Kapak Tasarım
Savaş Çekiç

Birinci Basım
Yurt Kitap -Yayın (Mayıs1992)

İkinci Basım
Ağustos 2005

ISBN 975-6106-06-9

Baskı
Ezgi Matbaası
(Davutpaşa Cad. Emintaş Kazımdinçol sit. No: 81 / 229
Davutpaşa - Topkapı 0212.501 93 75)

KAPİTAL
OKUMA KILAVUZU

Alaattin Bilgi

Bu kitabı

Kapital'li yılları

birlikte geçirdiğimiz

İlhan Erdost'un anısına

adıyorum...

A. B.

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Kapital Okuma Kılavuzu'nun birinci basımına yazdığım önsözde kitabın içeriği ve hazırlanış amacı hakkında ayrıntılı bilgi verdiğim için bu basımda aynı konular üzerinde durmayacağım.

Ancak, *Kapital Okuma Kılavuzu* yayınlandıktan sonra önemli bir eksikli ğin farkına vardım.

Karl Marx, *Kapital*'in Almanca 1. basımı için beş sayfa tutan bir Önsöz; 2. basım için daha uzunca tutan (10 sayfa) bir Sonsöz (1873); ayrıca Fransızca basıma kısa Önsöz (1872) ve Sonsöz (1875) yazmıştır. Ayrıca, Marx'ın 1885 Martında ölümünden sonra yapılan Almanca 3. basıma Friedrich Engels, iki buçuk sayfalık bir Önsöz (Kasım 1883); İngilizce basıma dört sayfalık Önsöz (Kasım 1886) ile Almanca 4. basıma altı sayfalık Önsöz yazmıştır.

Ben önsözlerden Almanca 1. basıma Önsöz ile 2. basıma Sonsöz'ün ve bir de Engels'in İngilizce basıma Önsöz'ünün bir özetini yaparak bu basımda kitaba dahil ettim. Bu önsöz ve sonsözlerde, Marx'ın ve Engels'in kaleminden, *Kapital*'in yazım serüveni, içerdiği bazı konular ve yayınlanmasından sonra, bazı çevreler tarafından nasıl karşılandığı, hangi noktadan itiraza uğradığı ve bu itirazlara, Engels'in özellikle Almanca 4. basıma Önsöz'ünde verdiği yanıtlar ele alınmaktadır.

Seçtiğim bu üç özet önsözde ben sadece ana fikirler üzerinde okura bilgi vermeye çalıştım. Zaten sık sık belirttiğim gibi, *Kapital Okuma Kılavuzu*'nu eline alanların mutlaka *Kapital*'in birinci cildini de ellerinin altında

bulundurmaları ve göndermeler yapılan orijinal metne başvurmaları bu temel yapıtı anlamak için başta gelen koşuldur.

Kapital Okuma Kılavuzu 1992 Mayısında yayınlandığına göre, aradan neredeyse on yıl gibi uzun bir süre geçmiş bulunuyor. İkinci bir basım yapılması için bu kadar uzun zaman geçmesinin nedeni, 1. basımın, o günün koşulları altında dağıtımının gereği gibi yapılamaması; medyayı bir yana bırakın, gazetesiyle, dergisiyle özellikle İstanbul basını tarafından, tıpkı *Kapital*'in 1867'de ilk basımı yapıldığı zaman, Alman burjuvazisi tarafından "sükût suikastı" ile boğuntuya getirilmesi gibi göz ardı edilmesi; ve ensonu, belli bir azınlık dışında Türkçe okur kitlesinin, başta medya ve basın tarafından, sansasyon yaratan romanlar ya da kabak çekirdeği çitler gibi okunan anılara doğru yönlendirilmesidir. Bir de son yıllarda yayın işine el atan bankalar ile holdingleşen yayınevleri karşısında doğal olarak zayıf düşen yayınevlerinin güç kayıplarını da unutmamak gerekir. Yani *Kapital*'in gerek üç ciltlik tam çevirisinin, gerekse bu *Kapital Okuma Kılavuzu*'nun karşılaştığı ekonomik sorunlar, Karl Marx'ın büyük boy iki bin altı yüz sayfada irdelemeye çalıştığı *Sermaye*'nin yayın piyasasındaki yansıması gibidir.

Yine de, *Kapital*'e ve genelde Marksizme karşı ilginin özellikle son yıllarda gençler arasında bir artış gösterdiği, içinde bulunulan olumsuz ko şullara karşın bu konuların daha sık tartışılmaya başlandığı olgusunu da ben kendi hesabıma gençlerle olan yakın temasımda açıkça görmekteyim ve bu da bana gelecek için büyük bir umut ve sevinç vermektedir.

Alaattin Bilgi
Umurbey köyü, Haziran 2001

BİRİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Yüz yirmi beş yıl önce, 1867 Eylülünde birinci cildi yayınlanan Kapital yalnız ekonomi-politiğin tarihinde değil, bütün dünyada, bilimsel ve entelektüel hayatın gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur.

Diyalektik materyalizmin ete kemiğe bürünmüş şekli olan Kapital, bir yandan ekonomi-politikte o gün ulaşılan noktayı kıyasıya eleştirirken, öte yandan da geleceğin ipuçlarını eşi görülmemiş geniş bir kavrayışla sergiler. Öznel açıdan, Marx'ın özel yaşamı bakımından görüldüğünde ise Kapital, Marx'ın, "... sağlığını, mutluluğunu ve ailesini feda ettiği",[1] başyapıtıdır.

* * *

Kapital'in altbaşlığı, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili'dir. Gerçekten de Kapital'de Marx, bu üretim biçiminin eleştirel bir çözümlemesini, araştırmalarını olgulara ve belgelere dayandıran bir bilim adamının objektifliği içerisinde yapmıştır. Aslında, Kapital'de kullandığı tarihsel ve diyalektik yöntem (bu yöntemin ayrıntılarını ilerdeki sayfalarda okuyacaksınız) başka türlüsüne de elvermezdi.

Okuyucu Kapital'i okurken, kapitalizmin, kendi döneminde, yerini aldığı feodalizmin üretime koyduğu sınırları ve köstekleyici etkileri kırdığını ve böylece ekonomik ve toplumsal gelişmeyi kamçıladığını görecektir. Yine kapitalizm, dev boyutlara ulaşan üretken güçleri harekete geçirmiş, bilim, teknik ve mühendisliğin her türünü geliştirmiş, emeğin bilime dayalı bir ör-

gütlenmesini sağlamış, üretim yöntemlerini rasyonelleştirmiştir. Modern fabrika sisteminde işin niteliği, işçilerin disiplinli ve uyumlu bir biçimde çalışmasını ve örgütlenmesini gerektirir. Bu da onlara, fabrika dışında da, kendi çıkarları doğrultusunda örgütlenmeyi ve disiplin içinde hep birlikte hareket etmeyi öğretir. Bu üretim biçimi, değişik nitelikte yüzlerce ve binlerce işçiyi modern işyerlerinde ve fabrikalarda bir araya getirmiş, işbölümü ve uzmanlaşmayı gerektiren birbirinden çok farklı üretim kolları arasında güçlü bağların kurulmasına yol açmıştır. Ve sonuçta üretim, gerçek anlamıyla toplumsal bir nitelik kazanmıştır.

Bütün bu ve benzeri olguları Marx, bir yandan o güne değin hiçbir burjuva iktisatçının yapamadığı biçimde ayrıntılarıyla saptamış ve gözler önüne sermiş, öte yandan da, üretimin gitgide artan ölçüde kazandığı toplumsal niteliğe karşın, üretimin nihai sonucu olan ürünün, özel mülkiyetin konusu olmasıyla ortaya çıkan ve gittikçe derinleşen uzlaşmaz çelişkiyi saptamış, emek ve artı-değer sömürüsünü ayrıntılarıyla ele almıştır.

Dikkat edilirse, Marx'ın hedefinin, bir üretim biçimi olarak kapitalizm değil, bu üretim biçiminin sonuçları ve bu sonuçları mazur göstermek isteyen vülger iktisatçılar olduğu görülür. Konuları yüzeysel ve kaba bir yaklaşımla ele alan bu tür iktisatçıları o, en ince alay ve yergiden başlayıp neredeyse küfre varan sözlerle yerden yere vurur. Zaten Marx, bu üretim biçiminin, daha öncekiler gibi geçici olduğu ve zamanı gelince yerini daha üst düzeyde bir başka üretim biçimine bırakacağı savındadır. Kapitalizmin belkemiği olan büyük sanayinin, daha önceki üretim tarzlarının özünde tutucu olmalarına karşın, "mevcut üretim sürecini hiçbir zaman son ve değişmez bir biçim olarak görmediğini ve ele almadığını, bunun için de bu sanayinin teknik temelinin devrimci" olduğunu (birinci cilt, s. 479) vurgular. İşte kapitalizmin teknik temelindeki bu devrimci nitelik, bu üretim biçiminin uzlaşmaz çelişkilerini ve karşıtlarını olgunlaştıracak ve zamanı gelince yerini alacak ekonomik ve toplumsal düzenin yolunu açmış olacaktır.

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı gibi Marx, kapitalist üretim biçimini, uyguladığı yöntemin gereklerine uygun olarak objektif bir biçimde inceler, irdeler ve bunlardan sonuçlar çıkarır.

* * *

Kitabımızın birinci bölümünde Marx'ın düşünce çizgisindeki gelişmeyle Marksizmin kaynaklarını, Kapital'in doğuşunu ve Kapital'de uygulanan diyalektik yöntemi inceleyen yazılar var. Bu yazıların, ana metni daha iyi anlamada okura yardımcı olacağı kanısındayım. Bu incelemeleri ve Kapital'de uygulanan diyalektik yöntemi özellikle genç okurların dikkatle okumalarını salık veririm.

Şimdi, böyle bir elkitabı hazırlamaya niçin gerek duyduğumu anlatmak istiyorum.

Kapital'in birinci cildinin Türkçe çevirisi tek cilt halinde ilk kez 1975 Temmuzunda yayımlandı.[2] Demek ki, ilk Almanca basımından yüz sekiz yıl sonra dilimizde bütünüyle yayımlanabilmiş bu temel yapıt. İkinci cilt 1976 Ağustosunda, üçüncü cilt ise 1978 Ağustosunda yayımlandı.

Böylece üç cilt üç yılda tamamlanmış oldu ki, yapıtın oylumu ve içeriği düşünülürse, bunun ne demek olduğunu okurlar elbette çok iyi takdir ederler. Birinci cilt 1975 yılından sonra üç kez daha basıldı, ikinci ve üçüncü ciltlerin ikinci basımları yapıldı.[3] Şu sıralar, çoktan tükenen ikinci cildin yeni basımı hazırlanıyor. Geride bıraktığımız yılların her türlü olumsuz koşullarına karşın Kapital en çok aranan, ilgi gören kitaplar arasında. Okurun gösterdiği bu ilginin yanı sıra, bilim ve öğretim kurumlarının kitaplıklarında da çoktan yerini almış durumda. Marx'ın bütün kitapları gibi Kapital de geçmişte hep okundu ve çok tartışıldı, gelecekte de okunacak ve tartışılacak. Düşün dünyası, bilim dünyası, Marx'sız da olmaz, ona karşı çıkanlar olmadan da. İlgilenenler bilirler, yalnız Kapital için ve onun üzerine yazılanlar bir kitaplığı doldurur da taşırır. Marx, son yüzyılın en çok okunan ve tartışılan düşün adamıdır dersek abartmış olmayız.

* * *

Kapital okuru için geçerliliğini daima koruyan bir sorun olduğu da hep bilinir: Yapıtın oylumu ile kimi teorik yerlerinin zor anlaşılması. Özellikle

genç okurlar –zaten okurun yaşlısı olmuyor galiba– kendi deyimleriyle, “Kapital’in, her biri, briket kalıbı gibi üç cildinin” gözlerini yıldırdığından yakınırlar. Bir özet ya da kılavuz kitap yapılamaz mı diyenler de olur. Bu sorun beni de hep düşündürdü, tedirgin etti. Kapital elden geldiğince yaygın okunmalı ve tartışılmalıydı. Satın alınıp rafa kaldırılan kitap, kitap bile sayılmazdı. Çevirmeni olarak bu konuda bir şeyler yapmam gerektiğine inanıyordum. Bu düşünceyle, Kılavuz için çeşitli taslaklar hazırladım, üzerlerinde çalıştım. 1980 yılı ortalarında, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi’nin çağrılısı olarak Moskova’da bulunduğum sırada, Akademide ve Marx’ın bütün eserlerinin korunması ve yayımından sorumlu Marksizm-Leninizm Enstitüsü’nde bu konunun uzmanlarıyla, hazırladığım taslaklar üzerinde görüş alışverişinde bulundum. Ayrıntıların mayalanması epeyce sürdü ve sonunda, amacı Kapital’in daha rahat okunmasını sağlamak olan bu kılavuz ortaya çıktı. ‘Rahat okunması’ derken, Marx’ın şu sözlerini anımsatmak isterim: “Bilime giden düz ve kestirme yol yoktur ve ancak onun dik patikalarında yorucu tırmanmaları göze alanlar pırıltılı doruklarına ulaşabilirler.”[4]

* * *

Kitabı hazırlarken, temel kavramları, tanımları, kategorileri, özgün metindeki kısım, bölüm ve kesimleri izleyerek elden geldiğince ayrıntılı vermeye çalıştım. Özel yorum ve eleştirilerden kaçındım. Amacım okuru Kapital ile baş başa bırakmak, ona yalnız gerekli ipuçlarını vermekti. Okur bu kılavuzu okurken, Kapital’in birinci cildini de yanında bulundurur ve bu cilde[5] yapılan göndermelerden yararlanarak konuyu aslından da izlerse, özellikle teorik irdelemeleri çok daha kolay kavradığını fark edecektir. Ayrıca Kapital’de geçen hemen bütün ekonomi-politik terimleri ve kavramları kapsayan ve yine benim hazırladığım Marx-Engels, Ekonomi Politik Sözlüğü’nün de her an başvurmak üzere el altında bulundurulmasını metnin daha kolay ve rahat anlaşılmasında okura yardımcı olacağı kanısındayım. Kapital Okuma Kılavuzu’nu yalnız birinci cilt için hazırladım. Böyle yapmamın ne-

deni, bu cilt bir kez kavrandıktan sonra öteki iki cildin daha rahat anlaşılabileceği düşüncesidir.

Okur, dik yamaçlara tırmanmak için katlandığı zahmetin ödülünü, aydınlık ufukları seyrederek almış olacaktır.

Alaattin Bilgi

Umurbey köyü, Eylül 1991

1 Marx'ın S. Meyer'e yazdığı 30 Nisan 1867 tarihli mektuptan. Bu cümlenin tamamı şöyle: "... mezarımın kenarında dolanıp duruyorum. İşte bunun için, sağlığımı, mutluluğumu, ailemi feda ettiğim kitabımı tamamlamak için çalışabileceğim *her anı* ona vermek zorundayım." Bkz. Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, çev. Alaattin Bilgi, Evrensel Basım Yayın, Ekim 1996, s. 195.

2 *Kapital*'in daha önce yapılmış Türkçe çevirileri için *Sosyalizm Ansiklopedisi*'nin 23 Ocak 1989 tarihli 8. sayısında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

3 Kapital'den bütün alıntılar Sol Yayınları'nca gerçekleştirilen bu basımlardan yapılmıştır.

4 Karl Marx, *Kapital*, birinci cilt, Sol Yayınları, Ankara, Mart 1978, Mayıs 1986, s. 31.

5 Bu ciltten yapılan alıntıların sonuna sayfa numaraları konulmuştur. Alıntılarda kimi yerlerde ufak tefek değişiklikler yapılmıştır.

I
Kapital'in Doğuşu
ve
Yöntemi

ALMANCA BİRİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Karl Marx

(Londra, 25 Temmuz 1867)

(ÖZET)

Bu kitabın Giriş kısmında da belirtildiği gibi, bilimsel sosyalizmin temel taşı olan ekonomi-politiğin eleştirisi, Karl Marx'ın bütün yaşamı boyunca zihnini meşgul eden sorunlardan birisidir ve yıllarca süren çalışmaların ürünü olan *Kapital*'in kökleri, yazarın gençliğine kadar uzanır. Marx'ın birinci basıma yazdığı *Önsöz* şu cümleler ile başlar: "Şimdi birinci cildini kamuoyuna sunduğum yapıt, 1859'da yayımlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı yapıtımın devamını oluşturur. Birinci kısım ile onun devamı arasındaki uzun aralık, çalışmamı tekrar tekrar kesen, uzun yıllar süren bir hastalıktan ötürüdür… Daha önceki üç kitapta (*Katkı*'da –A.B.) yalnızca dokunup geçilen birçok nokta, koşulların elverdiği ölçüde, burada, daha tam olarak işlenmişken; orada ayrıntılı olarak ele alınan noktalara bu ciltte yalnızca değinilmiştir."

Gerçekten de *Katkı*'da, dokunulup geçilen *Meta* ve *Para* konuları, *Kapital*'de tam olarak işlenmiş; *Katkı*'da, çok etraflı biçimde açıklaması yapılan *değer ve para teorileri* tamamen dışarda bırakılmıştır.

"Her başlangıcın güçlüğü, bütün bilimler için geçerlidir. Bu yüzden birinci bölümün, özellikle de *metanın tahlilini* kapsayan kesimin anlaşılması daha zor olacaktır. Özellikle de, *değerin özü ve değerin büyüklüğü*nün

(italikler bana ait –A.B.) tahlili ile ilgili yerleri, elden geldiğince herkesin anlayabileceği gibi yazdım," saptamasını yapan Marx, *Kapital*'de ilk önce, burjuva toplumunun gitgide artan servet birikiminin en yalın somut ekonomik ögesi olan *meta*'nın ekonomik hücre yapısını; "değer-biçiminde" gelişmesini ve "para-biçiminde" ifade edilmesini; paranın sermayeye dönüşmesini, "tıpkı mikroskobik anatomide yapıldığı gibi" en küçük ayrıntıları ile tahlil ettiğini söyler ve, "Ben bu yapıtta, kapitalist üretim tarzını ve bu tarza tekabül eden üretim ve değişim koşullarını inceleyeceğim," der.

Bu Önsözde Marx, birinci ciltte, özellikle *Sermaye Birikimi*'nin ele alındığı bölümlerde (yedinci ve sekizinci kısımlar) niçin İngiltere'de yapılan istatistiklerden ve toplanan bilgilerden yararlandığını açıklar: "Almanya'nın ve geriye kalan Batı Kıta Avrupası'nın toplumsal istatistikleri, İngiltere'dekilere kıyasla acınacak durumdadır… Hükümetlerimiz ve parlamentolarımız, İngiltere'deki gibi, ekonomik koşulları inceleyecek komisyonlar kursa; bu komisyonlara gerçeği araştırmak için tam yetkiler verilse; bu görevler için İngiltere'nin fabrika denetmenleri, sağlık raportörleri, kadınlar ile çocukların sömürülmesi, konut ve beslenme konularını inceleyen komiserler gibi yetenekli, tarafsız ve saygın insanlar bulunabilse; bizdeki durumu görüp dehşete düşerdik."

Bu saptamayı yaptıktan sonra Marx, bu ciltte, diğer şeyler yanında, İngiliz fabrika mevzuatının tarihine, ayrıntılarına ve sonuçlarına geniş yer vermesinin nedeninin, İngiltere'de toplumsal kargaşanın gözle görünür hale geldiğini; bu halin belli bir noktaya ulaştığında ortaya çıkacak hareketin, işçi sınıfının gelişme derecesine göre, ya daha yabanıl ya da daha insancıl bir biçim alacağını belirtmek için olduğunu kaydediyor. "Bir toplum," diyor Marx, "kendi hareketinin doğal yasalarını ortaya çıkarmak için doğru yola girmiş olsa bile –bu yapıtın son amacı da zaten, modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır– bu toplum, normal gelişmesinin birbirini izleyen aşamalarının ortaya koyduğu engelleri, ne gözüpek sıçrayışlarla temizleyebilir, ne de meşru yasalarla ortadan kaldırabilir. Ancak do ğum sancılarını kısaltabilir ve azaltabilir," sonucuna varıyor.

Önsöz’ün sonuna doğru, “Kapitalisti ve toprak beyini hiçbir şekilde pembeye boyamadığını,” belirten Marx, burada kişilerin, ekonomik kategorilerin temsilcileri oldukları, belirli sınıf ilişkileri ile, sınıf çıkarlarını kişiliklerinde birleştirdikleri ölçüde ele alınıp incelendiğini vurguluyor ve toplumsal bir gelişmeye işaret ediyor: Hükümetin yayınladığı *Mavi Kitap*’ta, İngiliz tahtının temsilcilerinin, Kıta Avrupası’nın bütün uygar devletlerinde, sermaye ile emek arasındaki mevcut ilişkilerde köklü bir değişikliğin kaçınılmaz olduğu uzun uzun anlatılmaktadır. Ayrıca, ABD Başkan Yardımcısı Bay Wade’in, halk topluluğu önünde yaptığı konuşmada, köleliğin kaldırılmasından sonra, sermaye ile toprak mülkiyeti ilişkilerinde köklü bir değişiklik yapılmasının günün başlıca sorunu olduğunu ilan ettiğini belirterek, “Bunlar, çağın mor şallar ya da kara örtülerle gizlenemeyecek belirtileridir. Bu sözler, yarın bir mucize olacağı anlamına gelmez. Bu sözler, bizzat egemen sınıflar içinde, bugünkü toplumun kaskatı bir kristal olmayıp, değişebilen ve sürekli olarak değişen bir organizma olduğu konusunda bir sezginin olduğunu göstermektedir,” diyerek iyimser bir notla önsözünü tamamlıyor.

ALMANCA İKİNCİ BASIMA SONSÖZ

Karl Marx

(Londra, 24 Ocak 1873)

(ÖZET)

Kapital'in 1867 Temmuzundaki ilk basımının beş buçuk yıl sonraki bu ikinci basımına yazdığı *Sonsöz*'de Marx, bu basımda yapılan değişiklikler konusunda bilgi vermekte ve "1871 güzünde çok acil bir çalışma içinde bulunduğum bir sırada, kitabın tükendiğini ve ikinci basımına 1872 Oca ğında başlanacağını haber vermişlerdi," diyor.

Bu sözlerden öyle anlaşılıyor ki, burjuva basınının *Kapital*'i "sükût suikastı" ile boğuntuya getirme çabalarına rağmen o günün koşullarında kitap üç yılda tükenmiş ve yeni basımının yapılma hazırlıklarına 1872 başında başlanmıştır. *Kapital* gibi ağır bir yapıtın bu hali karşısında Marx *Sonsöz*'de: "Alman işçi sınıfının geniş çevrelerinde *Das Kapital*'in böylesine hızla beğeni kazanması, emeklerimin en iyi ödülü olmuştur," saptamasını yapıyor.

Sonsöz'de Marx, ekonomi-politiğin bir bilim olarak Almanya ve İngiltere'deki gelişme sürecine değinir. Almanya'da 1848'den sonra kapitalist üretimin hızla gelişmesine karşın, iktisatçıların ekonomi-politiği dürüst bir biçimde ele alabilecekleri koşulların bulunmadığını, bu nedenle de, burjuva ufkunun dar sınırları içerisinde, ekonomik olayları oldukları gibi ve tarafsızca inceleme olanağının bulunmadığını kaydeder. Zira, "Ekonomi-po-

litik bu ufuk içinde kaldığı; yani, kapitalist düzen toplumsal evrimin geçici tarihsel bir evresi olarak değil de mutlak son biçimi olarak görüldüğü ve sınıf savaşımı su yüzüne çıkmadığı sürece… ekonomi-politik…” yalnızca bir bilim olarak kalabilir sonucuna varır.

İngiltere’de ekonomi-politiğin, sınıf savaşımının henüz az geliştiği dönemde doğduğuna dikkati çeken Marx, onun son büyük temsilcisi Ricardo’nun teorisine temel olarak servetin yaratıcısı olarak emeği koymasına karşın, vülgarize edildiği bir dönemin yaşandığını ayrıntılı biçimde anlatır.

“1872 ilkyazında *Das Kapital*’in mükemmel bir Rusça çevirisinin çıktı ğını; 3 bin adet basılan kitabın neredeyse tükenmek üzere olduğunu,” kaydeden Marx, yapıtının Rusya’da ilgiyle karşılandığını, St. Petersburg’da yayımlanan önemli bir dergide, sadece kitabın yöntemi konusunda çıkan yazıdan bölümler aktarır ve bu vesileyle kendi düşüncelerini açıklama fırsatını bulur: “Benim diyalektik yöntemim, Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam-süreci, yani düşünme süreci –Hegel bunu ‘Fikir’ (‘İdea’) adı altında bağımsız bir özneye dönüştürür– gerçek dünyanın yaratıcısı ve mimarı olup, gerçek dünya, yalnızca ‘Fikir’in dışsal ve görüngüsel (Phenomenal) biçimidir. Benim için ise tersine, fikir, maddi dünyanın insan aklında yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir… Hegel’de diyalektik başaşağı duruyor. Mistik kabuk içerisindeki rasyonel özü bulmak istiyorsanız, onun yeniden ayakları üzerine oturtulması gerekir.”

Mistik bir örtüyle kaplanan diyalektiğin Almanya’da baştacı edildiğini; bunun nedeninin de olayların ve olguların halihazır durumu yüceltiyor ve ululuyor gibi yorumlanmasında yattığını saptayan Marx, oysa diyalekti ğin, tarihsel olarak gelişmiş bulunan her toplumsal biçimi akıp giden bir hareketlilik içinde gördüğünü, bu yüzden de, ondaki geçici niteliği, onun anlık varlığından daha az olmamak üzere hesaba kattığını; hiçbir şeyin keyfi ya da zorla kabul ettirilmesine izin vermediğini; işte bu nedenlerle de, eleştirici ve devrimci olduğunu vurgular.

İNGİLİZCE BASIMA ÖNSÖZ

Friedrich Engels

(5 Kasım 1886)

(ÖZET)

Kapital'de savunulan teorilerin, hem İngiliz, hem Amerikan basınında sürekli olarak sözü edildiğini, kâh saldırıya uğradığını, kâh savunulduğunu; yorumlandığını, yanlış yorumlandığını kaydeden Engels, eldeki İngilizce basımın neredeyse yirmi yıl sonra yayınlanmasının önemli bir gecikme olduğunu söyler.

Çeviri işini önce, kitapla herkesten fazla yakınlığı bulunan Mr. Samuel Moore üslenmiş ancak, Mr. Moore'un işleri, çeviriyi arzu edilen hızla bitirmesine engel olunca, Marx'ın küçük kızı Eleanor'un eşi Dr. Aveling üstlenmiş ve böylece birinci cildin çevirisi adı geçen kimseler tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Mrs. Aveling, İngiliz yazarları ile *Mavi Kitaplar*'dan (Blue Books) yapılan aktarmaları, orijinal metinlerden çıkartarak düzenlenmesine katkıda bulunmuştur.

Engels, bütün bilimlerde ve özellikle günlük hayatla iç içe olan ekonomi-politik biliminde teknik terimlerin yerli yerinde kullanılması konusunda oldukça uzun bir paragraf halinde durur: "Bir bilimin her yönü, bu bilimin teknik terimlerinde bir devrim içerir. Hemen hemen her yirmi yılda bir, terminolojisinin tümü köklü olarak değişen ve bir dizi farklı adlar almamış tek bir organik bileşim bulmanızın zor olduğu kimya biliminde, bu en iyi biçimde görülür. Ekonomi-politik, genellikle, ticaret ve sanayi yaşamının

terimlerini oldukları gibi almakla ve bunlarla iş görmekle yetinmiş, böyle yaparak, bu terimlerin ifade ettikleri dar çerçeve içerisinde kendisini hapsettiğini tamamen gözden kaçırmıştır." Pratikteki bu durumun, emekçinin kapitaliste sağladığı ürünün, karşılığı ödenmemiş kısımları olan kâr ile rantın gerçek anlamları bilindiği halde, İngiliz klasik ekonomi-politiği bu kısımları (Marx buna, *artı-ürün* diyor) bir bütün olarak ele alıp incelemediği için, bunun ne kaynağını, ne niteliğini, ne de içerdiği değerin daha sonraki bölüşümünü düzenleyen yasalar üzerinde açık bir kavrayışa ulaşamamıştır.

Daha sonra Engels, yazarın başka kaynaklardan aktarmalar yaparken uyguladığı yönteme değinir ve İngilizce çevirinin yapıtın yalnızca birinci kitabı (cildi) kapsadığını ve bu ilk kitabın, "geniş ölçüde kendi başına bir bütün olduğuna ve yirmi yıldır bağımsız bir yapıt olarak kabul edildiğine," işaret eder. İkinci ve üçüncü ciltlerin Almancalarının yayınlandığı zaman İngilizce basımını hazırlamayı düşünmenin zamanı gelmiş olacaktır, der.

Das Kapital'in, "Kara Avrupası'nda çoğu zaman 'işçi sınıfının İncili' dendiğini anımsatan Engels, bu yapıtta ulaşılan sonuçların yalnız Almanya ve İsviçre'de değil, diğer Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da her geçen gün, giderek artan ölçüde büyük işçi sınıfı hareketinin temel ilkeleri haline geldiğini; her yerde işçi sınıfının, varılan bu sonuçlarda, kendi durumunun ve özlemlerinin en uygun ifadesini bulduğunu, bu hareketi yakından bilen hiç kimsenin yadsıyamayacağını," söyler.

Önsöz'ün sonlarına doğru Engels, İngiliz sanayi sektöründe üretimin hızla genişlemesine karşın, pazarların aynı ölçüde büyümemesi nedeniyle sistemin bir durgunluk dönemi yaşadığını; hızla gelişen yabancı sanayinin, gümrük duvarlarıyla korunmaya çalışılmasına karşın İngiliz ürünlerinin karşısına dikildiğini; "Üretici güç, geometrik oranla arttığı halde, pazarların olsa olsa aritmetik oranla büyüdüğünü"; 1867'ye kadar, onar yıllık durgunluk, gönenç, aşırı üretim ve bunalım dönemlerinin, artık ömrünü tamamlamış gibi göründüğünü; özlenen gönenç dönemlerinin belirtilerinin ortaya çıkmasıyla "ufukta kaybolmalarının bir olduğunu… her kış, 'bu işsizleri ne yapmalı?' sorununun ortaya çıktığını, sabırları tükenen işsizlerin,

yazgılarını kendi ellerine alacak anı neredeyse hesap edecek hale gelindiğini" kaydederek, "Avrupa'da, İngiltere'nin tamamen barışçı ve yasal yollarla kaçınılmaz toplumsal devrimin gerçekleştirilebileceği biricik ülke olacağı sonucuna varan," Marx'ın sesine, "böyle bir anda kulak vermek gerekir," yargısına varmaktadır. Yine de, "bu barışçı ve yasal devrime, İngiliz egemen sınıflarının, 'köle yanlısı bir isyan' olmaksızın boyun eğeceklerine" pek ihtimal vermediğini Marx'ın da sözlerine eklediğini, onun fikirlerini en iyi yorumlayacak durumda olan Engels anımsatmaktadır.

GİRİŞ

I. Marksizmin Bilimsel Temelleri

Marx gibi çok yönlü bir insanın, bir giriş yazısının sınırları içinde, ana çizgileriyle de olsa, kurmuş olduğu felsefi ve ekonomik sistemi özetlemek güç bir iş. Zira o, bir bilim adamı, yorulmak bilmeyen bir araştırmacı olduğu kadar, aktif bir politikacı, ateşli bir devrimci, usta bir stratejist ve taktikçi, proletarya ile ezilen kitlelerin özgürlük savaşımında bir önderdi. Bütün bu nitelemelerin yüklü olduğu güçlükleri bilerek biz sadece, Marksizmin bilimsel temelleri ile, Marx'ın, Kapital'e ulaşıncaya kadar geçirdiği düşünsel evrimi, kitabımızın anlaşılmasına katkısı olur diye kısaca anımsatmak istiyoruz.

Klasik Alman Felsefesi

Kant, Fichte ve Schelling ile başlayan ve Hegel ile Feuerbach'la sona eren klasik Alman felsefesi, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında felsefenin ulaştığı doruk noktasıydı. Hegel felsefesi, bu yüzyıllarda Avrupa'da görülen büyük tarihi değişikliklerin ve özellikle 1789 Fransız Devrimi'nin etkisi altında dağılmaya başlayan feodal toplumsal ilişkilerin bir yansıması gibiydi. Bu toplumsal gelişmeler ve başta doğa bilimleri

olmak üzere, bütün bilimlerdeki hızlı ilerlemeler eski metafizik düşünce biçimine ağır bir darbe indirmiş oldu. Hegel'e göre içinde yaşanılan alem, en alt düzeyden en üst düzeye doğru tırmanan ve sürekli gelişme süreci içerisinde olan bir bütün olarak ancak kavranabilir. Her gelişme aşamasını zıt kuvvetler arasındaki "çelişkiler" belirler ve bu çelişkiler bir sonraki aşamada, daha sonraları yeni çelişkiler üretmek üzere daha yüksek bir sentezde uzlaşır. Tarih, gelişigüzel olaylar zinciri değil, bir bütün olarak görmekle kavranabilecek objektif yasaların yönettiği anlamlı bir süreçtir. Üstelik, tek bir yönde ve tekdüze bir biçimde gelişen olaylar zinciri değil, "diyalektik" bir süreçtir.

Ne var ki Hegel'in diyalektiği idealist bir temele dayanıyordu. Çünkü o, her şeyin özü, "Mutlak Fikir"dir diyor ve diyalektik hareketin bütününü onun gelişmesine bağlıyordu. Mutlak Fikrin gelişmesi, Hegel felsefesine göre "mutlak gerçek" biçiminde son buluyordu. Böylece kendi felsefi sistemini, insan düşüncesinin ve genellikle her tür gelişmenin en son hedefi olarak görmesi, her şeyi sürekli bir hareket ve sonu gelmez bir değişme içinde kabul eden kendi diyalektik yöntemi ile tam bir zıtlık teşkil ediyordu. Hegel felsefesinin bu noktada çıkmaza girmesi onun politik görüşleriyle tam bir uyuşma gösterir. Çünkü o, toplumun gelişmesinde tepe noktası olarak sınırlı monarşiyi görüyor ve yapılacak tek şey, Prusya devlet sisteminde, burjuvazinin gereksinmelerini karşılayacak bazı "iyileştirmeler" yapmaktır diyordu. Hegel'in diyalektik yöntemi ile kendi felsefi sistemindeki bu metafizik sapma, o sıralar Alman burjuvazisinin içerisinde bulunduğu tutarsızlığı yansıtır. O burjuvazi ki bir yandan feodalizmin koyduğu bağları kırmak istemekte ama bunu devrimci yollardan yapmaya yanaşmayarak, gerici güçlerle uzlaşmayı tercih etmektedir.

Hegel'in ölümü (1831) üzerine, felsefesine bağlı olanlar arasında bir bölünme oldu. Sağ Kanat Hegelciler (Heinrichs, Gabler, Görschel) ona dayanarak Ortodoks Hıristiyanlığı ve mevcut politik düzeni savunma çabasına düştüler. Genç Hegelciler diye tanınan Sol Kanat (David Strauss, Bauer kardeşler, Arnold Ruge ve Ludwig Feuerbach) ise onun diyalektik yöntemini Hıristiyanlığın ve genellikle dinin dogmalarını eleştirmek için

kullanıyorlar ve Hegel felsefesinden radikal sonuçlar çıkarmaya çalışıyorlardı. Marx, Genç Hegelciler ile ilk kez Berlin Üniversitesinde öğrenciyken temasa geçti. Onların din ve felsefedeki dogmalara karşı çıkmaları, politik düşüncelerindeki köktencilik, vicdan ve basın özgürlüğü konusundaki tutumları, Marx için büyük çekicilik taşıyordu. Kısa sürede Berlin'de “Doktor Kulüp” diye bilinen Genç Hegelciler çevresiyle kaynaştı ve bu klübün entelektüel liderlerinden birisi oldu. Ne var ki Genç Hegelcilerde de “idealist” saplantılar olduğu gibi, tarihe sübjektif bir yaklaşımla Hegel'in de gerisine düşüyorlar, insanın pratik politik faaliyetini küçümsedikleri gibi kurtuluşu teorik eleştiriden ve olağanüstü kimselerin yine teorik düşüncelerinden bekliyorlardı. Marx, daha o yıllarda bu tür görüşlerinden dolayı Genç Hegelcileri eleştiriyordu. Hegel'in felsefesindeki idealizme ve mistik öze olan itirazlarına daha sonra değinmek üzere şimdi, klasik Alman felsefesinin son temsilcisi Ludwig Feuerbach'ın ana tezlerini kısaca görmek gerekiyor.

Öğrencilik yıllarında bir süre idealist ve Hegelci kalan Marx'ın, ateist görüşleri ve felsefenin gerçek karşısında kesin bir tavır alması gerektiği konusunda ulaştığı sonuçlar nedeniyle Hegelciliği sürdürmesi olanaksızdı. Hegel onun için büyük bir filozoftu ama o, özellikle felsefe ile gerçek arasındaki bağıntıyı çözmek istiyordu.

Marx'ın üniversiteyi bitirdiği yıl, Feuerbach'ın Hıristiyanlığın Özü başlıklı çok önemli bir kitabı yayımlandı. Bu kitapta Feuerbach dinin materyalist açıdan bir eleştirisini yapıyor ve doğanın, insan zihninden bağımsız olarak var olduğunu ve insanın doğanın ayrılmaz bir parçası ve üstün bir eseri olduğunu söylüyordu. Doğa ile insan dışında bir şey olmadığı gibi, insan muhayyilesinin yarattığı üstün varlıklar, insanın kendi özünün fantastik yansımalarından başka bir şey değildi. İnsanın tanrıya atfettiği bütün nitelikler, tek tek hepsinin özellikleri olmasa bile, bütünüyle insanoğlunun, insanlığın, –Feuerbach'ın deyimiye– türsel varlık olarak insanın özellikleriydi. Düşünceyi maddi dünyanın varoluş nedeni yapan Hegel'in idealist görüşünü eleştiren Feuerbach, Hegel'in felsefesi, gerçeği, somut varlığı, yani insanı açıklamak yerine, mutlak varlık –Tanrı– üzerine

kurulmuş yeni bir teolojidir diyordu. Oysa, insanı yaratan tanrı değil, tanrıyı yaratan insandı. Tanrı ve din, insanın kendine yabancılaşmasından başka bir şey değildi. Ne var ki Feuerbach, dinin toplumsal ve tarih içerisinde değişiklikler gösteren niteliğini fark etmiyor, ateist gibi göründüğü halde, yeni bir dinin, tanrının bulunmadığı bir dinin arayışı içinde olduğu izlenimini veriyordu. Bu ve benzeri çelişkiler o sırada bile genç Marx'ın gözünden kaçmıyor ve Feuerbach'ın ateizmini kabul etmekle beraber, felsefesindeki sırf düşünceye dayalı "aktif olmayan" tutumuyla, diyalektiği önemsememesi Marx'da tereddütlere yol açıyordu. Ama bütünlüğüyle alındığında Feuerbach, Almanya'da Marksizm öncesi materyalizmin önde gelen bir temsilcisi oluyor ve özellikle Hegel idealizmine yönelttiği etraflı eleştiri ile felsefi sistemi bir tutarlılık kazanıyordu. Ancak, Hegel diyalektiğini materyalist bir biçimde özümseyememesi Feuerbach felsefesinin başlıca kusurunu oluşturuyordu. İşte burada bilim ve felsefe alanındaki zincirleme gelişmeyi çok açık bir biçimde görmek olanağı vardır. Şöyle ki, klasik Alman felsefesinin son parlak temsilcisi Feuerbach'ın bu eksiğini fark eden Marx, zamanına göre büyük bir ileri hamle olan Hegel diyalektiğini bütün araştırmalarında bir yöntem olarak yaratıcı bir biçimde kullanmıştır. Marx, bu konuda şöyle diyor: "Hegel'in elinde diyalektiğin büründüğü mistisizm, diyalektiğin genel işleyiş biçimini, ayrıntılı ve bilinçli bir şekilde, ilk önce onun ortaya koymuş olduğu gerçeğini gölgeleyemez. Hegel'de diyalektik baş aşağı durur. Mistik kabuk içerisindeki akla uygun –rasyonel– özü bulmak istiyorsanız, onun yeniden ayakları üzerine oturtulması gerekir."[1] Hegel, gelişmenin yalnızca düşüncede olduğunu kabul ediyor, maddedeki, doğadaki gelişmeyi görmezlikten geliyordu. Hegel'in aksine Marx (ve Engels), diyalektiği, evrensel gelişmenin temeli ve doğa, toplum ve insan düşüncesini yöneten en genel yasa olarak ele alıyor ve bilimsel bir yöntem olarak işliyorlardı. İşte buna, diyalektiği ayakları üzerine oturtmak diyorlar ve onu, doğa bilimleri ile ekonomi-politik ve tarihten aldıkları gerçek bir özle dolduruyorlardı.

Klasik İngiliz Ekonomi-Politiği

Klasik İngiliz Ekonomi-Politiği, 18. yüzyılın sonu ile onu izleyen yüzyılın başında, ekonomik düşünce aleminde çok önemli bir gelişmeydi ve Marksizmin ikinci teorik kaynağını oluşturuyordu. Bu okulun başlıca temsilcileri Adam Smith (1723-1780) ile David Ricardo (1772-1823) idi. Bu iki iktisatçının ekonomik teorilerinin özgünlüğü, daha önceki iktisatçıların –daha doğrusu okulların– tersine, burjuva toplumunun gerçek servetinin metalardan, yani emek içeren nesnelerden oluştuğu fikriydi.

Merkantilistlere göre, malın satışı önemliydi ve kâr, alış fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farktan doğuyordu. Dış ticareti ana konu edinen bu iktisatçılara göre servetin ana kaynağı da buydu. Fizyokratlar ise ticaret yerine üretim üzerinde duruyorlar ve yalnız tarımı üretken olarak kabul ediyorlardı. Onlara göre hayvancılık da dahil tarım ürünlerindeki artış, servetin başlıca kaynağıydı. Bu iki okula karşı, klasik İngiliz ekonomi-politiği ise servetin kaynağını ne ticaretin ne de doğanın oluşturabileceğini öne sürüyor ve servetin, yalnız tarımsal emek değil, genellikle emek tarafından yaratılabileceği görüşünü savunuyorlardı. Smith ile Ricardo böylece emek-değer teorisini kurmuş oluyorlardı. Bu teoriye göre; metaların değeri (ve dolayısıyla fiyatı) ne piyasadaki arz ve talep ile, ne dolaşımdaki para miktarı ile, ve ne de şu ya da bu metanın objektif yararlı niteliği ile değil, ancak ve ancak, metaların üretiminde harcanan toplumsal bakımdan gerekli emek miktarı ile belirlenir.

Bu görünüşteki pek basit ifade aslında, bütün toplumsal servetin yaratılmasında emeğin oynadığı belirleyici rolü anlatıyordu. O toplumsal servet ki, en büyük kısmına sermaye sahibi el koyduğu halde, gerçek üreticisine pek az bir şey kalıyordu. Marx, Artı-Değer Teorileri'nde bu emek değer teorisine fena halde saldıran bir yazardan söz eder. Bu yazar şöyle diyor: "Emek, servetin biricik kaynağı imiş! Bu doktrin yanlış olduğu kadar tehlikeli de. Zira, ne yazık ki, her türlü malın işçi sınıfına ait bulunduğunu, diğerlerinin aldıkları kısmın ise ya bu sınıfın elinden alındığını ya da düpedüz çalındığını öne süren görüşe destek oluyor."[2]

Smith ile Ricardo hiç kuşkusuz görüşlerinin böyle bir sonuç vereceğini ve bu biçimde yorumlanacağını bilmiyorlardı. Onlar iktisatçı olarak kapitalizmin güçlü birer destekçisi oldukları halde, görüşlerindeki bu uzlaşmaz çelişkinin pek farkında değillerdi. Değer yasasını onlar, kapitalist sistemin akla uygunluğunun ve adaletli oluşunun bir kanıtı gibi yorumluyorlardı. Öyle ya, bu sistemde her şey değeri üzerinden alınıp satılıyordu ve herhangi bir kandırmaca söz konusu değildi.

Zaten klasik ekonomi-politik, burjuva toplumsal ilişkilerini sağlamlaştırmaya ve devamını sağlamaya çalışıyor ve kapitalist ekonomiyi, toplumsal üretimin en mükemmel sistemi ve insanın doğasına uygun olduğu için de ebediyyen sürüp gidecek bir düzen olarak gösteriyordu. Klasik İngiliz ekonomi-politiğinin, kapitalist üretime bu şekilde yaklaşması, bu sistemin kökenini anlamasını, içinde yatan uzlaşmaz çelişkileri görmesini olanaksız kılıyordu. Böyle olunca da, kârı, rantı ve faizi değerin kısımları olarak gördükleri halde, artı-değerin kaynağını bir türlü açıklayamıyorlardı. Zaten artı-değerin kaynağını açıklamak demek, kapitalist üretimin uzlaşmaz çelişkileri bağrında taşıyan bir sistem olduğunun kanıtlanması, işçilerin ürettikleri değerin, aldıkları ücretten çok daha büyük olduğunun teslimi anlamını taşır.

Ancak burada bir noktaya parmak basmak gerekir. 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında, proletarya ile burjuvazi arasındaki çelişkiler daha keskinleşmemiş, tarihi koşullar nedeniyle henüz daha belirgin hale gelmemişti. İşçiler henüz kapitalizmin karşısına bir güç halinde çıkmadıkları gibi, burjuvazinin o sıralarda toprak sahibi aristokrasiye karşı giriştikleri mücadelede kendilerini destekliyorlardı. Burada önemli olan, emek-değer teorisinin, doğrudan doğruya toprak sahibi aristokrasiyi hedef almasıdır. Bu teoriye göre, değeri ve serveti üreten tek unsur, kapitalistlerin yürüttükleri üretim sistemidir. Rantla geçinen toprak sahibi aristokrasi ise üretimine katılmadıkları bir değeri tüketen asalak bir sınıftır. Öyle görünüyor ki, sınıf çelişkilerinin henüz olgunlaşmadığı bu dönemde ekonomi-politik bilimsel bir temeli olan önermeler üretebiliyordu, oysa kapitalizmin gelişmesiyle, proletarya ile burjuvazi arasındaki sürtüşmeler

yoğunluk kazanınca, Smith ve Ricardo'dan sonra ekonomi-politik, değer teorisini bir yana bırakmış ve sırf kapitalist üretimi haklı gösterme çabasına düşmüştür. Bunları 'vülger iktisatçılar' olarak niteleyen ve küçümseyen Marx, Adam Smith ile David Ricardo'yu ekonomi-politiğin gerçek temsilcileri olarak kabul etmiş ve onların açtığı yoldan yürüyerek artı-değerin kökenini açıklayabilmiştir. Böylece klasik İngiliz ekonomi-politiği Marksizmin temel taşlarından biri olmuştur.

Ütopik Sosyalizm

19. yüzyıl ütopik sosyalizmi Marksizmin üçüncü teorik kaynağıydı. Ütopya sözcüğü, büyük İngiliz düşünürü ve devlet adamı Thomas More'un (1478-1535) 16. yüzyılın başında yayımlanan kitabının başlığıydı ve "var olmayan bir yer" anlamına geliyordu. Thomas More büyük toprak sahibi İngiliz aristokrasisinin keyfi ve zalimce hareketlerine cesaretle saldırabilen büyük bir insandı. Bunlar, köylüleri ekip biçtikleri topraklardan sürüp çıkarmışlar ve hızla gelişen yünlü sanayisine hammadde sağlayabilmek için köylülerden "temizlenen" topraklar üzerinde koyun yetiştiren büyük çiftlikler kurmuşlardı. İşlenen topraklar şimdi, otlak haline gelmişti. Bu ve benzeri acımasız gerçeklerin karşısında More kitabında, özel mülkiyetin bulunmadığı, zenginliğin ve fakirliğin ortadan kalktığı, bir yanda yan gelip yatanlarla öte yanda bir lokma ekmek için bütün gün ter dökenlerin olmadığı ideal bir toplumsal sistemi anlatıyordu.

İlk ütopik sosyalizmin bir başka ünlü temsilcisi de İtalyan Filozofu Tommaso Campanella (1568-1639) idi. Ünlü eseri Güneş Ülkesi'nde özel mülkiyetten, fakirlikten, sefaletten ve ahlâk düşkünlüğünden arınmış, yalnız akılla yönetilen bir düzen canlandırıyordu. Aynı şekilde, Fransız ütopik sosyalisti Morelly, Doğanın Yasası ve Mellier, Vasiyetim adındaki eserlerinde insanca yaşanılabilir toplum düzenleri çizdiler.

Ütopik sosyalizmin daha sonraki aşamalarını en özlü biçimde, Engels'in Ütopyadan Bilime Sosyalizm adlı eserinde görmek mümkündür. Fransız

Saint-Simon (1760-1825) ile Charles Fourier (1772-1837) ve İngiliz Robert Owen (1771-1858) ütopik sosyalizmin 19. yüzyıldaki en önemli isimleridir. Bu hümanist düşünürlerin sosyalist bir düzene geçişin mümkün ve kaçınılmaz olduğunu gösterme yolunda harcadıkları çabalar tarihi bir değer taşır. Hepsinde ortak olan, bu yeni düzende, kamu mülkiyeti ile, toplumun bütün üyelerinin katılacağı kolektif emeğin maddi serveti artıracağı gibi bireylerin kültürel gelişmelerini de güvence altına alacağı idi. Böylece sefalet, sömürü ve suç denilen şey ortadan kalkacak ve emek bir eziyet olmaktan çıkıp, kişiyi yücelten bir zevk kaynağı halini alacaktı.

19. yüzyıl başlarında ütopik sosyalizm, 1789 Büyük Fransız Devrimi'nin verdiği toplumsal sonuçların çalışan kitleler üzerinde yarattığı hayal kırıklığını teorik olarak yansıtır. Bu, devrim, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik sloganlarıyla ortaya çıkmıştı. Feodalizm ile büyük toprak aristokrasisinin ayrıcalıklarının ortadan kaldırılması ve özgürlük vaatleri, güya toplumda bir ferahlık ve bolluk yaratacaktı. Oysa, "zengin ile yoksul arasındaki karşıtlığın, genel refah sayesinde ortadan kalkması şöyle dursun, gerek köprü görevi üstlenen lonca ve benzeri ayrıcalıkların, gerekse yumuşatıcı etki yapan kiliseye bağlı yardım kurumlarının ortadan kaldırılmasıyla daha da keskinleşti; feodal zincirlerden kurtularak gerçekleşen 'mülkiyet özgürlüğü', küçük burjuvalar ve küçük çiftçiler için, büyük sermaye ve büyük toprak sahiplerinin ezici rekabeti yüzünden küçük mülklerini tam da o büyük beylere satma ve böylece 'mülkiyetten kurtulma özgürlüğü'ne dönüştü. ... Sanayinin kapitalist temelde gelişip yükselmesi, çalışan halk yığınlarının yoksulluk ve sefaletini toplumun varlık koşulu haline getirdi. ... Ticaret, gitgide daha bir dolandırıcılığa vardı. Devrimci düsturdaki48 'kardeşlik', rekabet mücadelesinin kıskançlık ve aldatmacasında gerçekleşti. ... 'İlk gece' hakkı, feodal beylerden fabrikatörlere geçti. Fuhuş, görülmemiş oranda yayıldı."[3]

İşte, büyük burjuva devriminin sloganlarıyla, onun verdiği somut sonuçlar arasındaki çelişkiler, 19. yüzyıl ütopik sosyalistlerin eserlerinde kapitalizmin eleştirisinde çıkış noktası oldular. Ne var ki o sırada henüz kapitalizm daha gelişme döneminde olduğu gibi, burjuvazi ile proletarya

arasındaki uzlaşmaz zıtlık da henüz olgunlaşmamıştı. “Bu tarihsel durum, sosyalizmin kurucuları üstünde de etkili oldu. Kapitalist üretimin olgunlaşmamış evresine, sınıfların olgunlaşmamışlığına, olgunlaşmamış teoriler karşılık geliyordu. Gelişmemiş ekonomik koşulların içinde henüz saklı duran toplumsal sorunların çözümü, kafalarda oluşmalıydı.”[4]

Ütopik sosyalistler o gelişmiş hümanizmaları ile kapitalizmi lanetliyor, bazı iç çelişkilerine işaret ediyor, özel mülkiyeti eleştiriyor, yeni ve daha yetkin bir toplumsal düzen bulmak ve onu topluma dışardan propagandayla ve mümkünse örnek alınacak deneylerle kabul ettirmek istiyorlardı. O kadar ki, bunlar, büyük sermaye sahipleri ile burjuvaziye, kendilerine de yarar getirmeyeceğine inandıkları bu akılsızca sistem yerine, kapitalizmin ekonomik gelişmesinin sonucu olduğuna değil, bizzat kendilerinin icadı olduğuna inandıkları sosyalizmi koymaları için çağrıda bile bulunuyorlardı. Kısacası, Saint-Simon olsun, Fourier olsun, Owen olsun, sınıf mücadelesini yadsıyorlar, insanları aydınlatmanın, eğitimin ve sınıflar arası işbirliğinin sosyalizme çıkan biricik yol olduğunu ilan ediyorlardı.

Marx ile Engels, kapitalizmin gelişmesi ve emek ile sermaye arasındaki çelişkilerin keskinleşmesi ile, sınıf mücadelesinin inkârının, kapitalistlere, servet sahiplerine başvurmanın, reform ve sınıflar arası işbirliği çağırılarının, işçi sınıfı hareketinin gelişmesini engellediği ve proletaryanın sınıf bilincini körelttiği için gerici bir anlam kazandığını fark ettiler. Gerçekten de 1840’larda Saint-Simonizm, Fourierizm ve Owenizm, işçi sınıfının devrimci mücadelesine karşı çıkan birer mezhep haline dönüştüler.

Bütün bunlara karşın, ütopik sosyalistlerin, kapitalizmi eleştirirken kullandıkları rasyonel düşünceler ile sosyalist gelecek hakkındaki parlak tahminlerine Marx ile Engels büyük değer veriyorlardı. Ütopik sosyalizmin akılcı fikirlerini özümseyen ve bunlar üzerinde işleyen Marksizmin kurucuları, tarihi denemelerden yararlanarak, sosyalist teorinin temel ilkelerini geliştirdiler ve sosyalizmi ütopik olmaktan çıkartıp bir bilim haline getirdiler.

Doğa Bilimlerindeki Gelişmeler

Kapitalizmin ve özellikle büyük sanayinin gelişmesi, doğa bilimlerindeki gelişmeyi hızlandırdı. Büyük buluşlar kapitalist sanayileşmeyi yalnız kolaylaştırmakla kalmadı, daha önceki yüzyıllarda egemen olan ilkel diyebileceğimiz bilimsel olmayan “doğa” kavramını da çürüttü. Bu anlayışa göre, doğada hiçbir şey değişmiyor, daha önce varolmayan hiçbir şey oluşmuyordu. Doğa bilimlerinde 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan büyük buluşlar bu görüşlere büyük bir darbe indirdi. 18. yüzyılın başında önce M. Lomosonov ve ardından Lavoisier, madde ve hareketin dönüşümü yasasını buldular. O zamana kadar, maddenin hareketinde ancak mekanik biçimler inceleniyor, ısı, elektrik, ışık ve diğer fiziksel ve kimyasal süreçler, özel ağırlıksız tezler olarak kabul ediliyordu. 1840’ların başında Alman Fizikçi R. Mayer enerjinin dönüşümü yasasını formüle etti. Buna göre, bir biçimdeki belli bir miktar hareket, başka biçimlerdeki eşit miktarda hareketlere dönüşüyordu. Mayer’den sonra bu yasa, Helmholtz ve Faraday tarafından teorik ve deneysel olarak ispatlandı. Doğa bilimcileri Joule ve Lenz, ısının mekanik eşdeğerini saptadılar. Bu bilim adamları, bir birim termal enerji ile ne miktarda mekanik enerji elde edilebileceğini hesapladılar. Eski çağların materyalist filozofları, hareketin, maddenin dışında değil onun kendi içinde taşıdığı bir özellik olduğunu zaten söylüyorlardı. Bu fikri 18. yüzyıl Fransız bilim adamları geliştirdiler ve enerjinin dönüşümü yasasının bulunması ile, madde ile hareketin birliği, bütün süreçlerin diyalektik iç bağıntısı ve birbiri üzerine etkisi gibi bilimsel bir sonuca ulaşıldı. Bu sonuçları Marx ile Engels diyalektik materyalist dünya görüşünü biçimlendirirken kullandılar.

Hücrenin bulunması, ya da daha doğrusu, canlı organizmaların hücresel yapılardan oluştuğunun bulunması, doğa bilimlerinde büyük bir adımdı. Böylece doğanın diyalektik materyalist bir yorumla anlaşılmasına yaklaşılmış oluyordu. Alman biyolojistleri Schleiden ile Schwann hücre teorisini 1838-39’da geliştirdiler. Bunlar hücrenin, bütün canlı organizmaların anatomik birimi olduğunu kanıtladılar. Hayvan ve bitki

hücreleri temelde benzer yapıdaydılar ve bir ve aynı fizyolojik işlevleri yerine getiriyorlardı. Her biyolojik organizma, hücrelerin çoğalması yoluyla oluşuyor ve gelişiyordu. Darwin'in evrim teorisi –enerjinin dönüşümü ve hücre teorisinden sonra– doğa bilimlerindeki üçüncü büyük buluştu ve ötekilerle birlikte diyalektik materyalizmin yolunu hazırladı. Darwin bitki ve hayvan türlerinin evrimini inceliyor ve bunların Tanrı tarafından yaratılmış değişmez şeyler olmadığını, türlerin değişkenliğini ve aralarındaki sürekliliği bilimsel olarak saptıyordu. Darwin doğal ayıklanma teorisi ile varolma mücadelesi ve en uygunun hayatta kalabilme teorilerini formüle etti. Gelişme yasaları ile canlı organizmaların evrimini açıklayan Darwin, canlı doğayla ilgili mistik görüşleri bir yana itiyor, böylece doğanın diyalektik materyalist açıklanmasında öncülük etmiş oluyordu. Marksizm ve onun felsefi temeli olan diyalektik ve tarihi materyalizmin doğabilmesi için, ekonomi, felsefe ve doğa bilimlerindeki gelişmeler Marksizmin teorik kaynakları oldular.

II. Marksizmin Kristalleşmesi

Marksist felsefenin kristalleşmesi aşağı yukarı 1830 ile 1840 yılları arasındaki on yıl içerisinde olmuştur. Bu kristalleşme süreci içerisinde genellikle iki temel aşama olduğu kabul edilir: I) Marx ile Engels'in, idealist ve devrimci demokrat görüşlerden, diyalektik materyalizm ve bilimsel sosyalizme geçişleri, 2) Diyalektik ve tarihi materyalizm ile bilimsel sosyalizmin temel önermelerinin formüle edilmesi. Bu ikinci aşama, *Felsefenin Sefaleti* ve *Komünist Parti Manifestosu* ile tamamlanır.

İdealizm ve Devrimci Demokrasiden, Diyalektik Materyalizme ve Bilimsel Sosyalizme

Marx'ın, ilk bilimsel eserinin doktora tezi olan *Demokrit ile Epikür'ün Doğa Felsefeleri Arasındaki Fark* olduğunu biliyoruz. Bu eserinde Marx'ın, Hegelci idealist görüşlere henüz bağlı bulunduğu görülmekle beraber, tez konusunu eski Yunan materyalist filozoflarından seçmesi bile daha o dönemde Hegel'den bir ayrılış noktasında olduğunu gösterir. Nitekim bu filozoflar Hegel için "sıradan bilinci" temsil ederler; onun gözdesi idealist Eflatun'dur. Marx'ın, bu tezinde idealizmden yaptığı sapma, Epikür Okulunun dinsel inançlar ve gerçekten varolmayan güçlere karşı çıkma ve maddeci bir dünya görüşünü savunmalarını övgüyle karşılamasında açıkça görülür. Ona göre felsefe, insanın yalnız araştırma ve öğrenme ihtiyacını karşılayan bir uğraşı değil, bir hareketi ve aksiyonu içerir.

Marx, öğrenimini bitirdikten sonra Bonn Üniversitesi'nde okutmanlık önerisini geri çevirdi ve 1842'de liberal görüşlü "Rheinische Zeitung"a editör oldu. Böylece açıkça politikaya girmiş oluyor ve felsefeyi yaşama yaklaştıracak önemli bir adım atıyordu. Genç Marx'ın, idealizmden ve devrimci demokrasiden materyalizme ve sosyalizme geçişi bu gazetede açıkça görülür. Marx, feodal toprak sahiplerinin çıkarlarını savunan Prusya devletine saldırıyor ve böylece, Hegel'in her devlet ve yasanın, ahlâk ve özgürlüğün simgesi olduğu anlayışına karşı çıkmış oluyordu. Marx'a göre devlet ancak, özel mülkiyetin değil büyük kitlelerin çıkarlarını temsil ettiği zaman özgürlüğün ve ahlâkın simgesi olabilir.

1843 baharında "Rheinische Zeitung", devrimci propaganda yaptığı için Prusya hükümetince kapatıldı. Marx, Prusya polis devletinin boğucu havasına dayanamayarak 1843 güzünde Paris'e gitti. A. Ruge ile birlikte *Alman-Fransız Yıllıkları*'nı çıkarmaya başladı. Burada Prusya devletinin baskıcı rejiminden kurtularak görüşlerini görece bir özgürlükle sergilediği gibi, politik mücadeleye aktif olarak katılıyor, işçi sınıfı hareketleriyle, Fransız ve İngiliz ütopik sosyalizmini, Fransız Devrimi'ni, 18. yüzyıl materyalist felsefesini inceliyordu. Bu dönemde Marx, Feuerbach'ın, dine ve spekülatif felsefeye karşı mücadelesini büyük bir ilgiyle izliyor ama ondaki bazı eksiklikleri de fark ediyordu. İnsanın toplumsal bir varlık olduğu ve somut eyleminin pratik olarak ele alınması gerektiği görüşüne

daha o sıralarda ulaşan Marx, Feuerbach'ı, "... dinsel düşünüşün, kendisinin bir toplumsal ürün olduğunu ve incelediği soyut bireyin aslında belirli bir toplum biçimine ait olduğunu" görmediği için eleştiriyordu.[5]

1844 yılı başlarında *Alman-Fransız Yıllıkları*'nın iki sayısının bir arada yayımlanması ideolojik alanda önemli bir olaydı. Bu sayıda, Marx'ın, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı" ile "Yahudi Sorunu" başlıklı incelemeleri ile Engels'in, "Ekonomi-Politiğin Eleştirisi İçin Bir Taslak" ve "İngiltere'deki Durum" başlıklı yazıları çıktı. Bu incelemeler Marx ile Engels'in idealizm ile devrimci demokrasiden diyalektik materyalizme ve bilimsel sosyalizme geçişlerini yansıtması bakımından büyük tarihi değer taşırlar. Marksizmin kurucuları ilk kez bu yazılarında, tarihin yapılmasında proletaryanın oynayacağı rol hakkındaki savları ile, Marksist felsefenin ve bilimsel sosyalizmin ilk ana ilkelerini öne sürmüş oluyorlardı. *Hegel Felsefesinin Eleştirisi*'nde Marx, teorinin önemini küçümsememekle beraber, toplumsal dönüşümlerin, yalnız insanların bilinçlerini değiştirmekle, yalnız toplumsal ilişkilerin teorik olarak eleştirisiyle gerçekleştirilemeyeceğini, toplumsal hayatın ancak bir devrimle, maddi bir güçle değiştirilebileceğini öne sürer. *Yahudi Sorunu*'nda ise insanın gerçek kurtuluşunun, burjuva demokratik reformlarla mümkün olamayacağını, bunun ancak, toplumsal eşitsizliğin, sömürünün ve baskının temeli olan özel mülkiyetin egemenliğine son vermekle mümkün olabileceğini söyler.

Marx, bu düşünceleri daha sonra 1844 *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*'nda geliştirdi. Bu elyazmalarında kullanılan terminoloji ile bazı önermelerin hâlâ Feuerbach'ın materyalizminin etkisi görülmekle beraber çıkartılan belli başlı sonuçlar, Marx'ın, bu felsefenin dar sınırlarını aştığını gösterir. Elyazmalarının ana teması, emeğin yani maddi üretimin, insan toplumunun oluşmasında ve gelişmesinde belirleyici bir rol oynadığıdır. Emek bir yandan üretimde bulunur ve insanın gelişmesine katkıda bulunurken öte yandan, çeşitli tarihsel aşamalarda onun bütün enerjisini, bütün vaktini alır ve onu köle durumuna düşürür: "İşçi ne kadar

çok zenginlik üretir, üretimi erk ve hacim bakımından ne kadar artarsa, o kadar yoksul duruma düşer... emeğin ürettiği nesne, onun ürünü, *yabancı bir varlık* olarak, *bağımsız bir erk* olarak, ona karşı koyar.”[6]

Yabancılaşmış emeği bu elyazmalarında enine boyuna tartışan Marx, toplumdaki gelişmenin bir noktada, yabancılaşmış emeğin ortadan kalkması için gerekli koşulları yaratacağını, yani, emekle eğlence, emekle insan kişiliğinin tam olarak gelişmesi arasındaki zıtlığa son vereceğini öngörür. Üretim alanındaki yabancılaşmanın ortadan kalkması ise politik ve manevi alandaki yabancılaşmanın da bertaraf edilmesine yol açacaktır. Yani, özel mülkiyet, toplumsal eşitsizlik, sömürü ve baskı ortadan kalkacaktır. Böylece Marx’ın, düşünsel evriminde devrimci demokrasiden bilimsel sosyalizme doğru esaslı bir adım atılmış olur.

Marx-Engels İşbirliği, Diyalektik ve Tarihi Materyalizmin Ana İlkeleri

Engels de Marx gibi bilimsel sosyalizme ve diyalektik materyalizme, idealizm ve devrimci demokrasi yolundan geçerek ulaşmıştır. 1842’de Engels, babasının kâğıt fabrikasında çalışmak üzere İngiltere’nin Manchester şehrine gitti. O yıllarda İngiltere’de büyük sanayinin gelişmesi sonucu proletarya doğmuş ve sınıf çelişkileri su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Burada Engels ilk elden ekonomik gerçeklerin toplumun yapısı ve tarihin seyri üzerinde birinci derecede etkili olduğunun farkına vardı ve ekonomi-politik konularını incelemeye başladı.

Engels’in, Marx’ın editörlüğünü yaptığı *Alman-Fransız Yıllıkları*’nda “Ekonomi-Politiğin Eleştirisi İçin Taslak” başlıklı incelemesinin yayımlandığını biliyoruz. Bu yazısında Engels, burjuva iktisatçılarını, özel mülkiyeti hiç de layık olmadıkları biçimde savundukları için eleştiriyor ve aslında özel mülkiyetin toplumu sınıflara bölen bütün çelişkilerin kaynağı olduğu görüşünü ileri sürüyordu. Marx’ın, sonraları “parlak bir deneme” dediği bu incelemede Smith ile Ricardo’nun ekonomik doktrinlerinin

sınıfsal niteliği açıkça görülür. Burjuva ekonomi-politiğinin bu eleştirisi hiç kuşkusuz kapitalizmin kendisinin eleştirisiydi. Böylece, birbirini tanımadan oldukça farklı toplumsal ve ekonomik çevrelerde çalışmalarını yürüten Marx ile Engels neredeyse aynı sonuçlara ulaşmış oluyordu. 1844-45'teki ilk karşılaşmalarından kırk yıl kadar sonra, Marx'ın ölümüne kadar sürecek olan, tarihte eşi görülmemiş entelektüel ve politik dostluk ve işbirliği başlamış oluyordu.

Bir arada alındığında eserleri, felsefe, tarih, politika, ekonomi, sosyoloji, antropoloji, doğa bilimleri, teknoloji, askeri tarih, matematik (Marx, cebir, analitik geometri, diferansiyel ve entegral hesap gibi konularda 900 sayfalık bir elyazması bırakmıştır), devrimci strateji ve taktik konularını kapsar. Teori ile toplumsal pratiği birbirinden ayırmayan Marx ile Engels'in politik faaliyetleri ise işçi sınıfı mücadelesinde en yoğun ve parlak sayfaları oluşturur.

* * *

Marx ile Engels'in bu işbirliği kısa denilecek bir zamanda sonuçlarını vermeye başlamış ve 1845 ve 1846 yıllarında *Kutsal Aile* ile *Alman İdeolojisi* gibi iki önemli eseri kaleme almışlardır. *Alman İdeolojisi*'nde, o sırada Almanya'da egemen olan idealist felsefeye, özellikle de Genç Hegelciliğe karşı çıkmışlar ve yeniden biçimlendirdikleri kendi diyalektik materyalist görüşlerin bir serimini yapmışlardır. *Kutsal Aile* 1845 yılında yayımlandığı halde, *Alman İdeolojisi* yayımcının aniden bu işten vazgeçmesi üzerine yazarlarının yaşadıkları süre içinde yayımlanmamış ve kendi ifadeleriyle, "farelerin kemirici eleştirisine" terk edilmiştir. Eser ilk kez Sovyetler Birliği'nde 1932 yılında basılmıştır.

Kutsal Aile'de Marx ile Engels, dünya görüşlerinin ana ilkelerini formüle etmişlerdir. Özellikle proletaryanın devrimci rolü ile Marx'ın, emek-değer teorisine yaklaşımı ve sisteminin merkez noktası olan üretimde toplumsal ilişkiler kavramı açıklığa kavuşturulmuştur. Yazarlar, emek ile sermaye arasındaki çelişkiyi anlatırken, bu çelişkinin, bir yanda tutucu güçler yani

burjuvazi, öte yanda devrimci güç yani proletarya olmak üzere iki ucu bulunduğunu ve bu çelişkinin gelişmesinin kaçınılmaz olarak toplumsal devrime yol açacağı tezini savunmuşlardır.

Alman İdeolojisi, Diyalektik ve Tarihi Materyalizmin ana ilkelerini geliştirmesi bakımından yeni bir aşamayı temsil eder. Marx ve Engels burada Alman idealizminin ve özellikle idealist tarih anlayışının eleştirisini tamamlamışlar ve kendi materyalist tarih görüşünü açıklamışlardır. Ne var ki burada, özellikle tarihi materyalizmin yeni kavramları henüz biçimlenme halindedir ve üretim biçimi, altyapı ve üstyapı gibi kavramlar henüz yoktur. Çok daha sonra 1859'da *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın ünlü önsözünde, yeni materyalist tarih anlayışıyla ilgili temel önermeler şöyle açıklanır: "1) Araştırmalarım, devlet biçimleri kadar hukuki ilişkilerin de, ne kendilerinden, ne de iddia edildiği gibi insan zihninin genel evriminden anlaşılamayacağı, tam tersine, bu ilişkilerin köklerinin, Hegel'in ... 'sivil toplum' adını verdiği, hayatın maddi koşullarından ileri geldiği; sivil toplumun anatomisinin de, ekonomi-politiğin içinde aranması gerektiği sonucuna götürdü beni. 2) üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur."[7]

Materyalist tarih görüşü bu biçimde saptanınca, "toplumun anatomisini" araştırmak, ekonomi-politiğin başta gelen görevi oluyordu. Üretim ilişkileri temel ve belirleyici ilişkiler olduğuna göre, geriye bu ekonomik ilişkilerin incelenmesi ve toplumsal gelişimin gerçek itici gücünün saptanması ve bu gelişimin ne yönde olacağının kestirilmesini olanaklı kılan ekonomik yapının gelişim ve işleyiş yasalarının çözümlenmesi kalıyordu. İşte, diyalektik ve tarihi materyalizmin esaslarını formüle ettikten sonra Marx'ın, tüm dikkatini kapitalist toplumda üretim ilişkileri üzerinde yoğunlaştırmasının ana nedeni budur. *Kapital*'de, kapitalist servetin en küçük ögesi olan metanın açıklanması ve üretilmesinden başlayarak bu tip toplumun işleyiş ve gelişmesini yöneten yasaların ayrıntılı bir çözümü

verilmiştir. Marx'ın ifadesiyle, *Kapital*'in "son amacı da zaten, modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkartmaktır".[8]

Marksizmin temel dayanakları ile, ana kavram ve önermelerini kısaca anımsadıktan sonra ilerideki sayfalarda, Marx'ın, bunları kapitalist toplumu incelerken nasıl kullandığını göreceğiz.

1 *Kapital*, c. 1, s. 28.

2 K. Marx, *Theories of Surplus-Value*, Moscow, 1978, Progress Publishers, s. 63 (Alıntının yazarı: John Cazenove, Outlines of Political Economy, London 1832, s. 22).

3 F. Engels, *Ütopyadan Bilime Sosyalizm*, Evrensel Basım Yayın, Temmuz 2005, s. 43.

4 a.g.y., s. 44.

5 K. Marx, *Alman İdeolojisi* (Feuerbach), Sol Yayınları, Ankara, 1978. s. 21.

6 K. Marx, 1844 *Elyazmaları*, Sol Yayınları, Ankara, 1976. s. 153, 154.

7 K. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yayınları, 1979, s. 25.

8 *Kapital*, s. 18.

KAPİTAL'İN DOĞUŞU

"... bu kitap üzerine, sessizce katlanılan bitip tükenmez üzüntüleri, tasaları, acıları açıklayabilecek gizli bir öykü yazabilirim. Ve eğer işçiler, sırf onlar ve onların çıkarları için yazılan bu yapıtın tamamlanması için katlanılan özveriyi bir bilseler..."

Jenny Marx

HAZIRLIK AŞAMASI

Marx, 1859'da yayımlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın birinci kısmından hemen sonra tamamlayabileceğini düşündüğü ikinci kısmı üzerinde çalışmaya başladı. 1850'lerden beri üzerinde çalıştığı ekonomik incelemelerinin sonucu olan 1857-58 ekonomik elyazmalarını esas alan Marx'ın amacı, birinci kısımdaki "Sermaye" konusunu genişliğine işlemek ve tamamlamaktı. Hazırladığı ayrıntılı plana göre, birinci kısımda sermayenin üretim süreci, ikinci kısımda sermayenin dolaşım süreci incelenecek, üçüncü kısmın başlığı "Sermaye ve Kâr" olacak, son kısımda ise "Çeşitli" başlığı altında tarım, toprak mülkiyeti ve sermaye ele alınacaktı. Öyle anlaşılıyor ki bu son kısımda Marx, "rant teorisinin" bir açıklamasını yapmayı düşünüyordu.

Marx, *Katkı*'nın bu ikinci kısmının hazırlığının kısa zamanda tamamlanacağını ve hemen birinci kısmı izleyeceğini umuyordu, ama çok geçmeden, ikinci ve ondan sonraki kısımlarda ele alıp işleyeceği konuların ayrıntıları üzerinde tam ve aydınlık bir fikre sahip olmadığını fark etti. Bir dizi sorun üzerinde yeni baştan inceleme yapması gerekiyordu. Bir kez daha Marx, British Museum kitaplığının mahzenlerinde uzun saatler geçirmeye başladı. Yığınla yeni malzeme ve yapıt arasında Engels'in, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nu yeniden okudu, 1855-1859 yılları arasındaki *Fabrika Raporları*'nı ayrıntıları ile inceledi. Bunlar, tarafsızlıklarından Marx'ın da övgüyle söz ettiği İngiliz fabrika denetmenlerinin, İngiltere'deki o günkü

çalışma koşulları konusunda hazırladıkları, ayrıntılı ve doğru bilgileri içeren raporlardı.

Kimi zaman politik bir tartışmaya katılma gerekliliği, kimi zaman da aileden birisinin hastalığı ya da yoksulluğun beraberinde getirdiği zorunluluklar, kısacası bitip tükenmez “ev ve yaşam dertleri” yüzünden bu yoğun incelemelere sık sık ara vermek zorunda kalıyordu, ama gene de “... sıkı bir çalışma içersindeyim ve ne gariptir ki, çevremdeki bütün sefalete karşın beynim yıllardır olduğundan çok daha iyi işliyor”,[9] diyebiliyordu.

1861 Ağustos’u ile 1863 Temmuz’u arasında, 200 basılı forma tutan 23 defterden oluşan büyük bir elyazması meydana geldi. Sözde, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’nın devamını oluşturacak bu malzeme, aslında 1857-58 *Ekonomik Elyazması’*ndan sonra *Kapital*’in ikinci bir ön uyarlamasını oluşturuyordu. Engels’e yazdığı bir mektupta, “Bu cildi uzatıyorum,” diyordu Marx, “çünkü o Alman köpekleri, kitapların değerini küp oylumları ile ölçüyorlar.”[10] Hiç kuşkusuz, bu, 1861-63 elyazmalarının dev boyutlara ulaşmasının tek nedeni değildi; daha çok bu, Marx’ın, görkemli planının, önemle üzerinde durduğu bir konunun, sermayenin yeniden üretilmesiyle ilgili bölümün yazılabilmesi için toplanması gerekli büyük malzeme yığınının bir sonucuydu.

1861-63 *Ekonomik Elyazması*, sermaye üretimi sürecinin en önemli yanlarını ayrıntılarıyla inceliyordu: paranın sermayeye çevrilmesi, mutlak ve nispi artı-değer, emeğin sermayenin boyunduruğu altına alınması, elbirliği, işbölümü, makineler ve bunların kapitalist biçimde kullanımlarının sonuçları, artı-değerin tekrar sermayeye çevrilmesi, ilkel sermaye birikimi. Görüldüğü gibi elyazmasının bu kısımları, ileride *Kapital*’in birinci cildinde ele alınacak, incelenecek sorunların ön malzemesini içeriyordu. Sözü edilen 23 defterin bazılarında ise *Kapital*’in ikinci, üçüncü ciltlerine girecek konular bulunuyordu: kapitalist yeniden üretim sürecinde paranın hareketi, yeniden üretim, artı-değer ve kâr, kârın ortalama kâra çevrilmesi, borç sermayesi ve ticari sermaye, ticari kâr, kapitalist üretimin ilerlemesi ile kâr oranındaki düşme eğilimi gibi.

Elyazması üzerinde çalışan Marx, 1862 yılı sonunda yapıtının şemasını yeni baştan düzenledi ve bunu *Katkı*’nın ikinci kısmı ve devamı olarak yayınlamak yerine *Kapital* başlığı altında bağımsız bir kitap olarak yayınlamaya ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* alt başlığını koymaya karar verdi. 1862 Aralığında Kugelmann’a yazdığı bir mektuptan kitabın esas olarak tamamlandığı anlaşılıyor. “Ekonomi-Politiğin ilkeleri belirlenmiş” ve birinci kısım ile birlikte ekonomi-politiğin daha somut ilişkilerinin ele alınacağı ilerideki kesimlerinin daha kolay işlenmesini sağlayacak teorik temel oluşturulmuştu. Aynı mektupta Marx, elyazmasını temize çekeceğini ve basıma hazır hale gelmesi için gerekli son düzeltmeleri yapacağını söylüyordu.[11]

Ne var ki, bu elyazması yalnız temize çekilmek ve üzerinde son düzeltmeler yapılmakla kalmadı, yeni malzemenin eklenmesiyle genişletildi de. 1863 yılının ilk yarısında, teknik gelişmenin tarihini, sanayi devriminin niteliği ve özellikleri, bu devrimin işçi sınıfının çalışma koşulları ve savaşımı üzerindeki etkilerini daha derinden incelemek için büyük çabalar harcadı: Aynı yılın başında Engels’e yazdığı bir mektupta, “Makine konusundaki kesime bir şeyler ekliyorum. Burada, konuyu ilk ele alışımda üzerinde durmadığım çok ilgi çekici sorunlar var. Aydınlanmak için, teknoloji üzerine olan bütün defterlerimdeki alıntıları yeni baştan iyice okudum ve Jeoloji Enstitüsü’nde, Profesör Willis’in işçiler için düzenlediği uygulamalı bir kursa da devam ediyorum,” diyor, makine, araç, iş makinesi, vb. gibi çeşitli emek araçları üzerinde duruyor, makinenin tarihsel gelişmesini tartışıyordu.[12] Gene bu sırada, ekonomi-politiğin tarihi üzerinde çeşitli yapıtları gözden geçirmek için bir kez daha British Museum kitaplığında uzun saatler geçiriyordu.

Sağlığı bozulan Marx, yapıtını bir an önce bitirme olanağı bulamıyordu. Jenny Marx, arkadaşı Bertha Markheim’a yazdığı 6 Temmuz 1863 tarihli mektupta bu konuda şöyle diyordu: “Bu bahar benim sevgili Marx’ım karaciğerinden çok ıstırap çekti; bütün bu engellere karşın kitap tamamlanmaya doğru dev adımlarla ilerliyor. Eski planına göre 20-30 basılı

forma ile sınırlı kalsaydı daha önce bitebilirdi, ama Almanlar şimdi yalnız 'irikıyım kitaplara' inandıkları için ve daha ince bir yoğunlaştırma ve gereksiz şeylerin ayıklanması bu saygıdeğer kişiler için bir anlam taşımadığı için, Karl, daha epeyce tarihsel malzeme ekledi, böyle olunca da Alman toprakları üzerine bir bomba gibi düşecek 50 formalık bir cilt ortaya çıktı."[13]

Marx, hazırladığı elyazmaları üst üste yığıldıkça artık sonuna yaklaşan yapıtının üç kitaba ayrılması gerekeceği kanısına varmaya başladı. 1863 Ağustosundan başlayarak Marx, 1861-63 ekonomik elyazmalarını içeren yirmi üç defterde yeteri kadar derinlemesine işlenmeyen bölümlerin, sermayenin dolaşım süreci ile artı-değerin çevrilmiş biçimleri ile ilgili sorunların yeni baştan geliştirilmesi işine kendisini verdi. Böylece Marx, *Kapital*'in ileride yayınlanacak olan ikinci ve üçüncü ciltlerine girecek konular üzerinde yoğunlaşmış oluyordu. Bu arada, zamanı elverdikçe yeni kaynakları inceliyor, yapıtını ilgilendirebilecek konuların üzerine eğiliyordu. Fransız kaynaklarını inceliyor, Japonya ile ilgili yeni bilgiler topluyor, Alman tarım kimyacılarının yapıtlarını gözden geçiriyordu.

Ne var ki bu dönemde, geçirdiği ciddi bir hastalık nedeniyle çalışmalarına ara vermek zorunda kalıyor, 1863 yılının son ayı ile 1864 yılının ilk iki ayının neredeyse tamamında Almanya ve Hollanda'daki işleriyle uğraşıyordu. 1864 Eylülünde kurulan Uluslararası İşçi Birliği'nin (The International Working Men's Association), tüm işlerini yönetmek zorunda kalması, teorik incelemelerini engelliyor, yazılarının tamamlanmasını geciktiriyordu. Gene de sağlığı biraz düzelince, yapıtını bir an önce tamamlamak için gece-gündüz çalışmaya başladı. Çalışmalarında "vardiya sistemini" uyguladığını söylüyor, 1848-1850 yıllarında İngiliz fabrika sahiplerinin, "fabrika köpeklerinin" işçilere uyguladıkları gibi "gündüzleri kitaplığa gidiyorum, geceleri yazıyorum",[14] diyordu.

1865 Temmuzu sonunda Engels'e, *Kapital*'in "ilk üç kitabının teorik kısmının tamamlanması için geriye yalnız üç bölüm kaldığını"[15] bildiriyordu. Birinci kitap (cilt) basıma verilebilirdi, Marx yapıtın

tamamının elinde bulunmasını istiyordu, çünkü *Kapital*'i basmayı kabul eden yayımcı Otto Meissner ile yapılan anlaşmaya göre kitap 60 formayı geçmemeliydi ve bu yüzden bu kadar sayfaya sığdırılması gereken ayrı ayrı kısımların dengeli ve birbiriyle orantılı biçimde serimini sağlamak amacıyla, nerelerin yoğunlaştırılacağı ve nerelerin metinden çıkartılacağını bilmek için Marx'a göre bütün elyazmasının tamamlanması gerekiyordu.

Kapital'in tamamını kapsayan elyazmasına bu yeni biçimin verilmesi işi, "her gün 12 saatlik bir çalışma"[16] ile 1865 yılının sonunda tamamlanmış oldu.

9 Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s. 166, Marx'ın, Engels'e yazdığı 18 Haziran 1862 tarihli mektuptan.

10 Aynı mektuptan.

11 Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s. 178, Marx'ın Kugelmann'a yazdığı 28 Aralık 1862 tarihli mektuptan.

12 Marx, Engels, *Selected Correspondence*, s. 137-139 Londra'dan Manchester'de bulunan Engels'e yazdığı 28 Ocak 1863 tarihli mektup.

13 Karl Marx, A. Biography, Progress Publishers, Moscow,1973, s. 365.

14 a.g.y., s. 366.

15 Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s. 189, Marx'ın 31 Temmuz 1865 tarihli mektubundan.

16 Marx, Engels, *Selected Correspondence*, s. 176, Marx'ın Kugelmann'a yazdığı 15 Ocak 1866 tarihli mektuptan.

BİRİNCİ CİLDİN BASKIYA HAZIRLANMASI VE YAYINLANMASI

1866 yılı başlarında, Engels’in önerisine uyarak Marx, yapıtın bütününü değil yalnız sermayenin üretim süreci ile ilgili birinci kitabını basıma hazırlamaya başladı. Bu işi büyük bir zevk ve hevesle yürütüyor ve adeta yapıtın yeni bir uyarlamasını yazıyordu. Ne var ki bu sırada sağlığı yeniden bozuldu; o günler için, “Mezarımın kenarında dolanıp duruyordum”[17] diyor. Eşi Jenny de 1866 Nisanında, Wilhelm Liebknecht’in karısı Ernestine’e yazdığı mektupta şunları anlatır: “O zamana kadar sağlığı az çok yerinde olan Marx, yeni yılda yeni kitabını temize çekmeye başladı. Çok mükemmel ilerliyordu ve ben, o denli uzun, tasalı ve neredeyse umutsuz bekleyişten sonra, elyazmalarının böylesine büyük boyutlara ulaşmasını nasıl büyük bir mutlulukla seyrettiğimi sana anlatamam; sonra birdenbire, Ocak ayının sonunda, Karl’ın o eski berbat hastalığının belirtileri yeniden ortaya çıktı.”[18]

İki aydan fazla yataktan çıkamadı ama, bu arada, gündüzleri kısa sürelerde de olsa çalışmasını sürdürdü ve İngiliz Fabrika Denetmenlerinin Raporları’nı, Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun Raporları’nı, Sağlık Komisyonunun Raporları’nı inceden inceye tarayarak “işgünü” bölümünü bu dokümanlara dayanarak genişletti, palazlanma döneminde İngiliz sanayisinde tipik olarak izlenebilen emek sömürüsünün tarihi bir tablosunu çizmiş oldu.

Konuyla ilgili olabilecek ve yararlanma olasılığı bulunan her türden yapıtı ve bilgi kaynağını gözden geçirmeye özen gösteren Marx, Engels'e yazdığı mektuplarla, Londra'da Müzenin kitaplığında bulamadığı James Edwin Th. Roger'in İngiltere'de Tarımın ve Fiyatların Tarihi başlıklı kitabını acele bulmasını istiyor, "Bu kitabı adamakıllı incelemem gerekiyor, bölümlerin birinde onun için özel bir boşluk bıraktım," diyordu. Ayrıca, fabrika raporlarından birinde sözü edilen John Watts'un, Ticari Kurumlar ve Grevler. Makineler, Ortaklı Şirketler adını taşıyan kitabını sağlamasını da gene Engels'ten rica ediyordu.

1867 Nisan ayı başına kadar sağlığına hiç aldırış etmeksizin çalıştı ve Engels'e kitabın hazır olduğunu, Hamburg'daki yayıncıya kendisinin götüreceğini bildirdi. 10 Nisan'da Londra'dan ayrıldı, 12 Nisan'da Hamburg'a geldi ve doğruca yayınevi sahibi Otto Meissner'e gitti. Ne var ki, yayınevinin elinde yeter sayıda dizgici ve düzeltmeci yoktu. Kitabı, Leipzig'de Otto Wigand'ın basması kararlaştırıldı. 29 Nisan 1967'de basım işine başlandı.

Marx, Hamburg'dan Hannover'e, 1862 yılından beri mektuplaştıkları, ama hiç yüz yüze gelmedikleri Ludwig Kugelmann'ın evine gitti. Fizikçi Kugelmann, Birinci Enternasyonal üyesiydi ve Almanya'daki 1848-49 Devrimi'ne katılmıştı. Kugelmannlarda bir ay kadar kaldı, ilk sayfa provalarını burada okudu.

Marx, sayfa provaları ile yakından ilgilenen Engels'e düşüncelerini bildirmesi için bunları düzenli olarak gönderiyordu. Bunların önemli bir bölümünü okuduktan sonra Engels, dostunu, "En karmaşık ekonomik sorunları çok yalın ve çok somut biçimde açıklayabildiği için bütün kalbiyle kutluyordu." Marx'a, değer biçiminin tarihsel gelişmesini daha da ayrıntılı biçimde açıklamasını diyalektik olarak serimi yapılan noktaları tarihsel örneklerle desteklemesini öneriyordu.[19]

Öneriyi dikkate alan Marx, Engels'e bu konuda şunları yazdı: "Değerin biçiminin gelişmesine gelince, bu açıdan da gene diyalektik olarak hareket etmiş olmak için, önerini hem izledim hem de izlemedim. Yani, 1) aynı şeyi elden geldiğince yalın ve öğretici şekilde anlattığım bir ek yazdım, ve 2)

önerinize uydum, gelişmedeki her adımı, ayrı başlıklar taşıyan paragraflara ayırdım. Önsözde ise diyalektik olmayan okuyucuya, isterse şu sayfadan şu sayfaya kadar olan kısmı atlamasını ve yerine bu eki okumasını söyledim."[20]

Yirmi beş yıllık büyük bir emek, aralıksız araştırmanın ürünü olan Kapital'in son sayfalarının provalarını okuduktan sonra 16 Ağustos gecesi Engels'e yazdığı mektupta Marx, kendisini sürekli destekleyen, tam bir özgecilikle yardımlarını esirgemeyen bu gerçek dosta içten sevgi ve minnetlerini şu sözlerle anlatıyordu:

16 Ağustos 1867
Gece saat iki

Sevgili Fred,

Kitabın son provasını (49'uncu) düzeltmeyi biraz önce bitirdim.

Ek –*değerin biçimi*– küçük punto ile 1 1/4 forma tutuyor.

Önsöz yine düzeltildi ve geri gönderildi. Böylece bu cilt bitmiş oluyor. Bu, bir tek senin sayende mümkün oldu. Benim için katlandığın özveri olmasaydı, üç cilde ait o muazzam işin hiçbir zaman üstesinden gelemezdim. Seni teşekkürlerimle kucaklıyorum.

Düzeltilmiş iki forma prova ilişiktedir.

15 sterlini aldım teşekkür ederim.

Selamlar, benim sevgili ve değerli dostum.

Kitap bütünüyle çıkana kadar düzeltilmiş provaları geri istemiyorum.

Senin
K. Marx[21]

Birinci cilt 14 Eylül 1867'de bin adet basıldı. Marx, kitabın getireceği paranın, parasal durumunu düzeltmesine katkıda bulunacağını, birikmiş borçlarını ödeyebileceğini, evine bir şeyler satın alabileceğini ummuştu. Ama bu katkı o denli azdı ki, parayı teorik açıdan didik didik eden büyük iktisatçı, alayla, "kitabı yazarken içtiğim tütünün giderini bile karşılamaya

yetmez," diyordu. Kitabı, uzun yıllar devrimci savaşımda Engels ile beraber yakın savaş arkadaşlığı ettiği, "Unutulmaz dostu Wilhelm Wolff'un anısına" adadı.[22]

Tıpkı *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* yayınlandığında (1859) olduğu gibi, Alman burjuvazisi, yayın ve bilim çevreleri, *Kapital*'in birinci cildini de bir "sessizlik komplosu" ile boğuntuya getirmek istiyordu. Kitap yayınlanmadan az önce Engels, kamuoyunun dikkatini çekmek için yapıta, "*burjuva görüş açısından* saldırılması" önerisinde bulundu.[23] Engels'in bu önerisini çok beğenen Marx, hemen şu yanıtı verdi: "Kitaba burjuva görüş açısından saldırılması konusundaki planınız *mükemmel bir savaş aracıdır*."[24]

Böylece Engels, burjuva basınında bir dizi eleştiri yayınladı. Bu yayın işinin düzenlenmesini ve örgütlenmesini, ilerici burjuva yayın organlarıyla iyi ilişkiler içerisinde olan Kugelmann üstlenmişti. Güya tarafsız bir burjuva bilim adamının yazdığı bu eleştirilerde, Almanların ekonomi-politik alanında pek az şey yaptıkları, profesyonel Alman iktisatçılarının, ekonomik gelişmenin taşıdığı çelişki ve güçlükle görmezlikten geldikleri, Bastiat'ın[25] bilimsel olmayan görüşlerini taklit ettikleri, Ricardo ve Sismondi gibi klasikleri reddettikleri belirtiliyordu. Engels, bütün bunlara karşı Marx'ın, örneğin *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı yapıtının, taşıdığı bilimsel yaklaşım ve eleştiri anlayışı ile Alman iktisatçılarından ayrıldığını vurguluyor ve bu iktisatçıların, Marx'ın daha önceki yapıtlarında vardığı sonuçları karşılayamamış olmalarına bakarak şimdi büyük bir bilimsel doğruluğa ve ustaca diyalektik bir yapıya sahip son yapıtı olan *Kapital*'de öne sürdüğü sonuçları hiç karşılayamayacaklarını belirtiyordu.

Bu yazıların[26] ve bir de Marx'ın dostlarının kitaptan yaptıkları alıntıları Alman, İngiliz ve Fransız gazetelerinde yayınlamaları birinci cildin halk arasında tanınmasında hiç kuşkusuz büyük katkısı oldu. Çok geçmeden Alman burjuva iktisatçıları tertipledikleri "sessizlik komplosunu" bozmak zorunda kaldılar, kitabın önemi artık kabul edilir oldu. Alman

gazetelerinden birinde, Berlin Üniversitesi doçentlerinden, gerici küçük burjuva sosyalizminin temsilcisi Eugen Dühring'in yayınladığı eleştiri, o sırada bu vülger filozof ve iktisatçı ağzından, Alman burjuva aydınlarının düştükleri karışıklık ve korkuyu göstermesi bakımından dikkate değerdi. Marx öncesi dönemin büyük materyalist filozofu Ludwig Feuerbach (1804-1872) *Concerning Ethics: Eudaemonism* adlı yapıtında, içerdiği olguların zenginliği ve "korkunç olsalar bile çok ilginç ve itiraz edilemez gerçeklere dayanarak kapitalist düzene karşı getirdiği eleştiriler" nedeniyle *Kapital*'den övgüyle söz ediyordu.

17 Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s. 195, S. Meyer'e yazdığı, 30 Nisan 1867 tarihli mektuptan.

18 Karl Marx, A. Biography, s. 367.

19 Marx, Engels, Lettres Sur "Le Capital", s. 172 Engels'in Marx'a yazdığı, 23 Ağustos 1867 tarihli mektuptan.

20 Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s. 199, Marx'ın Engels'e yazdığı, 22 Haziran 1867 tarihli mektuptan. Mektupta sözü edilen Ek ilk basımda kitabın sonuna konulmuştu, ama sonraki basımlarda metne katıldı ve birinci Almanca önsözünde Ek'ten söz eden satırlar çıkarıldı.

21 a. g. y., s. 205.

22 Silezyalı bir köylünün oğlu olan Wilhem Wolff (1809-1864) Bresland'da öğretmenlik yapmış, beş yılını Prusya hapisanelerinde geçirmiş devrimci ve savaşçı. 1848-49'da Komünist Birliği Merkez Komitesi üyesi ve *Neue Rheinische Zaitung*'un editörlerinden.

23 Lettres Sur "Le Capital", s. 182. Engels'in Marx'a yazdığı 11 Eylül 1867 tarihli mektuptan.

24 a. g. y., s. 183. Marx'ın Engels'e yazdığı 12 Eylül 1867 tarihli mektuptan.

25 Frederic Bastiat (1801-1850): Burjuva toplumunda sınıf çıkarları arasında uyum sağlanmasını savunan Fransız vülger iktisatçısı.

26 Engels'in bu eleştirileri için bkz: Frederich Engels on Capital, International Publishers, New York, 1974.

KAPİTAL'İN İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ CİLTLERİ ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR

1867 yılı başlarında Marx, 1865 yılı sonuna kadar yazmış olduğu ve *Kapital*'in öteki ciltlerini oluşturacak elyazmalarına son şeklini vermeye başladı ve bu işe, aralıklarla, ölümüne kadar devam etti. Çeşitli ülkelerdeki tarımsal ilişkileri ve kapitalist ülkelerdeki yeni olguları daha derinden incelemek istiyordu. Alman ve Amerikan işçi sınıfı hareketi liderlerinden Siegfried Meyer'e yazdığı 4 Temmuz 1868 tarihli mektupta, "Birleşik Devletler'deki toprak mülkiyeti ve tarımsal ilişkiler üzerine anti-burjuva bir şeyler toplayabilirsen, benim için özellikle değerli olur,"[27] diyordu. Ayrıca, Henry Carey'le[28] 'toprak rantı sorunu' üzerine girdiği polemikte bu malzemeye gereksinmesi olduğunu mektubuna ekliyordu. Nikolai Danielson'a[29] yazdığı 7 Ekim 1868 tarihli mektupta da, "Fransa'da, Birleşik Devletler'de ve İngiltere'de geçen yıl (ve 1866'da) başlamış olan bazı resmi incelemeler tamamlanana ya da yayımlanana kadar, ikinci cildi basıma hazırlayamayacağını ve bu yüzden belki de altı aylık bir gecikme olabileceğini" söylüyordu.[30] Ayrıca Marx, çalışmaları sırasında Rusya ile ilgili malzemeye de gereksinmesi olduğunu fark etmişti. Böylece 1871 yılında ikinci cilde ait elyazmalarının adamakıllı değiştirilmesi gereğine karar verdi.

1860'ların sonu ile 1870'lerin başında Marx, *Kapital*'i bir an önce tamamlamak için büyük çaba harcıyordu ama, uluslararası işçi hareketleri

ile ilgili yerine getirilmesi gereken görevler buna engel oluyordu. Danielson'a yazdığı 9 Kasım 1871 tarihli mektupta, birinci bölümde bazı değişiklikler yapmak istediğinden, ama son birkaç aydır başka uğraşları nedeniyle teorik çalışmalara fırsat bulamadığından yakınıyor ve şöyle diyordu: "Hiç kuşkusuz, güzel bir sabah vakti bütün bunlara bir son vereceğim, ama öyle durumlar oluyor ki, teorik inceleme ve araştırmalardan çok daha az çekici görevleri yerine getirmek zorunda kalıyorsunuz..."[31] Gene Danielson'a yazdığı 28 Mayıs 1872 tarihli mektupta, birinci cildin Almanca ikinci basımı ve Fransızcaya çevrilmesiyle ilgili kuşkularını anlattıktan sonra şunları söylüyordu: "Öylesine aşırı bir çalışma içersindeyim ki, daha doğrusu teorik incelemelerime bu öylesine engel oluyor ki, Eylül ayından sonra, *ticari işlerden* çekileceğim; şu anda bu işlerin ağırlığı benim omuzlarımda ve bildiğin gibi bütün dünyaya dal-budak salmış durumda. Ama ... ben hiç değilse bir süre için birbirinden çok farklı nitelikteki bu iki işi artık bir arada yürütemeyeceğim..."[32]

Gerçekten de, *Kapital* üzerindeki teorik çalışmaları ile Enternasyonal'in liderliği birbirinden büsbütün farklı uğraşlardı ve bunların üstesinden gelmek insanüstü bir çabayı ve direnmeyi gerektiriyordu. Ayrıca yaşamı boyunca para sıkıntısı çeken Marx, artık yaşlanmıştı, sağlığı uzun süredir bozuktu. Bu olağanüstü enerjiyi sağlayan şey, herhalde amaç olarak seçtiği hedefin büyüklüğü olmalıydı.

Rus iktisatçıları ve Rusya'daki toprak mülkiyeti ile yakından ilgilenen Marx'ın, S. Meyer'e yazdığı 21 Ocak 1871 tarihli mektubu, araştırdığı her konu üzerinde ilk elden bilgi edinmek isteyen bir bilim adamının bu yoldaki çabasını göstermesi bakımından çok ilginçtir: "... 1870 yılı başında kendi kendime Rusça öğrenmeye başladığımı bilmem sana söyledim mi? Şimdi Rusçayı rahatlıkla okuyorum. Bu dili öğrenmemin nedeni Petersburg'dan bana Flerovski'nin, *Rusya'da İşçi Sınıfının* (özellikle köylülerin) *Durumu* üzerine çok önemli yapıtını göndermeleri ve bir de benim Çernişevskiy'nin ekonomik yapıtlarını (bu mükemmel yapıtlar için Çernişevskiy, ödül olarak yedi yıldır Sibirya'daki maden ocaklarına sürülmüştür) yakından tanımak

istememdir. Aldığım sonuç, ben yaşta birinin klasik Cermen ve Romen dil gruplarından bu derece farklı bir dili öğrenmek için harcadığı çabalara değdi. Rusya'da şu anda yer alan entelektüel hareket, derinden derine bir mayalanmanın sürüp gittiği olgusuna tanıklık ediyor. Beyinler daima, görünmeyen bağlarla halkın umudu ile bağlantı halinde..."[33]

Flerovski'nin geniş bir malzeme yığınına dayanan *Rusya'da İşçi Sınıfının Durumu*'nu okuduktan sonra Marx, bir dostuna yazdığı mektupta, "Rusya'da çok müthiş bir toplumsal devrimin kaçınılmaz olduğuna ve bunun yakında patlak vereceğine derinden inandığını", yazıyordu. Bundan sonra sıra Çernişevskiy'nin yapıtlarına gelmişti. Marx, özellikle bu büyük Rus bilgininin, John Stuart Mill'in ekonomi-politiği üzerindeki görüşlerini büyük bir ilgiyle okuyordu. Rusya'daki sosyo-ekonomik gelişmeler ve tarımsal ilişkiler konusuna eğilen Marx, resmi yayınlar ile belgeleri incelemeye başladı ve on yılı aşan bir süre, St. Petersburg ile Londra arasında kitap paketleri gitti geldi; Marx, Rusya'daki dostlarının gönderdiği kitapları okuduktan sonra geri yolluyor ve yerine yenilerini getirtiyordu.

* * *

Bir bölge ya da ülke ile ilgili belli konulardaki bilgileri daima öteki bölgeler ya da ülkelerinki ile karşılaştırmak isteyen Marx, toprak mülkiyetini ele alırken, Belçika işçi hareketi liderlerinden, Enternasyonal üyesi Cesar De Paepe'den, Belçika'daki toprak mülkiyeti ve tarımsal yapının ayrıntılarını bildirmesini istiyor;[34] Friedrich Sorge'dan, 1873'ten beri, Amerikan tarımı, toprak mülkiyeti, kredi, maliye ve parasal ilişkiler konusundaki yayınların kataloglarını göndermesini rica ediyordu.[35]

Marx, işleyeceği konuların en ufak ayrıntılarına inebilmek için bitki fizyolojisinden tutun da, tarımın çeşitli yönleri üzerinde incelemeler yapıyordu. 1875 yılının birkaç ayını, sonradan üçüncü cildin bölümlerinden birisini oluşturacak, kâr oranı ile artı-değer oranı arasındaki bağıntıyı örnekler ile göstermek için hesap yapmakla geçirdi. 1876 Şubatında, ileride

Engels'in üçüncü cilde bir bölüm olarak koyacağı "Diferansiyel Rant" üzerinde önemli teorik bir incelemeyi tamamladı. 1870 Kasımı ile 1878 Temmuzu arasında, şimdi *Kapital*'in ikinci cildinin 1. bölümünü oluşturan "Para-Sermayenin Dolaşımı" bölümünü basılabilecek hale getirdi. 1880'de, üçüncü cilt için "Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası"nı yeni baştan yazdı ve ikinci üçüncü ciltlerin öteki kısım ve bölümleri üzerindeki çalışmalarına devam etti.

Ne var ki, 1880 başlarında Marx, ikinci cilde son şeklini vermeyi biraz yavaşlattı. Bu "ertelemenin" nedenlerini Danielson'a yazdığı mektupta şöyle açıklıyordu: "... Ve şimdi hemen şunu söylemeliyim ki (cela est tout a fait confidentel),[36] şimdiki rejim bugünkü sertliğini devam ettirdiği sürece, benim ikinci cildin *yayınlanamayacağını* Almanya'dan bana haber verdiler. Bu haber bugünkü durum düşünülürse beni şaşırtmadı ve itiraf etmeliyim ki beni üzmedi de; nedenleri de şunlar:

Birincisi: Bugünkü İngiliz sanayi bunalımı doruk noktasına ulaşmadan önce, ikinci cildi, her ne olursa olsun yayınlamam gerekirdi. Bu seferki olay hem benzersiz hem de birçok bakımdan geçmişte görülenlerden farklı...

Bu nedenle de olayların gidişini, bunları 'üretken biçimde' yani 'teorik olarak' 'tüketmeden' önce iyice olgunlaşana dek gözlemek gerekir...

Ama bu, 'görünüşte' sağlam İngiliz toplumunun kabuğu altında, başka bir bunalım, tarımsal bir bunalım gözlenmiş durumda ve bu, İngiltere'nin toplumsal yapısında büyük ve ciddi değişmeler meydana getirecektir...

İkincisi: Yalnız Rusya'dan değil, Birleşik Devletler'den, vb. gelen malzemelerin çokluğu bana, okuyucuya sunulmak üzere son şeklini vermek yerine, incelemelerimi sürdürmek gibi tatlı bir 'bahane' bulmama yardımcı oluyor.

Üçüncüsü: Doktorum, birkaç saatlik ciddi bir çalışmadan sonra başımın döndüğü ve çalışmayı sürdüremediğim 1874 ile onu izleyen yıllardaki duruma tekrar düşmek istemiyorsam 'işgünümü' adamakıllı kısaltmam için beni uyardı..."[37]

27 Lettres Sur "Le Capital", s. 226.

28 Henry C. Carey (1793-1879): Kapitalist toplumda sınıf çıkarlarının uzlaştırılması teorisini savunan Amerikalı Vülger iktisatçı.

29 Nikolai Franzevich Danielson (1844-1918): Rus iktisatçısı ve yazarı; *Kapital*'in üç cildini ilk kez Rusçaya çevirmiştir.

30 Lettres Sur "Le Capital", s. 234.

31 a.g.y., s. 265.

32 a.g.y., s. 267, 268, gizlilik amacıyla Marx bu mektupta, Birinci Enternasyonal'in Genel Kurulu'ndan "ticari işler" diye söz ediyor.

33 Marx, Engels, *Selected Correspondence*, s. 256.

34 Letres sur "Le Capital", s. 254, Paepe'ye yazdığı 24 Ocak 1870 tarihli mektuptan.

35 a.g.y., s. 280, F. Sorge'a yazdığı 4 Nisan 1876 tarihli mektuptan. Sorge, uluslararası işçi sınıfı ve sosyalist hareketin öncülerinden, Almanya'da 1848-49 devrimine katılmış, yenilgi üzerine önce İsviçre'ye sonra Amerika'ya göç etmiş ve politik eylemlerini orada sürdürmüştür.

36 Bu tamamen aramızda kalsın.

37 Marx-Engels, *Seçme Mektuplar*, s. 238, Marx'ın Danielson'a yazdığı 10 Nisan 1879 tarihli mektuptan.

İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ CİLTLERİN YAYINLANMASI

Marx ölümünden (1883) kısa bir süre önce kızı Eleanor'dan, *Kapital*'e ait elyazmalarını, ortaya "bir şey çıkarılması" için Engels'e vermesini istemişti.[38] Marx'ın yakın dostu, çalışma ve savaşım arkadaşı Engels için, geriye kalan bu elyazmalarını basıma hazırlamak –kendi bilimsel çalışmalarını ertelemek ve hatta engelleme pahasına da olsa– hem bir hak, hem de bir ödevdi. *Kapital*'in ikinci cildine yazdığı önsözde Engels, bu "cildi basılabilecek duruma getirmek ve bunu, bir yandan birbiriyle bağıntılı ve elden geldiğince tam bir yapıt haline gelecek, öte yandan da, editörünün değil, tamamıyla yazarının yapıtını temsil edecek biçimde yapmak kolay bir görev değildi. Üzerinde çalışılmış olan eldeki metinlerin çoğunlukla parça parça bulunması bu görevi daha da güçleştiriyordu"[39] diyor. Elyazmasının basıma hazır hale getirilmiş kesimlerinin bile, Marx'ın, daha sonraki incelemeleri ve konuyu ele alış biçimindeki yenilikler nedeniyle düzeltilmeleri gerekiyordu. 1865 ile 1870 arasında yazılan dört elyazması ile, 1877 ve daha sonraki yıllar kaleme alınan öteki dört elyazmasının birbirini tamamlayan bir bütünlük içersinde yeniden düzenlenmesi zorunluluğu vardı. Engels, "Ben, ancak Marx'ın değiştirebileceği yerlerde üslubu değiştirerek ve ancak yapılmasında mutlak zorunluluk bulunan ve üstelik de, anlamın hiç kuşkuya yer vermeyecek kadar açık olduğu yerlerde, araya açıklayıcı tümceler ya da bağlayıcı ifadeler katarak, bu elyazmalarını elden geldiğince harfi harfine tekrar

ortaya koymakla yetindim,”[40] diyor. Bütün bu karmaşık ve her tümcesi ayrı bir sorumluluk yükleyen işin tamamlanması “... bazen yazarın kendisinin bile çözmeyi başaramadığı ünlü elyazısı”[41] da işin içerisine girince, iki yıldan fazla sürdü ve ikinci cilt 1885’te yayımlandı.

Engels, “üçüncü cildi basıma hazırlama işi, ikincisinin hazırlanmasından büsbütün farklı oldu. Son derece eksik bir ilk taslak dışında üçüncü cilt için elde hiçbir şey yoktu. Çeşitli kısımların başlangıçları kural olarak oldukça titiz işlenmiş ve hatta üslup olarak üzerinde durulmuştu. Ama elyazması ilerledikçe taslak niteliği daha bir belirginleşiyor, eksikler ortaya çıkıyordu,” diyor.[42] Bu cilde son biçimini vermek için Engels neredeyse on yılını verdi ve 1894’te yayınlayabildi. Parçalardan oluşan metinleri birbirine bağlamak için araya pasajlar koydu, açıklayıcı dipnotlar ekledi; yazarın notlarına dayanarak dördüncü bölüm için yeni bir metin hazırladı; beşinci kısmı baştan sona üç kez yeniden kaleme aldı; yapıta bir Önsöz ile sonuna bir Ek yazdı; Değer Yasası ve Kâr Oranı, Borsa konularını ekledi. İşte bütün bu nedenlerle bu son iki cilde, Lenin’in de işaret ettiği gibi, Marx ile Engels’in ortak yapıtları gözüyle bakmak pekala olasıdır.

* * *

Bu yazının başına, yaşamı boyunca Marx’a her yönden destek olmaya, yükünü hafifletmeye çalışan eşi Jenny Marx’ın, *Kapital*’in yazılışı üzerine olan birkaç tümcesini almıştık. Şimdi bu sözleri anımsatarak şunları söyleyebiliriz: Dünya emekçileri, hiç kuşkusuz, kendisine, kapitalist üretim biçiminin bütün ayrıntılarını ve *kendi elleriyle yarattığı artı-değere* kimlerin el koyduğunu kavramasını sağlayan *Kapital*’in yazılması için katlanılan özveriyi çok iyi anladığını, haklarını savunmak için giriştiği hareketlerde onu başarıyla kullanarak göstermiş ve yazarın adı, emekçilerin birlik ve beraberliğinin simgesi haline gelmiştir.

38 Karl Marx, *Kapital*, birinci cilt, Sol Yayınları, 1979, s. 15.

39 a.g.y., s. 11.

40 a.g.y., s. 12.

41 a.g.y.,s. 12.
42 a.g.y., üçüncü cilt, s. 13.

KAPİTAL'İN YÖNTEMİ VE BİLİM AÇISINDAN GENEL ÖNEMİ[43]

Marx'ın, başyapıtı *Kapital*, en büyük sınavdan, zamanın sınavından geçmiştir. Ulaştığı başlıca bilimsel sonuçlar hayat tarafından doğrulanmıştır. Tarih içerisinde uzun yılların yargıları da, Marx'ın, *Kapital*'de kullandığı güçlü bilimsel yöntemin, onun *mantığının*, yani Marx'ın, kendi büyük yapıtının 'kompozisyonu ve iç tutarlılığı'ndan söz ederken[44] kasdettiği şeyin üzerini güçlü ışıkları ile aydınlatmıştır.

Daha 1857-58'de, ekonomi teorisinin ilk tutarlı serimini yapmaya çalışırken Marx, elindeki malzemeyi işlerken hangi yöntemi kullanacağı sorunuyla yüz yüze gelmişti. 1857-58 elyazmalarının girişinde Marx, ekonomi araştırmalarındaki yönteminin ana ilkelerini formüle etmiş ve 1858'de Engels'e yazdığı bir mektupta, diyalektik üzerine özel bir eser yazmaya niyetli olduğunu söylemişti. "Böyle bir yapıt için vakit bulabilirsem, Hegel'in bulduğu ama aynı anda da gizemli bir hale soktuğu yöntemdeki *rasyonel ögeyi* iki üç formalık bir kitapçıkta, sıradan bir insanın anlayabileceği bir biçimde vermeyi doğrusu çok isterim,"[45] diyordu. *Kapital*'in birinci cildinin yayınından sonra da, Joseph Dietzgen'e yazdığı bir mektupta bu niyetini bir kez daha dile getirmiştir: "Ekonomik sıkıntıdan kurtulur kurtulmaz bir 'Diyalektik' yazmaya kararlıyım."[46] Gelin görün ki, yöntemi hakkında, özel bir bilim olarak diyalektik mantık hakkında bir kitap yazmaya hiçbir zaman vakit bulamadı. Lenin, "Marx bize bir '*mantık*'

bırakmadı ama *Kapital'in mantığını* bıraktı," der. "*Kapital*'de Marx, Hegel'de bulunan değerli her şeyi alan ve daha da geliştiren... diyalektiği, bilgi teorisini tek bir mantık bilimine uyguladı."[47]

Kapital'in yöntemi, Marx'ın, ilk kez 1840'larda formüle etmeye başladığı materyalist diyalektik ve materyalist tarih görüşünün bütün temel önermelerini içerir. Birinci cildin ikinci basımının Sonsöz'ünde Marx, şöyle yazar: "Benim diyalektik yöntemim, Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam süreci, yani düşünme süreci –Hegel bunu 'Fikir' (İdea) adı altında bağımsız bir özneye dönüştürür– gerçek dünyanın yaratıcısı ve mimarı olup, gerçek dünya, yalnızca 'Fikir'in dışsal ve görüngüsel (Phenomenal) biçimidir. Benim için ise tersine, fikir, maddi dünyanın insan aklında yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir."[48]

Hegel, hareketin evrensel biçimlerinin kapsamlı bir serimini vermiştir; zaten Marx da işte bunun için kendisini bu büyük filozofun bir izleyicisi olarak açıkça ilan etmişti. Ne var ki Hegel'in diyalektiği bir esrar perdesine bürünmüş, çözümlemelerinin konusu, fikrin (düşüncenin) kendi gelişmesi, doğa içinde kendi yabancılaşması ve ruhun gelişmesi sürecinde kendi kendisini idrak etmesi olmuştur. Marx, Hegel'in düşüncesindeki bu temel sakatlığı fark etmiş, Hegel'in diyalektiğini ayakları üzerine, gerçek yaşayan ilişkilerin sağlam maddi temeli üzerine oturtmuştur. Birinci cildin yayımından hemen sonra şunu vurguluyordu: "Benim araştırma yöntemim, Hegel'in araştırma yöntemi *değildir*; çünkü ben bir materyalistim, Hegel ise idealist. Hegel'in diyalektiği her diyalektiğin temel biçimidir ama ancak o esrarlı biçiminden sıyrılıp atıldıktan sonra. Ve işte *benim* yöntemimi onunkinden ayırt eden de tam budur."[49]

Ne var ki *Kapital*'in yöntemi, diyalektiğin bazı genel kategorilerinin, somut ampirik malzemeye düpedüz bir uygulaması değildir. *Kapital*'in mantığı, somut araştırmaların amaçlarına hizmet edecek biçimde geliştirilen ekonomi-politiğin yöntemidir. Marx, bilimsel bulguların kavranması için evrensel bir metodoloji olarak materyalist diyalektiğe dayandı ve burjuva

sisteminin çelişkili özünü gözler önüne sermek için, çok zengin ve çeşitli bir dizi somut yöntem geliştirdi.

Kapital, kapitalizmin ekonomik sistemi içerisinde, çıplak gözle görülebilen ve görülemeyen görüngüleri doğru olarak yansıtan bilimsel kategorilerin gelişmiş ve tutarlı bir sistemidir. Aynı zamanda, *Kapital*'in mantığının yasaları ile metodolojik ilkeleri, başka sosyo-ekonomik formasyonların incelenmesinde de uygulanabilir. Aslında bunlar, ekonomi-politiğin çerçevesinin çok ötelerinde pek daha geniş bir önem taşırlar. *Felsefe Defterleri*'nde Lenin, "Marx'da, burjuva toplumunun diyalektiği, diyalektiğin yalnızca özel bir durumudur," der.[50]

Kapital'de Marx'ın, kullandığı ve geliştirdiği araştırma yöntemi, her şeyden önce ekonomi-politiğin özgül yöntemidir. Ama tek bir bilimin yöntemi olması nedeniyle, aynı zamanda, yalnız belli bir bilim dalının mantıki cihazının özelliklerinin bir ifadesi olmayıp, çok daha kapsamlı bir şeyin, yani, teorik düşüncenin ana çizgilerinin, gerçeği kavramanın başlıca biçimlerinden biri olarak bilimin de bir ifadesidir. *Kapital* bir konunun çözümlenmesinde, konunun kendisini oluşturan parçalara indirgenmesinde ve daha sonra da bunların bütün, canlı ve karmaşık çeşitlilikleri içerisinde, somut bir bütün olarak birleştirilmesinde öteki bilimlere bir örnek vermiştir.

Bir bütün olarak kapitalizme ve kapitalist ekonominin her kategorisine *tarihsel olarak yaklaşım,* kapitalist üretim biçiminin incelenmesinde diyalektik yöntemin ana ifadelerinden birisidir. Marx, bu üretim biçimini ve bunun bütün ögelerini, kesintisiz bir hareket süreci içerisinde oluşumları, gelişmeleri ve kaçınılmaz çöküşleriyle inceler. Kendinden öncekilerin, kapitalizme değişmez ve ebedi bir şeymiş gibi bakan klasik burjuva ekonomi-politikçilerin aksine Marx, bunu tarihsel olarak inceliyordu. Birinci cildin Önsöz'ünde burjuva toplumunun "katı bir kristal" olmayıp, sürekli değişen bir organizma olduğunu vurguluyordu. Aynı cildin Sonsöz'ünde de benzer bir düşünceyi dile getiriyordu.

Kapital'de Marx, metalardan başlayarak burjuva toplumunun bütün kategorilerinin analizinde tarihsel yaklaşımı sürekli olarak uygular.

Ekonomi-politiğin tarihinde ilk kez, “değer-biçimin” köken ve gelişmesini, “para-biçimin” oluşmasını, paranın sermayeye dönüşmesini inceler ve Değer Yasası’nın özgül tarihsel niteliği ile bu yasanın, basit meta üretimi ve kapitalizm altındaki değişik işleyişini açıklığa kavuşturur.

Burjuva toplumunun hem yalın hem de daha karmaşık kategorilerinin tarihsel niteliğini ortaya çıkaran Marx, kapitalist üretim biçiminin, toplumsal üretimin ebedi ve doğal şekli olamayacağını, bu üretim biçiminin de tarih içerisinde geçici olduğunu ve dolayısıyla da onun yasalarının doğa yasalarına eşdeğer olamayacağını gösteren kanıtları sıralamıştır.

İşte kapitalizmin incelenmesindeki bu tarihi yaklaşım Marx’a, geleceğin toplumunun temel özelliklerinden bazılarını bilimsel olarak tahmin etme olanağını vermiştir.

Kapitalist üretim biçimini diyalektiğin ışığı altında çözümleyen Marx, gelişme teorisinin bütün yasaları ile kategorilerini buna uygulamıştır: niceliğin niteliğe dönüşme yasalarını, zıtların birliği ve mücadelesini, yadsımanın yadsınmasını, nitelik, nicelik ve ölçü, öz, görünüş ve suret, içerik ve biçim, içsel ve dışsal, neden ve sonuç, zorunluluk ve rastlantı, olasılık ve gerçek, tekil, özgül ve evrensel, soyut ve somut, tarihsel ve mantıksal, vb. kategoriler gibi. İncelemekte olduğu konunun yani kapitalist üretim biçiminin nesnel diyalektiğini göstermek ve aynı zamanda da konuya uygun bir araştırma yöntemini, yani, bilginin mantık ve teori olarak diyalektiğini bulmak gibi bir görevle yüz yüze gelmişti. Hegel’den miras kalan bilgi malzemesine dayanan Marx, Hegel’in formüle ettiği ve geliştirdiği bütün diyalektik yasaları ve kategorileri materyalist açıdan yeniden işledi. Marx’ın, diyalektik yöntemin sağladığı bütün araç ve imkanlar üzerinde tam bir bilgi sahibi olması, onun, somut ekonomik malzeme içerisinde yönünü bulmasına olanak verdi. Tıpkı materyalist tarih görüşünün burjuva toplumsal oluşumunun çözümlenmesine uygulanması, bu kavramın bilimsel temele oturan bir teoriye dönüşmesini sağlaması gibi, materyalist diyalektiğin, kapitalist üretim biçiminin analizine uygulanması da, bu araştırma yönteminin evrenselliğinin en sonunda bilimsel bir gerçekliğe kavuşmasını sağladı. Diyalektik yöntem olmaksızın kapitalizmi

incelemek olanaksız olurdu; zira, Engels’in dediği gibi diyalektik en üst kademelerde, yani en karmaşık görüngülerin incelenmesinde kullanılabilecek tek yöntemdir. Metayı –araştırmasının temel ögesini– incelerken Marx, niteliksel yan (kullanım-değeri) ile, niceliksel yan (değer) arasında bir ayrım yapar. Bundan sonra da, gelişmeleri ve karşılıklı dönüşümleri, niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşme yasasına tabi olan sermaye ve diğer bütün ekonomik kategorileri, nitelik ve nicelik açısından inceler. İşte böylece, bu diyalektik yasanın bilinmesi, gerçek ekonomik süreçlerin anlaşılmasına yol açmış olur. Niceliğin niteliğe dönüşmesi yasasının işlemesine en çarpıcı örnek, paranın sermayeye ve dolayısıyla basit meta üreticisinin kapitaliste dönüşmesidir. Marx, bir üreticinin elinde, sermaye olarak işgörmeye başlayabilmesi ve bu üreticinin de kapitalist haline gelebilmesi için belli miktarda bir asgari değerin (paranın) birikmesi gerektiğini gösterir. Şöyle özetler: “Burada da, doğa bilimlerinde olduğu gibi, Hegel’in *(Logic*’inde) keşfettiği yasanın doğruluğu görülür: salt nicel farklılıklar bir noktadan sonra nitel değişikliklere dönüşürler.”[51] 22 Haziran 1867’de Engels’e yazdığı mektupta Marx, özellikle bu noktaya dikkatini çeker.

Engels daha sonraları, Hegel’in idealist diyalektiği ile Marx’ın materyalist diyalektiği arasındaki temel ayrımı göstermek için bu örneği kullanır. Şöyle yazar: “Hegel’in diyalektiği çarpıtmasının temelinde onun ‘düşüncenin kendi-gelişmesi’ gerekliliği ve dolayısıyla, şeylerin (eşyanın) diyalektiğinin, onun yansımasından başka bir şey olmadığı varsayımı yatar; oysa bizim kafamızdaki diyalektik sadece, doğada ve insan toplumunda yer alan ve diyalektik formlara bürünen gerçek gelişmenin yansımasıdır.”

“Örneğin, Marx’ın, metadan sermayeye doğru gelişme hakkında söylediklerini, Hegel’in varlıktan öze doğru gelişme üzerine söyledikleriyle karşılaştırırsak mükemmel bir paralellik görülür: bir yanda, gerçekte yer alan somut bir gelişme, öte yanda içinde oldukça parlak düşünceler ve yer yer, sözgelimi, niceliğin niteliğe, niteliğin niceliğe dönüşümü gibi çok

önemli geçişlerin, bir kavramdan bir başka kavramın kendiliğinden gelişmesine uyarladığı soyut bir kuruluş."[52]

Marx'ın, ekonomik öğretisinin bütünü boyunca, kapitalist üretim biçiminin kategorilerinin çelişkili özü ile bütün olarak burjuva toplumunun çözümlenmesi yer alır. Gerçeğin her görüngüsü kendi iç çelişkileri tarafından harekete geçirilir. Bu nedenle, gelişmekte olan gerçeği anlamanın tek yolu, tarihsel yaklaşımı tutarlı bir biçimde uygulamanın biricik yolu, bu çelişkilerin çözümlenmesini yapmaktan geçer.

Marx, kapitalizmin çözümlenmesine, metadaki çelişkileri göstermekle başlar ve bir bütün olarak kapitalist yapının kendisini kaçınılmaz olarak yıkıma götürecek uzlaşmaz çelişkilerinin incelenmesiyle sona erdirir. Kapitalizmden sosyalizme geçişin, burjuva toplumunun uzlaşmaz toplumsal çelişkilerinin çözümlenmesinin biricik yolu olduğunu gösterir. Bu çözümleme, istisnasız bütün ekonomik kategorilerin, emeğin, metanın, paranın, sermayenin ve diğerlerinin ikili niteliğini açığa çıkartır.

Marx, sadece bütünün iki zıt kısma ayrıldığını göstermekle kalmaz, aynı zamanda çelişkinin kendisindeki gelişmeleri, yani özdeşlikten ayrılığa geçişi, zıt kutuplara dönüşümü, çelişkilerin çözümlenmesini de izler; iç ve dış çelişkiler arasındaki farkı ortaya koyar ve hareketin çelişkilerin bir gerçekleşme biçimi olduğunu, çelişkilerin gelişmesinin bir görüngüden diğerine niteliksel bir dönüşüme yol açtığını gösterir.

Onun, çelişkilerin, mantıksal tutarlı diyalektik çözümleme yöntemi *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da zaten açıkça belli oluyordu. Bu yapıtı incelediği bir yazısında Engels, bunun özünün klasik bir tanımını vermiştir: "Bu yöntemde biz, ilk ve en yalın ilişkiden hareket ediyoruz, ... bulunabilecek ilk ekonomik ilişkiden, bu ilişkiyi çözümlüyoruz. Bizzat bir *ilişki* olması, *birbirine bağımlı* iki yanı olması demektir. Bu iki yanın tek tek ele alınması bizi, bunların birbirine karşı nasıl hareket ettiklerine, karşılıklı etkilerine götürür. Çelişkiler, bir çözümü gerektiren biçimde sonuçlanır. Ama biz burada, sırf bizim kafamızda geçen soyut bir düşünce sürecini değil gerçek bir süreci incelediğimiz için ... bu çelişkiler de pratikte

gelişecekler ve belki de kendi çözümlerine ulaşacaklardır. Biz bu çözümün niteliğini izleyeceğiz ve göreceğiz ki, bu yeni bir ilişkinin kurulmasıyla oluşmuştur ve şimdi de biz, bunun iki zıt yanını geliştirme durumundayız ve bu böyle sürüp gidecektir."[53] *Kapital*'in teorik kısmı da genel olarak, Marx'ın, bu özgül yöntemine uygun olarak kurulmuştur.

Zıtların birliği ve mücadelesi yasasını tutarlı olarak uygulayan Marx, Hegel'in "mediasyon-bağlantı" kategorisini, çelişkilerin uzlaşması düşüncesini eleştirir ve görüngünün iki yanı arasındaki kopmaz bağlantıya, zıtlar arasındaki birbirinden ayrılmayan *birlik ve mücadele* yasasını öne sürerek dikkati çeker. Bu örneğin, içinde birbirleriyle ilişkili ögelerin birliğinin ve mücadelesinin aynı zamanda ortaya çıktığı kapitalizmin ekonomik krizlerinde açıkça görülür.

Kapitalist üretim biçiminin gelişmesindeki genel eğilimi izleyen Marx, bunun, Yadsımanın Yadsınması genel diyalektik yasasına tabi olduğunu ve bu yasanın, bir yandan kapitalist üretim biçimi ile daha önceki toplumsal biçimler, öte yandan da geleceğin sosyalist toplumu arasındaki bağlantıda kendisini gösterdiğini saptar. İşte bu yasanın, bir bütün olarak kapitalist döneme uygulandığı şekliyle keşfedilmesi, "mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesi"nin tarihi olarak kaçınılmaz olduğu biçimindeki parlak yargısının temelinde yatar. Kapitalizm, emekçinin üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetine dayanan küçük üretiminden gelişir. Kapitalist üretim biçimi ve bunun sonucu olan kapitalist özel mülkiyet, "... mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk yadsımasıdır. Ama kapitalist üretim bir doğa yasasının kaçınılmaz zorunluluğu ile kendi yadsınmasını doğurur. Bu, Yadsımanın Yadsınmasıdır. Bu, üretici için özel mülkiyetin yeniden kurulması değildir, ama ona, kapitalist dönemin kazançlarına dayanan, yani, elbirliği ve toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliği temeline dayanan bireysel mülkiyeti sağlar."[54] Kapitalizm altında, emek ile mülkiyetin başlangıçtaki birliği kopma noktasına kadar getirilir ama üretimin gelişmesinin içinde taşıdığı diyalektik kaçınılmaz olarak bu

birliğin, sosyalizmin yarattığı daha yüksek bir düzeyde yeniden kurulmasına yol açar.

Marx, hiç kuşkusuz, kapitalizmden sosyalizme geçişin zorunluluğunu bu, Yadsımanın Yadsınması yasasından çıkartmamaktadır. O bunu, kapitalist üretim biçiminin hareketine egemen olan yasanın somut analizinden çıkartmaktadır. Ne var ki, bir kez, saf gerçeklere dayanan çözümlemesinin gücü üzerinde bir sonuca ulaşınca, kapitalizmin doğuş, gelişme ve çöküşünün bu Yadsımanın Yadsınması yasasına uygun olarak yürüdüğünü ifade eder ve vardığı bu sonuç ona, geleceğin toplumunun özellikleri de dahil, bütün sürecin temelinde yatan mantığı kavramasına yardımcı olur. İşte Marx'ın bu yasayla ilgili materyalist görüşü ile Hegel'in idealist görüşü arasındaki temel farklılık burada yatar.

Yadsımanın Yadsınması yasasının işleyişi, kapitalizmin ekonomik gelişmesinin başka birçok sürecinde kendini belli eder. Bu yasanın canlı bir örneği, sermayenin genel hareket formülünde, P-M-P görülür. Bu yasa, üretimin gelişmesi sürecinde, tarım ile sanayinin başlangıçtaki birliğinin, daha yüksek bir düzeyde yeni bir sentezde birleşmek üzere birbirinden kopup ayrılmasında da kendini ortaya koyar: "Kapitalist üretim, tarım ile manüfaktürü çocukluk çağlarında bir arada tutan eski birlik bağını kopartıp atmıştır. Ama aynı zamanda, gelecekte daha üst düzeydeki bir sentezin maddi koşullarını yaratır, yani tarım ile sanayinin geçici bir süre devam eden ayrılıkları sırasında kazandıkları daha yetkin biçimlere dayanan birliğini."[55]

Marx, diyalektiğin üç temel yasası ile bunlara doğrudan bağlı kategorilerden başka, kapitalizmin çözümlenmesinde diyalektiğin öteki bütün kategorilerinden de yararlanır.

Biçim ile içerik kategorileri hakkındaki diyalektik materyalist görüş, her ekonomik görüngünün maddi içeriği ile toplumsal biçimi arasında bir ayrım yapılması sonucunu verir. Böylece hem, her ekonomik kategorinin tarihi niteliği ve hem de bunun içinde bulunan ve sadece tarihi gelişmenin belli bir aşamasına özgü olmayan ögelerin ortaya çıkartılması mümkün olur.

Ekonomik bunalımların gelişmesini çözümlerken Marx, “olasılık” ve “gerçeklik” kategorilerini formüle etti ve karmaşık bir süreç olan, olasılığın gerçekliğe dönüşme sürecini izledi.

Marx’ın, kategoriler ya da kavramlar sistemini formüle ederken karşılaştığı en büyük sorun, incelemeleri için bir çıkış noktası seçmekti. Seçilecek bu ilk ögenin çözümlenmesi, ekonomik ilişkilerin karmaşık düğümlerini çözmeyi mümkün kılmalı ve kapitalist biçimlenmeyi, hatasız bir mantık ve tarihi gerçeklik taşıyan teorik terimlerle yeniden yaratmaya yardımcı olmalıydı.

Kapital’de bu çıkış noktası, en yalın somut ekonomik öge olan *meta*dır.

Ne var ki meta, yalnız kapitalist üretim biçiminin temeli ve önkoşulu değildir, aynı zamanda onun ürünüdür de. Bu niteliği ile, “her bir meta, sermayenin ve onunla üretilen artı-değerin belli bir kısmını temsil eder”.[56] Meta, bütün çelişkileriyle birlikte, kapitalist üretim biçiminin bütün temel ögelerini içinde barındırır. *Felsefe Defterleri*’nde Lenin, Marx’ın, sermaye analizini şöyle tanımlar: “*Kapital*’de Marx, ilk olarak, burjuva (meta) toplumun en yalın, en sıradan, en temel, en yaygın ve en gündelik *ilişkisini*, milyonlarca kere karşılaşılan bir ilişkiyi, yani metaların değişim ilişkisini çözümler. Bu çok yalın görüngü (burjuva toplumunun bu ‘hücresi’) içindeki çözümleme, modern toplumun bütün çelişkilerini (bütün çelişkilerin tohumlarını) açığa çıkartır.”[57]

Bütünü ile alındığında, Marx’ın, *Kapital*’de kullandığı bilimsel araştırma araçlarının tutarlılığı kendisini, ilk ve dolaysız fikirden soyut düşünceye, yalından karmaşığa, soyuttan somuta tırmanış yönteminde gösteren belirli bir sistem oluşturur.

Bu soyuttan somuta yükseliş, *Kapital*’in tamamının mantıki yapısında ve araştırma sonuçlarının seriminde ifadesini bulur ve somutlaşır. Birinci ciltte Marx, sermayenin üretimini, dolaşım sürecinden soyutlanmış olarak gözler. İkinci ciltte, sermayenin dolaşımını çözümler ve üretimi sadece üretken sermayenin dolaşımında bir öge olarak görür. Üçüncü ciltte, kapitalist süreci bir bütün olarak somut terimler içerisinde çözümler ve “*bir bütün*

olarak sermaye hareketlerinden doğan somut biçimlerin (bu biçimler, kapitalist toplumun yüzeyinde görünen biçimlere benzer) saptanması ve tanımlanması" işini üstlenir.[58] Artı-değer teorilerinde ise Marx, kapitalizme ait teorik kavramların özel ve ayrıntılı bir incelemesini yapar.

Kapitalist ilişkilerin ve bu ilişkilerin özgül ifade ediliş biçimlerinin temelinde yatan ve derinlere kök salmış olan yasaları bulmaya çalışırken Marx, hep iki yanlı bir sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bir yandan kapitalist toplumun yüzeyinde cereyan eden süreçleri, bunların özlerine indirger. Bu çok önemlidir ama çözümlemenin sadece birinci aşamasıdır. Çünkü bundan sonra gelen aşama, kapitalist üretimin en genel yasalarının, dolaşım alanında nasıl biçim değiştirdiğinin ve dış görünüşte yalnız bu süreçlerin özünü gizlemekle kalmayıp, özle çatışan görünüş yaratarak, onu çoğu kez çarpıttığının gösterilmesi aşamasıdır.

Marx'ın, bu özgül yöntemi, öz, görünüş ve suret kategorilerinin, diyalektik materyalist anlayışına ve bunun da ötesinde, bu kategoriler arasında iç bağıntı bulunmakla beraber bunların özdeş olmadıkları anlayışına dayanır. "... dış görünüş ile şeylerin özü, eğer doğrudan çakışsaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu."[59]

Soyuttan somuta, özden görünüşe yükseliş, özün ve onu ifade eden yasanın kavranması süreci olarak; ve bunlara egemen olan daha genel bir yasanın, özgül alanlara egemen olan birtakım yasalar içinde somutlaştırılması süreci olarak gösterilmiştir. Böylece, değer yasası, genel meta üretimi yasası, arz ve talep yasası ile dolaşım yasalarında, vb. geliştirilmiştir. Marx, artı-değer yasasını, mutlak ve nispi artı-değer biçimi içerisinde, kârın, rantın ve faizin hareketlerini de artı-değer oranını ve kitlesini düzenleyen yasalar içinde göstermiştir. Böylelikle, karmaşık ekonomik ilişkiler dizisi, bir yasalar sistemi olarak takdim edilmiş oluyordu. Niteliksel çözümlemenin en önemli özelliklerinden birisi olan ekonomik yasaların somutlaştırılması, tek tek büyüklükler ile kategoriler arasındaki nicel ilişkileri ortaya çıkartmasında yardımcı oldu.

Genel yasa ile bunun dış görünüş biçimleri arasındaki çelişkilerin çözümlenmesi için, Marx'ın, kapitalizmin ekonomik yasalarına özgü hareketleri ortaya çıkartması büyük önem taşıyordu. Zira, “Kapitalist üretimde genel yasa, ancak çok karmaşık ve yaklaşık biçimde egemen bir eğilim ve sürekli dalgalanmaların hiçbir zaman kesinlikle belirlenemeyen ortalaması olarak işler.”[60] Bir yasanın mutlak olarak gerçekleşmesi, yani her somut durumda gerçekleşmesi, “işleyişe ters yönde etki yapan koşullar tarafından denetlenir, geciktirilir ve zayıflatılır.”[61] Marx, genel yasaların özgül hareketlerini anladığı ve birbirlerini karşılıklı etkileyen koşulları ve bunların şu ya da bu somut durumda genel yasaların hareketini ne dereceye kadar değiştirdiğini çözümlediği için, burjuva ekonomi biliminin en iyi kafalarının boşuna uğraştıkları sorunları yalnız çözümlemekle kalmadı, bireylerin üretim süreci içindeki faaliyetleri ile, genel yasaların bu faaliyetlerin çerçevesi içindeki gerçekleşmesi arasındaki bağlantıya daha derinlemesine bir bakış getiren toplumsal organizmanın çözümlenmesi için güvenilir bir araç yaratmayı da başardı.

Marx, her bilimin, görünüşü öze, rastlansal biçimi düzenliliğe “indirgeme” süreci ile, bunun tersi olan sürece, belli bir görüngüyü özden, somut görünüş biçimini genel yasadan “çıkarsama” sürecini bir birlik olarak kabul etmesi gereği üzerinde ısrarla duruyordu. *Kapital*'in birinci cildinde şöyle diyordu: “Dinin imgesel yaratıklarının bu dünyadaki özlerini inceleyerek bulmak, aslında, tersinden giderek, yaşamın gerçek ilişkilerinden yola çıkarak, bu ilişkilerin kutsallaştırılmış şekillerini bulmaktan çok daha kolaydır. Bu sonuncu yöntem, biricik materyalist ve dolayısıyla biricik bilimsel yöntemdir.”[62]

Kapital'de Marx, bilimsel yöntemin kilit sorunlarından birini çözdü, mantıksal olan ile tarihsel olan arasındaki bağıntıyı saptadı. Bu sorunu 1857-58 *Ekonomik Elyazması*'nın Giriş'inde açıkça ortaya koymuştu.

Söylediklerinin özü şuydu: Belirli bir hiyerarşi içinde sıralanmış olan ekonomik kategoriler sisteminin yaratılmasıyla sonuçlanan kapitalizmin, bilimsel ve mantıksal çözümlenmesi ile, bu kategorilerin ifade ettiği

ekonomik biçimlerin köken ve gelişmesinin gerçek tarihsel süreci arasındaki bağıntı nedir? Bir başka deyişle, herhangi bir süreci çözümlemekte kullanılan yöntem, bu sürecin doğru olarak anlaşılması ve halihazır durumunun teorik terimlerle yeniden ifade edilmesi için, bu sürecin tarihinin izlediği bütün zikzakları tekrar etmeli midir? Marx, her dönemde, eski üretim ilişkilerinin ögelerini değiştiren ve kendisine tabi kılan, egemen bir üretim ilişkileri sistemi bulunduğunu söylüyordu. İşte bunun için, ekonomik kategorilerin seriminde izlenen sıra, özellikle kapitalizmin çözümlenmesinde, kapitalist dönemde önce bunların oynadıkları belirleyici role göre olmamalı, tam tersine, bunların çağdaş burjuva toplumunda birbirleriyle olan ilişkilerine göre olmalıdır. Böylece örneğin, ticaret sermayesinin ve tefeci sermayesinin, sanayi sermayesinden önce ortaya çıkmasına ve sanayi sermayesinin doğmasında önemli bir rol oynamalarına karşın, bunların sanayi sermayesinden sonra çözümlenmeleri gerekir; çünkü gelişmiş kapitalizmde bunlar, sanayi sermayesinin biçimlerinden yalıtılmış ikincil ögelerden başka bir şey değillerdir.

Mantıksal çözümleme yöntemi aynı zamanda, görüngüler arasında gelişigüzel bağlar ve bağıntılar kurma anlamına da elbette gelmez. Bu daha çok, tarihsel sürecin, soyut ve teorik bakımdan tutarlı bir biçim içerisinde yansıtılması, doğrultulmuş bir yansıtılmasıdır; ama gerçek tarihi sürecin sonuçları olan yasalara uygun olarak doğrultulmuş bir yansıtılmasıdır.

Kapital yalnız burjuva ekonomi-politiğinin ulaştığı sonuçların değil, kapitalist sistemin tutarlı bir bilimsel analizinin yapılmasını olanaksız kılan yöntemsel ilkelerinin de derin bir eleştirisini yapan örnekleri içerir. Marx, kendi diyalektik materyalist yöntemini ortaya koyarken, burjuva iktisatçılarının yöntemlerinin, sınırlı deneyselliğini, metafizik niteliğini ve zaman zaman da eklektik yapay karakterini gösteren pek çok örnekler verir. Kapitalizmi mazur gösterme eğilimlerinin toplumsal kökenleri olmakla birlikte, burjuva görüş açısının taşıdığı kusurları yansıtan epistomolojik kökleri de vardır.

Tarihsel olmayan yaklaşım, burjuva ekonomi-politiğinin metafizik karakteri ile, diyalektiğe karşı olan düşmanca tutumunun en canlı ifadesidir.

Kapital'in birinci cildinin Sonsöz'ünde Marx, istisnasız bütün burjuva iktisatçılarının bu metodolojik zaaflarının özünü ve sınıfsal kökenini şöyle açıklar: "Ekonomi-politik bu ufuk içerisinde kaldığı sürece, yani kapitalist rejime, toplumsal evriminin, geçici bir tarihsel evresi olarak değil de mutlak son biçimi olarak bakıldığı sürece, sınıf savaşımı su yüzüne çıkmadığı ya da kendisini ancak dağınık ve tek tek olaylarla ortaya koyduğu sürece, ekonomi-politik bir bilim olarak kalabilir."[63]

Burjuva iktisatçılarının düşünce çizgileri, diyalektik özlerini ya öldürdükleri ya da çarpıttıkları ekonomik olgulara yaklaşımlarından da anlaşılacağı üzere, Marx'ın, düşünce çizgisine tamamen karşıttır. O, burjuva toplumunda uzlaşmaz çelişkilerin varlığını inkâr eden burjuva iktisatçılarının mazur gösterme yolunda buldukları kavramların sistematik bir eleştirisini yapmıştır. İşte, James Mill'in kullandığı yanıltıcı yöntem için yazdıkları: "Ekonomik ilişki nerede ... çelişkileri, zıtlıkları ve aynı şekilde zıtların birliğini içeriyorsa o, zıtların birliği yönünü vurgular ve *çelişkileri* inkâr eder. Zıtların birliğini, zıtların doğrudan özdeşliğine dönüştürür."[64] Marx, burjuva ekonomi-politiğinin en karakteristik sakatlıklarından birinin, ekonomik olguların niteliksel yanlarını ihmal etmesi, biçim ile içeriğin diyalektiğini anlamada gösterdiği başarısızlık, öz ile görünüşün diyalektiğini kavramada gösterdiği acz, görünüş ile özü birbirine karıştırma eğilimi, ekonomik yasalar arasındaki bağlantıyı görmek ve genel yasaların somut koşullardaki çelişkili işleyişini anlamadaki yeteneksizlik olarak saptar.

Klasik burjuva iktisatçıları bile, genel yasa ile bunun kendisini belli ettiği somut biçimler arasındaki çelişkileri çözme çabasına düştüler ama bunu, aradaki ögeleri bulmaya çalışarak değil, somutu doğrudan soyuta adapte ederek yapmak istediler. Bu işe yaramayınca da, ya yasayı yadsıdılar ya da çözümlenemez bir çelişki ile karşılaştılar. Değer yasası ile, eşit büyüklükte sermayelerin eşit kârlar getirmesi yasası arasındaki çelişkide durum böyle oldu. Bunu ancak, değerin ve üretim fiyatının diyalektiğini göstermek suretiyle Marx çözümledi.

Kapital’de, Marx’ın doktrininin burjuva ekonomi-politiğine yöntemsel bakımdan üstünlüğünün çarpıcı kanıtları vardır. Ne var ki Marx, burjuva ekonomi-politiğinin gelişmesini, esef edilecek ya da suçlanacak bir yanlış kavramlar dizisi olarak görmez. Bu, burjuva ekonomi-politiğinin eleştirel çözümlemesidir ki, daha ileri bir ekonomi-politiğin yaratılmasına yardımcı olmuştur. Marx, kendisinden öncekilerden kalan mirası reddetmedi, onu eleştirerek uyarladı ve geniş bir olgular yelpazesini yeni bir ışık altında sundu. Şöyle yazıyordu: “Ancak, birbirleriyle çatışan dogmaların yerini, birbirleriyle çatışan gerçekler ve bunların gizli temellerini oluşturan gerçek çelişkiler aldığı zaman, ekonomi-politik pozitif bir bilim haline dönüştürülebilir.”[65]

Bu bakımdan *Kapital*, ekonomi üzerine bir yapıt olmanın çok ötesinde orada uygulanan “tarihi diyalektik” yöntem ile insan zekâsının en büyük başarılarından biridir ve Marksizmi oluşturan Marksist felsefe ve bilimsel sosyalizmin gelişmesine paha biçilmez katkıları olan dev bir yapıttır.

43 Bu inceleme, Karl Marx, A Biography, (Progress Publishers, 1973) adlı yapıttan çevrilmiştir. (s. 401-411).

44 Marx, Engels, *Werke*, Bd, 31, s. 183.

45 a.g.y., Bd. 29, S. 260.

46 a.g.y., Bd. 32, S. 547.

47 Lenin, *Collected Works*, Vol. 38, p. 319.

48 Karl Marx, *Kapital*, birinci cilt, s. 28.

49 Marx, Engels, *Werke*, Bd. 32, S. 538.

50 Lenin, *Collected Works*, Vol. 38, p. 361.

51 Karl Marx, *Kapital*, birinci cilt, s. 322.

52 Marx, Engels, *Werke*, Bd. 38, s. 204.

53 Marx, Engels, *Seçme Yapıtlar*, c. I, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 621.

54 Karl Marx, *Kapital*, birinci cilt, s. 783.

55 a.g.y., s. 516.

56 Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Part III, p. 113.

57 V.I. Lenin, *Collected Works*, Vol. 38, pp. 360-61.

58 Karl Marx, *Kapital*, üçüncü cilt, s. 33.

59 a.g.y., s. 856.

60 a.g.y., s. 172.

61 a.g.y., s. 247.

62 a.g.y., birinci cilt, s. 387.

63 Karl Marx, *Kapital*, birinci cilt, s. 22.

64 Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, Part III, p. 88.
65 Marx, Engels, *Werke*, Bd. 32, s. 181.

II
Kapital
Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili
(özet)

Birinci Kısım

META VE PARA

Kapital’in ilk birkaç bölümü, en zor anlaşılır bölümler olarak ünlenmiştir. Bu zorluğun, kısmen daha sonraki bölümlere göre Marx’ın üslubunun, daha “Hegelci”, yani daha üstü kapalı olmasından kaynaklandığı söylenir. Bize kalırsa bu güçlüğün nedeni, okuyucu için yeni olan bir dizi kavramın öne sürülmesi ve inceden inceye işlenmesidir. *Kapital*’in ilk kısımlarının çok soyut görünmesine yol açan bu kavramları özümseyen okur –başlangıçta biraz zorlansa da-– birinci kısımdan sonra konuları çok daha kolay anladığını fark edecektir. Bu bakımdan, birinci kısmın ilk okuyuşta atlanarak sonradan dönülmesini –ya da hızla geçilerek yeniden dönülmesini– önerenlere uyulmaması yerinde olur. *Kapital*’in Fransızca basımına yazdığı Önsöz’de Marx, “Bilime giden düz yol yoktur ve ancak onun dik patikalarında yorucu tırmanmaları göze alanlar aydınlık doruklarına ulaşabilirler,” der. (s. 31)

BİRİNCİ BÖLÜM - META

Birinci Kesim

METANIN İKİ ÖGESİ: KULLANIM-DEĞERİ VE DEĞER

Kapital’in birinci basımına yazdığı Önsöz’de Marx, “... bu yapıtın son amacı da zaten, modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya koymaktır,” diyor. (s. 18) Burada, modern toplum derken, hiç kuşkusuz, kapitalist burjuva toplumunu kastediyor Marx. *Kapital*’in birinci cildinde, bu burjuva toplumuna egemen olan üretim ilişkileri, yani kapitalist üretim sürecinin ayrıntılı bir tahlili yapılır. Bunu yapabilmek için Marx, “*metayı*”, toplumun bu en küçük ve yalın ekonomik birimini araştırmalarına çıkış noktası yapar. Kapitalist üretimin daha yüksek ve karmaşık biçimlerinin çözümlenebilmesi için bu en küçük hücrenin iyice bilinmesini zorunlu sayar.

Meta üretimi hiç kuşkusuz kapitalizmden çok önce de vardı, ama bu üretim biçimi ancak burjuva toplumda genel ve egemen bir ilişki halini aldı. Bu tür bir toplumda her şey, ama her şey bir meta olup çıkıyordu; yalnız nesneler değil, diyelim güzellik, yetenek, uygun bir ses, hatta deha ya da alın teri birer meta, alınıp satılabilen, sermayeye çevrilebilen bir şey olabiliyordu.

Öyleyse, aslında meta neydi? Meta önce, insanın belli bir gereksinimini karşılayan, sonra da bir başka şeyle değişilebilen bir nesneydi. Meta olabilmesi için emek ürününün her şeyden önce insanın herhangi bir gereksinmesini (buğday, masa, nal, tablo gibi) karşılaması, ikinci olarak da,

başka şeylerle değişilmeye elverişli olması gerekiyordu. Köylünün, kendi doğrudan tüketimi için yetiştirdiği buğday onun beslenme gereksinmesini karşılıyordu, ama bunu atının nalıyla değiştirdiği anda meta niteliğini kazanıyor ve böylece buğday ile nal, bir yandan köylünün, öte yandan nalcının gereksinmelerini karşılayan, değişime konu olabilen nesneler, metalar halini alıyorlardı. Demek ki, doğrudan tüketim için değil, ama değişim için, satış için üretilmiş ürüne, ekonomi-politikte meta adı veriliyordu.

Bütün metalar *kullanım-değerleridir*; yani bunlar bir eksikliği ya da gereksinmeyi, doğrudan ya da dolaylı olarak karşılarlar. Bu aşamada gereksinmelerin niteliği konu dışıdır ve herhangi bir moral yargı içermezler. Savaşçı bir toplumda silahlar da bir gereksinmeyi karşılarlar ve dolayısıyla kullanım-değerleri sayılırlar. Metalar bir de *değişim-değerine* sahiptirler; yani başka metalar ile değiştirilebilme özelliğini taşırlar.

Kullanım-değeri ile değişim-değeri arasındaki ayrım, Marx'ın, bütün *Kapital* boyunca dikkatle sürdürdüğü bir dizi ayrımdan ilkidir. Tıpkı insan yaşamının bütün toplumlarda ortak olan yanları ile, belli türde bir topluma özgül yanı arasındaki ayrım gibi. Bütün toplumlar, beslenme, barınma, vb. gibi insani gereksinmeler varolduğu ve bunların karşılanması gerektiği için şu ya da bu türden kullanım-değerleri üretir. Buna karşılık, değişim kurumu ancak bazı toplumlarda bulunur ve ancak bu toplumlarda meta üretilir. Değişim olmayan yerde, kuşkusuz değişim-değeri de olmaz. Bütün metaların bir kullanım-değeri olması gerekir, çünkü bu değeri taşımayan şeyi kimse satın almaz. Ama, kullanım-değeri olup da değiştirilmeyen ve bu nedenle de meta haline gelmeyen pek çok şey vardır.

Değişim, farklı metalar arasında nicel (sayısal) bir bağıntı kurulmasına yol açar: bir metanın x birimi, bir başka metanın y birimi ile değiştirilir. Bu türden nicel bir mukayesenin yapılabilmesi için Marx, her iki metanın da ortak bir özü içermesi gerektiğini öne sürer ve buna da *değer* der. "…. metalar değiştirildiğinde, kendisini, değişim-değeri olarak ortaya koyan ortak öz, onların değeridir." (s. 53) Bu ortak öz, diyelim ağırlık gibi fiziksel bir özellik olamaz. Çünkü fiziksel özellikler, metanın kullanım-değeri

yönüyle ilgilidir. Öyleyse buradaki ortak etmen ancak her iki metanın da *emeğin* ürünleri olmalarıdır. “... metaların kullanım-değerini bir yana bırakırsak, geriye ortak tek bir özellikleri, emek ürünleri olmaları özellikleri kalır.” (s. 52)

Marx, bundan sonra değerin büyüklüğünü irdelemektedir. Bu değerin büyüklüğü nasıl ölçülecektir? “Besbelli ki, malın içerdiği, değer yaratıcı özün, yani emeğin niceliğiyle” ölçülecektir. (s. 53) Öyleyse bir metanın değeri, o metada somutlaşan *toplumsal bakımdan gerekli emek* miktarına, yani, “bir malı, normal üretim koşulları altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde etmek için gerekli” emek-zamanına bağlıdır. Belli bir malın değeri, bu belli mal için harcanan fiili toplam iş saatine bağlı olmayıp “toplumsal bakımdan gerekli” iş saatine bağlıdır. Yani değer, bireysel değil toplumsaldır. Yavaş çalışan bir işçi, hızlı çalışandan daha az değer üretir. “... bir metanın değeri, onun için harcanan emeğin niceliğiyle belirlendiğine göre, işçi ne kadar tembel ya da beceriksiz olursa, metanın üretimi için o kadar fazla zaman gerekeceğinden, onun ürettiği metanın o kadar değerli olacağı sanılabilir. Oysa, değerin özünü oluşturan emek, türdeş insan emeğidir, bir biçimli (uniform) emek-gücü harcamasıdır.” (s. 53)

Değerin toplumsal niteliğini ve değerin özünü oluşturan emeğin, türdeş ve bir biçimli (uniform) insan emeği olarak anlaşılması gerektiğini vurgulayan Marx, öyleyse, “herhangi bir malın değerinin büyüklüğünü, toplumsal olarak gerekli-emek miktarı ya da onun elde edilmesi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanı belirler,” der. (s. 54)

Bu bölümün sonunda, bazı şeylerin emek ürünü olmadığı, dolayısıyla değer taşımadığı halde bir kullanım-değerine sahip olabilecekleri belirtilir. Hava, işlenmemiş topraklar, ormanlar, doğal çayırlar, vb. emeğe bağlı olmadan insanların doğada hazır buldukları ve yararlandıkları varlıklardır. Ayrıca, bir şey meta olmadan da, yararlı ve insan emeği ürünü olabilir. Gereksinmelerini kendi emeğinin ürünü ile doğrudan karşılayan kimse, gerçekte kullanım-değeri yaratır, ama meta yaratmamıştır. Yukarıda da

belirtildiği gibi, bir ürünün meta olabilmesi için, kullanım-değeri olabileceği bir başka kimseye değişim yoluyla devredilebilir olması gerekir.

Klasik burjuva iktisatçıları metayı sırf bir emek ürünü diye tanımlıyorlardı. Ne var ki, biz yalnız bu tanımın sınırları içerisinde kalacak olursak, metanın, çalışmanın, emeğin bulunduğu her yerde ve her zaman varolduğunu ve varolmaya devam edeceğini de kabul etmemiz gerekir. Oysa Marx, sorunun bu şekilde basite indirgenmesine karşı çıkıyor ve metayı, genel anlamda emeğin değil, tarihsel olarak belirlenmiş bir tür emeğin somutlaşması olarak açıklıyordu. Her türden emek harcaması, insanoğlunun belli bir gereksinmesini karşılayan bir nesne üretiyordu, oysa metaları yaratan, iki yöne, iki özelliğe sahip bir emek-gücü harcamasıydı. Marx'a göre, her türlü emek, *soyut* ve *somut* olmak gibi ikili bir niteliğe sahipti.

İkinci Kesim

METADA SOMUTLAŞAN EMEĞİN İKİ YÖNLÜ NİTELİĞİ

Kullanım-değeri ile değişim-değeri arasındaki ayrım, şimdi artık emeğin iki yönü arasındaki ayrım biçiminde ele alınabilir: *yararlı emek ve soyut emek*. Yararlı emek, kullanım-değerleri üreten emektir. Bu bütün toplumlar için geçerli, "insanoğlunun varlığı için zorunlu bir koşuldur; bu ezeli ve ebedi doğal zorunluluk olmaksızın insan ile doğa arasında madde alışverişi ve dolayısıyla da yaşam olamazdı." (s. 55) Üretilen pek çok farklı kullanım-değerlerinin her çeşidine, bunların üretiminde yer alan ve yine pek çok farklı türden olan yararlı emek tekabül eder. Meta üreten bir toplumda, farklı türden işler yapan ve ürettikleri ürünleri değiştiren farklı bireyler arasında karmaşık bir işbölümü vardır. "Emeğin bu işbölümü, metaların üretimi için zorunlu bir koşuldur." (s. 56) İşbölümü olmaksızın, meta üretimi ya da değişim olamaz, çünkü değişimin tek amacı, bir metayı farklı türden bir meta ile değiş tokuş etmektir. Ne var ki, yararlı emek, ilke olarak, işbölümü olmaksızın da devam edebilir (Robinson Crusoe örneğinde olduğu gibi). Ayrıca, ürünler piyasada değiştirilmeksizin de işbölümü var olabilir (kendi kendine yeterli bir komünde olduğu gibi). Marx, *toplumsal işbölümü* deyimini, ürettikleri ürünleri, bir aile, fabrika ya da ilkel bir kabile içinde değil, birbirlerine satan bağımsız üreticiler arasındaki işbölümü için kullanır. "... her metanın kullanım-değerinde bulunan yararlı emek, yani belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken faaliyet vardır...

Ürünleri genel olarak meta biçimini alan bir toplulukta, yani bir meta üreticileri topluluğunda, her biri kendi hesabına çalışan tek tek üreticilerin bağımsız olarak yürüttükleri yararlı emekler arasındaki nitelik farkı, karmaşık bir sistem, bir toplumsal işbölümü meydana getirecek biçimde gelişir.” (s. 57)

Marx, kullanım-değerleri üretimi için emek kadar doğanın da gerekli olduğuna işaret eder. “İnsan, tıpkı doğanın yaptığı gibi iş görür, yani maddenin biçimini değiştirir. Ne var ki, bu biçim değiştirme işinde doğal güçler kendisine durmadan yardım eder.” Öyleyse görüyoruz ki, emek, maddi servetin ürettiği kullanım-değerlerinin tek kaynağı değildir. William Petty’nin dediği gibi, “maddi servetin babası emek, anası da topraktır.” (s. 58)

Meta üreten bir toplumda, farklı türlerdeki yararlı emeğin ortak özelliği, bunların kullanım-değerleri üretmesidir. Diyelim, “terzilik ve dokumacılık, nitelik bakımından farklı üretici faaliyetler olmakla beraber, her ikisi de, insan beyninin, sinirlerinin ve kaslarının üretici biçimde harcanmasıdır ve bu anlamda, bunlar, insan emeği olarak aynıdır. Bunlar, insan emek-gücünün farklı iki harcanma biçiminden başka bir şey değildir.” (s. 58) Her türlü emek, *somut* ve *soyut* olmak gibi ikili bir niteliğe sahiptir. Emek, belirli bir amaca dönük olarak harcanır ve belirli bir nesne; ceket, sandalye, kağıt, kalem, vb., yani belirli bir kullanım-değeri yaratır. Bu *somut* yararlı emeğin özelliği kullanım-değerleri üretmektir. Belirli bir kullanım-değeri olan, yani belirli bir gereksinmeyi karşılayan sandalye, *somut* insan emeğinin, marangozun harcadığı emeğin bir ürünü olarak ortaya çıkar. “Her türlü emek, insan emek-gücünün özel bir biçimde ve belirli bir amaca dönük olarak harcanmasıdır; bu *somut* yararlı emek özelliği ile, kullanım-değerlerini üretir. Yine her türlü emek, fizyolojik anlamda, insan emek gücü harcanmasıdır; ve bu özdeş soyut insan emeği özelliğinde oluşu ile metaların değerini yaratır.” (s. 61)

Aldığı özel biçim ne olursa olsun, ister bir dokumacının, ister bir marangozun emeği olsun, bunların ortak yönleri, ürettikleri ürüne, beze ya da masaya, bir *değer, değişim-değeri* kazandırmalarıdır. Her metada

bulunan bu soyut emektir ki, bu metaların belirli oranlarda birbirleriyle değişimlerini olanaklı kılar, bu değişime belirli bir ölçü sağlar. Öyleyse meta, bir kullanım-değeri (belli bir gereksinmeyi karşılayan özellik) ile *değerin, değişim-değerinin* (üründe somutlaşmış bulunan, toplumsal bakımdan gerekli emek zamanının) bir birliği oluyor.

Marx, burada, emek ve emeğin ürettiği ürün üzerinde etkili olan *vasıflı* emek ve *yalın* emek kavramları üzerinde durmaktadır. Ona göre *yalın emek*, ortalama olarak, özel bir gelişme söz konusu olmaksızın sıradan her insanın organizmasında mevcut olan emek-gücünün harcanmasıdır. "*Vasıflı emek*, yalnız yoğunlaştırılmış yalın emek ya da daha doğrusu, çoğaltılmış yalın emek demektir; belli miktarda vasıflı emek, daha çok miktarda yalın emeğe eşit olarak kabul edilir." (s. 59) Diyelim bir saatlik vasıflı emek, iki saatlik yalın emeğe eşit kabul edilebilir. Uygulamalar bu eşitlemenin sürekli olarak yapıldığını gösterir. Bir meta çok vasıflı bir emeğin ürünü olabilir, ama değeri, vasıfsız yalın emeğin ürünü ile karşılaştırılırsa, bu onun, yalın emeğin belirli bir miktarına tekabül ettiğini gösterir. Farklı emek türlerinin, vasıfsız emeğe indirgenmesindeki (eşitlenmesindeki) farklı oranlar, "... üreticilerin gerisinde devam edip giden bir toplumsal süreç tarafından" belirlenir; yani bu oranlar, "gelenek ve alışkanlıklar tarafından saptanmış gibidir." (s. 59) *Kapital*'de, konuların daha kolay hale getirilmesi için, emeğin her türü, vasıfsız, yalın emek olarak kabul edilmiş ve böylece yapılan hesaplarda ayrıca bir indirgeme işlemi yapmaya gerek kalmamıştır.

Vasıflı ve yalın emeğin yanı sıra, emeğin üretkenliği de ele alınmaktadır. Bir metanın değeri, zamanla değişmeyen sabit bir nicelik olmadığı gibi o metaya özgü bir nitelik de değildir. Emeğin üretkenliğindeki bir artış, belli bir nesnenin üretimi için toplumsal bakımdan gerekli emekte bir azalmaya yol açacak ve dolayısıyla o nesnenin değerinde bir azalma olacaktır. Yani, bir saatlik ortalama emekle yaratılan değer, bu bir saatlik sürede üretilen kullanım-değeri değişmekle birlikte daima aynı kalacaktır. "Üretici güç değişse bile, eşit zaman dönemleri süresince kullanılan aynı emek, daima eşit miktarda değer meydana getirecek, ama eşit sürelerde farklı nicelikte

kullanım-değerleri yaratacaktır; üretkenlik gücü arttıkça bu miktar yükselecek, azaldıkça düşecektir.” (s. 61)

Kullanım-değerinin niceliğindeki artış, maddi servette bir artış anlamına gelmekle beraber, bu aynı zamanda onun değeri büyüklüğünde bir değer düşmesi de demektir. Marx, bu birbirine zıt yönde gelişen hareketin kökeninde, emeğin iki yönlü niteliğinin bulunduğunu söyler. Üretici güç, emeğin yalnızca yararlı, *somut* yanıyla ilgilidir. Bu gücün üretkenliğindeki artma ya da eksilmeyle orantılı olarak üretilen ürün miktarı artacak ya da eksilecektir. Ne var ki, üretkenlikteki bu değişme, emeğin değerle temsil edilen *soyut* yanını hiçbir biçimde etkilemiş olmayacaktır. Eşit zaman dönemleri süresince kullanılan aynı (soyut) emek, daima eşit miktarlarda değer meydana getirecektir.

Üçüncü Kesim

DEĞERİN BİÇİMİ YA DA DEĞİŞİM-DEĞERİ

Bu bölümde Marx, değerin, metaların değişim-değerinde nasıl ifadesini bulduğunu irdelemektedir. Önce iki metanın yalın biçimde birbirine eşitlenmesi, eşdeğer olması ile işe başlıyor ve değerlerin para biçimi içerisinde ifade edilmesine kadar irdelemesine devam ediyor.

Konunun girişinde, metaların dünyaya, kullanım-değerleri ya da, keten bezi, buğday vb. gibi ticari mallar olarak geldiklerini, bunun, onların, sade, yalın ve maddi biçimleri olduğunu belirtiyor. Bu nesneler, yalnızca iki yanlı bir şey oldukları, hem yararlılığın nesneleri ve hem de değerin taşıyıcıları oldukları için metadırlar. Bunlar, birisi fiziksel ya da doğal biçim, birisi de değer-biçim (değişim-değeri taşıyan biçim) olmak üzere iki biçime sahip oldukları sürece, ancak meta olarak görünürler ya da meta biçimine bürünürler.

Marx'ın, değer teorisine yaptığı katkıları yalın bir biçimde anlatabilmek için konuya şu açıdan yaklaşmak yararlı olacaktır sanırım. Günlük yaşamımızda biz, çevremizde binlerce şeyin, hatta birbirleriyle karşılaştırılmaları olanaksız gibi görünen şeylerin (diyelim bir tablo ile çizmenin) birbiriyle eşitlendiğini, birbiriyle değişildiğini görürüz. Bütün bu metalarda bulunan ortak özellik, emeğin ürünleri olmalarıdır. Bireyler ürünleri birbirleriyle değiştirirken çok farklı türden emekleri birbirleriyle eşitlemiş oluyorlar. Bu çok farklı türden metaların birbiriyle

değişilebilmeleri, bu metaların ortak bir niteliğe sahip bulunduklarını tanıtlar. Bu ortak özellik, o metanın değeri, yani, *üretiminde harcanan toplumsal bakımdan gerekli-emek miktarıdır*. İşte çok farklı türden metaların, diyelim, buğdayın, kumaşın, bakırın birbiriyle değiştirilmelerini sağlayan şey, taşıdıkları bu değerdir. Yukarıda, emeğin iki yönü ile ilgili açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, bütün metalarda ortak olan şey, belli bir üretim koluna ait *somut* emek, özel türde bir emek olmayıp, *soyut* insan emeği, genellikle insan emeğidir. Bir toplumun, bütün metaların toplam değerinde ifadesini bulan tüm emek-gücü, bir ve aynı emek-gücüdür; dolayısıyla da her bir özel türdeki meta, toplumsal bakımdan gerekli-emek zamanının ancak belli bir parçasını temsil eder.

Bir metanın taşıdığı değerin şu ya da bu büyüklükte olmasını belirleyen şey ise, o metanın –o kullanım-değerinin– üretimi için toplumsal bakımdan gerekli-emek zamanıdır ya da miktarıdır. Bütün bu söylediklerimizi Marx'ın şu ünlü cümlesiyle özetleyebiliriz: "Değer olarak bütün metalar, donmuş emek-zamanının belirli kitlelerinden başka bir şey değildir." (s. 54)

Değer teorisinin temellerini –*Giriş*'te de değinildiği gibi– başlıca temsilcileri Adam Smith (1728-80) ile David Ricardo (1722-1823) olan İngiliz klasik ekonomi-politik okulu atmıştı. Bunlar, kendilerinden önceki iktisatçıların aksine, burjuva toplumun gerçek servetinin emek ürünü olan ve emeği içeren metalardan oluştuğunu öne sürerek, *emek-değe*r teorisini kurmuş oluyorlardı. Bu teoriye göre, metaların değerini (ve dolayısıyla da fiyatını) belirleyen şey, ne piyasadaki arz talep, ne dolaşımdaki para miktarı ve hatta ne de şu ya da bu metanın nesnel yararlı niteliğiydi; bu değeri ya da fiyatı belirleyen biricik şey, metaların üretiminde harcanan toplumsal bakımdan gerekli emek miktarıydı. Ne var ki bu iktisatçılar, geliştirdikleri bu değer yasasını, her şeyin değeri üzerinden alınıp satıldığı kapitalist sistemin akla uygunluğu ve haklılığının bir kanıtı gibi yorumluyor ve kapitalist ekonomiyi toplumsal üretimin en yetkin sistemi, insan doğasına en uygun ebedi bir düzen olarak savunuyorlardı.

İngiliz klasik ekonomi-politik okulunun kapitalist üretim sistemine bu şekilde yaklaşımları, bu sistemin kökenini, özünde taşıdığı uzlaşmaz

çelişkileri ve tarih içerisindeki geçici niteliğini bilimsel olarak kavramalarını olanaksız hale getiriyordu. Bunlar, kârın, rantın, faizin, değerin parçaları olduklarını bildikleri halde, artı-değerin kaynağına inemiyorlardı. Marx, artı-değerin kökenini ilk kez bütün ayrıntılarıyla *Kapital*'de ortaya koyduğu gibi, değerin yalnız ve yalnız canlı emek tarafından yaratıldığını, makineler ile diğer iş ve üretim araçlarının, yalnız maddeleşmiş emek olduklarını ve bu nedenle de herhangi bir değer yaratmadıklarını, kapitalist üretim ilişkilerinin, tarih içerisinde geçici bir ekonomik ilişkiden başka bir şey olmadığını bilimsel bir biçimde tanıtlıyordu. Marx'ın, artı-değer ve kapitalist üretim biçimi ile ilgili savlarını nasıl tanıtladığı yeri geldikçe görülecektir.

A. DEĞERİN BASİT YA DA RASTLANSAL BİÇİMİ

Marx, değerin en sonunda para ile ifadesine, yani para-biçimine geçmeden önce, değerin basit biçimi üzerinde durmaktadır. En basit değer ilişkisi, bir metanın, başka türden bir meta ile olan ilişkisinde görülür. İki metanın değerleri arasında bir ilişki kurduğumuz zaman, ancak tek bir metanın değerini en basit biçimde ifade etmiş oluruz.

20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da

20 yarda keten bezi, bir ceket değerindedir

ifadesinde iki ayrı türden meta (keten bezi ile ceket) iki değişik rol oynamaktadır. Keten bezinin değeri, ceket ile ifade ediliyor, yani ceket burada bir araç hizmeti görüyor. Keten bezi aktif, ceket pasif bir rol oynuyor. Keten bezinin değeri, *nispi değer* olarak ifade ediliyor, nispi biçimiyle ortaya çıkıyor. Oysa ceket *eşdeğer* görevini yerine getiriyor, eşdeğer biçimiyle görünüyor. Burada keten bezinin değeri ancak nispi olarak, yani bir başka meta ile oranlanarak ölçülüyor. Bu nedenle, keten bezinin değerinin bu nispi (görece) biçimi, eşdeğeri olan bir başka metanın (ceketin) varlığını öngörüyor. Bu değer ifadesinde bir rastlansallık olduğu açıktır. Şöyle ki, bir metanın *nispi* ya da *eşdeğer* rolü oynaması, değer

ifadesindeki rastlansal durumuna bağlıdır. “Yani değeri ifade olunan meta oluşuna, ya da içerisinde değerin ifade edildiği meta oluşuna bağlıdır.” (s. 64)

Burada, ceket ile keten bezini eşdeğer hale getirmekle, cekette somutlaşan emeği, bezde somutlaşan emekle eşitlemiş oluyoruz. Ceketi yapan terziliğin, bezi yapan dokumacılıktan çok farklı somut bir emek olduğu gerçektir ama, terziliği dokumacılığa eşitlemekle, her iki tür emekte de gerçekten eşit olan bir şeye, ortak nitelikteki insan emeğine bir indirgeme yapmış oluyoruz. Öyleyse, dokumacılığın da terziliğin de farklı uğraşlarına özgü ürünleri üretirken harcamış oldukları emeğin ortak bir özelliği vardır ve bu da *soyut* insan emeği olmalarıdır. “Değer yaratan emeğin özgül niteliğini ortaya koyan, ancak farklı türden metalar arasındaki eşdeğer ifadesidir ve bunu farklı türden metalarda somutlaşan çeşitli emekleri, ortak nitelikleri olan soyut insan emeğine fiilen indirgemek suretiyle yapar.” (s. 65)

Burada önemli olan, A ile B nesneleri arasında bir değer ilişkisi kurduğumuz zaman, yani A’yı B cinsinden ifade ettiğimiz zaman, A’nın yalnız kullanım-değeri, B’nin ise yalnız değer-biçimi olarak rol oynamasıdır. Bu basit değer-biçiminde, bir metanın karşısına bir başka metayı *tek* **eşdeğer olarak koymaktayız. Oysa, keten bezini cekete eşitlediğimiz gibi, demire, buğdaya, çaya, kahveye de eşitleyebiliriz. Böylece bir ve aynı meta için farklı basit değer ifadeleri elde etmiş oluruz. Bir “metanın olabilecek değer ifadelerinin sayısı, ancak kendisinden farklı meta türlerinin sayısı ile sınırlıdır. Bu nedenle, A’nın yalıtılmış değer ifadesi, bu değerin farklı basit ifadelerinin istenilen uzunluktaki bir dizisine çevrilebilir.” (s. 77)**

B. TOPLAM YA DA GENİŞLEMİŞ DEĞER-BİÇİMİ

(20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da =10 libre çay, ya da = 40 libre kahve, ya da = 1 kile buğday, ya da = 2 ons altın, ya da = 1/2 demir, ya da = vb...)

Yukarıdaki eşitliklerde, tek bir metanın değeri örneğimizde keten bezinin değeri, artık metalar aleminin sayısız başka ögeleriyle ifade edilmiş oluyor. Sayılan bütün metaların değeri şimdi keten bezinin değerinin aynası haline gelmiştir. Burada, keten bezini yaratan emeğin, biçimleri ne olursa olsun, ister terzilik, ister çiftçilik, madencilik vb. biçiminde olsun, her türlü insan emeği ile eşit olduğu ve bu nedenle de, cekette, buğdayda, demirde ya da altında somutlaşmasının hiçbir önemi olmadığı açıkça görülür. Keten bezi bu eşitlikler aracılığı ile, yalnız tek bir meta ile, ceketle değil, bütün metalar alemiyle toplumsal ilişki içerisine girmiştir.

İlk basit değer ifadesinde, keten bezi ile ceket arasındaki eşitliğin rastlansal olduğunu söylemiştik. Oysa şimdi, farklı metalar ile ifade edilen keten bezinin değeri hep aynı kalmakta, dolayısıyla rastlansallık ortadan kalkmaktadır.

C. DEĞERİN GENEL BİÇİMİ

1 ceket	=	
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	
1 kile bu€day	=	20 yarda keten bezi
2 ons alt›n	=	
1/2 ton demir	=	
X kadar A metas›, vb	=	

Bu eşitliklerde bütün metalar, artık değerlerini, tek bir meta ile olduğu için, basit biçimde, bir ve aynı meta ile eşitlendikleri için birlik halinde ifade etmektedirler. Bu gelişmiş değer biçiminde, bütün metaların değerleri, bu amaç için seçilmiş tek bir meta ile yani keten bezi ile ifade ediliyor. Tek bir meta öteki tüm metaların değerlerinin eşdeğeri rolünü üstlenmiş oluyor. Keten bezine eşitlenen bütün metaların değer büyüklükleri artık birbiriyle karşılaştırılabilir hale gelmiştir. “Örneğin, 10 libre çay= 20 yarda keten bezi, ve 40 libre kahve= 20 yarda keten bezi olursa, 10 libre çay= 40 libre

kahve olur. Şöyle de söyleyebiliriz: 1 libre kahvede, 1 libre çayda bulunanın ancak 1/4'ü kadar değer özü –emek– vardır." (s. 82)

Burada söz konusu olan, hiç kuşkusuz, metalar aleminden seçilip ayrılan ve kendisine eşdeğer rolü verilen tek bir metanın, nispi (görece) değer ölçüsü olarak iş görmesidir. Böylece, seçmiş olduğumuz keten bezi *evrensel eşdeğer* niteliğini kazanmıştır. "Keten bezinin maddi biçimi, şimdi artık, bütün metaların değerlerinde ortak bir biçime bürünmüştür ve bunun için de hepsiyle ve her biriyle değişebilir duruma gelmiştir." (s. 82) Keten bezi üreten dokumacının bu iş için harcadığı *özel* emeği bu durumda, *toplumsal* bir niteliğe, bütün öteki türden emeklerle eşit bir niteliğe bürünmüş olur. Yani, keten bezinde somutlaşan insan emeği, öteki bütün metalarda somutlaşan emeklere eşit kılınmıştır. "Genel değer-biçimi, her türlü fiili emeği, hepsinde bulunan ortak özelliğe, yani genel insan emeği ve insan emek-gücünün harcanması olma niteliğine indirgenmesidir." (s. 82)

D. PARA BİÇİMİ

20 yarda keten bezi	=	
1 ceket	=	
10 libre çay	=	
40 libre kahve	=	} 2 ons altın
1 kile buğday	=	
1/2 ton demir	=	
X kadar A metası	=	

Değerin genel biçiminde, tek bir metayı evrensel eşdeğer olarak seçmiş ve onu bütün öteki metaların dışında tutmuştuk. Bu eşdeğer meta, toplumsal bir nitelik kazanmış, para-meta durumuna ya da para olarak işlev görecek hale gelmiştir. Metalar aleminde evrensel eşdeğer rolü oynamak şimdi artık bu metanın toplumsal tekeline girmiştir. Tarihsel süreç içerisinde, insanlar arasında yapılagelen alışverişte bu seçkin ve ayrıcalıklı yere tek bir meta, altın ulaşabilmiştir. İşte bunun için yukarıdaki eşitlikte, keten bezinin yerini

altın almış, keten bezi ise öteki metalar arasındaki doğal yerine geçmiştir. Bundan önceki biçimde keten bezi genel eşdeğer idi, şimdi ise altın genel eşdeğerdir. Metalar aleminde altın, bu tekeli ele geçirdiği andan başlayarak artık *para-meta* niteliğini kazanır. Ve şimdi, değerin genel biçimi, *para-biçimine* dönüşmüştür.

Bir metanın, diyelim emektar keten bezinin nispi değerinin, para rolünü oynayan altın ile basit ifadesi, keten bezinin *fiyat-biçimidir*. Keten bezinin fiyat-biçimini yazarsak:

20 yarda keten bezi = 2 ons altın, ya da, eğer 2 onsluk altın, sikke olarak 2 sterlin ise, 20 yarda keten bezi = 2 sterlindir.

Değerin basit biçiminden para-biçimine kadar izlediği yol, ana çizgileriyle böylece özetlenebilir. Marx, değer biçiminin bütün sırrının içinde gizli olduğu basit meta-biçiminin, en sonda ulaştığı para-biçiminin de çekirdeğini oluşturduğunu söyler ve burjuva iktisadının elini bile sürmediği bir işi üstlenerek, değerin, "... en yalın ve hemen hemen fark edilmeyecek biçiminden, göz kamaştırıcı para-biçimine gelinceye kadar" izlediği yolu incelemiş olduğunu kaydeder. (s. 62)

Dördüncü Kesim

METALARIN FETİŞİZMİ VE BUNUN SIRRI

Marx, ilk bakışta metaların çok basit ve kolay anlaşılır bir şey gibi geldiğini oysa yakından incelenince bunlarda adeta mistik ve gizemli bir yanın bulunduğunun fark edileceğini söyler. Meta üretiminin, her bireysel üreticinin pek çok başka üreticilere bağımlı olduğu toplumsal bir işbölümünü öngördüğünü biliyoruz. Bu tür üretim bir kez yerli yerine oturdu mu, çeşitli metaların değerleri, sanki bu metaların özünde bulunan bir nitelik gibi görünmeye başlar ve değerin toplumsal temeli seçilmez hale gelir. Para, artık, değerin pek doğal ve yaşayan bir simgesi gibidir. Üreticilerin kendi emek ürünleri ile olan ilişkileri, bunlarla *kendi aralarında* doğrudan bir ilişki gibi değil de, bu ürünlerin kendi aralarında doğrudan doğan toplumsal bir ilişki gibi görünür. Metaları yaratan insan emeğinin toplumsal niteliği şimdi, metalar arasında kurulan bir toplumsal ilişki gibi görünür. Nasıl ki, din aleminde insan beyninin ürünleri olan doğaüstü güçler, insandan bağımsız canlı varlıklar gibi görünür, hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerlerse, metalar aleminde de, insan elinin emeği olan ürünler aynı bağımsızlık içinde görünürler. Dinde, kimi nesnelere doğaüstü güçler yakıştırılarak bunlar fetiş haline getirildiği gibi, emek ürünlerine de “meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye” Marx, *Fetişizm* diyor. (s. 88)

Farklı ürünleri, değişim sırasında değer bakımından eşitlediğimiz zaman yaptığımız iş, bunların üretimi için harcanan farklı türden emekleri, soyut insan emeği olarak eşitlemekten başka bir şey değildir. Yararlı bir nesneye “değer” damgası vurmak, değişim alanında yer alan toplumsal bir olaydır. Tıpkı konuştuğumuz dilin toplumsal bir olay olması gibi. Ne var ki biz, emeğin bu toplumsal niteliğini, ürünlerin kendilerinde (bizatihi) bulunan nesnel nitelikler gibi görürüz. Marx, metalara yüklenen bu gizemli (fetiş) niteliğin, kapitalist üretim biçiminden kaynaklandığını, değerin en sonunda ulaştığı para-biçiminin bile, özel emeğin toplumsal niteliğini ve tek tek üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiyi aydınlığa kavuşturmak yerine, bunu örtbas ettiğini öne sürer. Kapitalizm öncesi toplumlarda, örneğin ortaçağda feodal toplumlarda, doğrudan bey için üretimde bulunan serfin, ürettiği ürün ile arasında böyle gizemli bir perde bulunmamaktadır. Dolayısıyla, tarihsel olarak belli bir toplumsal örgütlenmeye özgü bu durum daha ileri toplumsal örgütlenme aşamalarında ortadan kalkacaktır. Marx, bunu şöyle ifade eder: “Metaların bütün gizemi ve emek ürünlerinin metalar biçimini aldığı anda çevresini saran büyü ve sihir, öteki üretim biçimlerine geçer geçmez, bu yüzden kaybolur.” (s. 91)

Kapital’in hemen başında yer alan fetişizm kuramı bu yapıttaki en özgün tezlerden biri sayılır. Bu bakımdan üzerinde biraz daha durmak yararlı olacaktır.

İnsan çalışarak, doğanın sağladığı maddelere biçim verir, bunları kendisine yararlı olacak şekilde değiştirir. Sözgelimi, ağacın biçimini masa olarak değiştirir. Bu yeni haliyle de masa, yine ağaçtan yapılmış bir eşya, bir kullanım-değeri olarak sıradan bir şeydir. Ama meta olmaya ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur çıkar. “Yalnız ayakları üzerinde yerde durmakla kalmaz, tüm öteki metalarla ilişki içerisinde amuda kalkar ve o ağaç beyninden, ‘masa yürütmekten’ çok daha çarpıcı, parlak fikirler saçar.” (s. 86) (Burada Marx, o sırada Avrupa’nın aristokrat ve burjuva çevrelerinde çok moda olan ruh çağırma ve masa yürütme gibi telepati gösterilerine alayla değiniyor.)

İnsan ürünü olan ağaçtan yapılma masa, meta haline gelmekle adeta bağımsız bir kişilik kazanmış ve üreticisi üzerinde egemenlik kurmaya başlamıştır. Masa-meta için geçerli olan bütün metalar için de geçerli olduğu gibi, meta üretiminin yaygınlaşması ile bu egemenliğin sınırları da genişlemekte ve insanoğlu metalar dünyasında ne yapacağını bilemez hale düşmektedir. Diyelim bugün A marka otomobil, gereksinimden çok moda olduğu için piyasayı kaplamakta ama ertesi gün çıkartılan B marka otomobil onun pabucunu dama atıvermektedir. Bütün beyin yıkama araçları şu ya da bu meta için tüketiciyi koşullandırmakta, falan koku ya da filan kumaş kişiliğinizi oluşturan biricik öge olarak benimsetilmektedir. Rekabet halindeki firmalar reklam için büyük paralar harcamakta ve bu da yine tüketicinin cebinden çıkmaktadır. Kıyasıya rekabet yüzünden firmalar iflas etmekte, firmalar devleşmekte, holdingleşmektedir.

Metalar âleminin insanoğluna oynadığı bu oyun aslında, üretimin *toplumsal* niteliği ile sözde “bağımsız” üretici arasındaki çelişkinin bir ifadesidir. Bu sözde “bağımsız” üretici, istese de istemese de, hammadde ile emeğin fiyatına, emeğin ortalama üretkenliğine, arz ve talebe, tüketicinin gereksinme ve satın alma gücüne, kısacası toplam toplumsal koşullara tabidir. Demek ki meta, her alana yaygın bir toplumsal üretim âleminde, “özel” olarak yürütülen bir ekonominin iç çelişkilerinin nesneleşmesinden başka bir şey değildir. İnsanın üretim faaliyeti metada üç yönüyle kendisini belli eder. Meta her şeyden önce, doğanın sağladığı ögelerden yapılma bir *doğa* nesnesidir. *Emeğin* bir ürünüdür, yani belli bir amaca hizmet etmek üzere insan tarafından düşünülen ve biçimlendirilen bir nesnedir. Ve en sonu, özel mülkiyet ve işbölümüne dayanan bir toplumun ürünüdür, *toplumsal* bir nesnedir. İşte bu üç yönlü gerçeklik içerisinde daha derin bir çelişkinin sırrını saklar: *Tek başına* bir nesnedir ama –sahibinden habersiz– bir bütünle bağlantısı vardır; *özel* bir şeydir ama toplumsallaşmıştır. En bireysel göründüğü zaman bile, genel talep ve genel emekle bağlılık halindedir. Bugün satıcısına kâr getiren meta, yarın onu iflasa sürükleyebilir. Yapay yollardan –üreticinin emeği hiç hesaba katılmaksızın– fiyatı yükseltilebilir ya da düşürülebilir. Politik bir bunalıma ve hatta savaşa

–petrolde olduğu gibi– pekala neden olabilir. Şu haline bakılırsa, üreticisi de, satıcısı da, niteliği içerisinde, üreticisini alt etmiş ve bütün ilişkileri nesnel ve maddi ilişkiler haline dönüştürerek, insani olmaktan çıkartmıştır.

Ancak nasıl ki geçmişte, daha yalın toplumsal yapılarda, nesneler arası ilişki, insanlar arası ilişkiyi karartmıyordu ise, geleceğin bilime, ortaklaşa çalışmaya ve bölüşmeye dayalı ve herkesin toplu iradesine tabi toplumunda da, yabancılaşmanın bir biçimi haline dönüşen meta, büründüğü fetiş karakteri yitirecek ve artık insanlar giysileriyle, binekleriyle, barınak ve sürdükleri kokularla seçkin olmaktan çıkıp, topluma ve insanlığa katkılarıyla, kişilikleriyle seçkinleşeceklerdir.

İKİNCİ BÖLÜM - DEĞİŞİM

En yalın ifadesiyle meta değişimi, meta sahipleri arasındaki bir alışveriştir. Meta sahibi, tüketmek istemediği şeyi, yani kendisi için kullanım-değeri olmayan nesneyi elden çıkartır, kendi gereksinmelerini karşılayacak metalarla değiştirir. Değişim ancak, tarafların karşılıklı olarak birbirlerinin sahiplik haklarını tanımaları koşuluyla gerçekleştirilebilir. Özel, bireysel sahiplik, değişimin önkoşuludur. İlkel topluluklarda, ortak mülkiyet halinde değişim, iki ayrı topluluk arasında yapılır. Her meta, sahibi için kullanım-değeri değildir ama, ona sahip olmayanlar için kullanım-değeri olabilir. Bunun için el değiştirmeleri zorunludur. Bu değişim sırasında birbirlerinin karşısına değer olarak çıkarlar ve değer olarak gerçeklik kazanırlar. Öyleyse metalar, kullanım-değeri olarak gerçekleşmeden önce, değer olarak gerçekleşmek durumundadırlar. Bir toplumda meta üretimi egemen üretim biçimi haline gelince değer, değişimde, düzenleyici ilke rolünü oynamaya başlar. Meta sahipliği ve değişim yaygın ve düzenli hale gelince, değerin, toplumsal bakımdan kabul edilebilir evrensel bir eşdeğerle ölçülmesi zorunlu hale gelir. Marx'ın zamanında, bazı "sosyalist" reformcuların dediği gibi, toplumsal sorunların suçunu paraya yüklemek ya da meta değişimini ortadan kaldırmadan parayı ortadan kaldırmaya kalkışmak boş bir çabadır. Para, değişimin zorunlu ve ayrılmaz bir parçasıdır; biri kaldırılmadan öteki kaldırılamaz. "Para, değişim sırasında, zorunluluğun oluşturduğu kristaldir, böylece farklı emek ürünleri fiilen birbirlerine eşitlenir ve bu uygulama sonucu metalara

dönüşürler.” (s. 102) Tarihsel ilerleme ve değişimin yaygınlaşması, metalardaki kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlığı su yüzüne çıkartır. Ticari ilişkiler bu karşıtlığa gözle görülebilir bir ifade verilmesini zorunlu kılar; bağımsız bir değer biçiminin saptanması gerekir. Zamanla, ürünlerin metalara dönüşümü ile, tek bir özel metanın (altının) paraya dönüşümü bir arada gerçekleşir.

Değerli madenler, her bir birimi aynı nitelikte, tekdüze (uniform) ve bölünebilir olmaları nedeniyle, para rolü üslenmeye uygun nesnelerdir. Altın da tıpkı öteki metalar gibidir; değeri para olarak kullanılmasından gelmez. Onun değeri de, bütün metalar gibi, üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM - PARA YA DA META DOLAŞIMI

Birinci Kesim

DEĞERİN ÖLÇÜSÜ

Değerin ölçüsü olarak para kullanıldığında, ortada altının fiilen bulunmasına gerek olmamakla beraber bir metanın değeri, altının fiziki miktarı ile ifade edilir. Örneğin bir ton demir, iki ons altın kadar değere sahip olabilir; yani her ikisi de aynı miktar emek içerir. Böyle bir eşitleme yapılabilmesi için, altının kendisinin de bir değeri olmalıdır. "Para, bir değer ölçüsü olarak, metalarda içkin değerin ölçüsüne, emek-zamanına, bir zorunluluk sonucu verilmiş dışsal bir biçimdir." (s. 110) Bir metanın değerini, altın olarak ifade ettiğimiz zaman, onun para-biçimini ya da fiyatını söylemiş oluruz. Bir ton demir = 2 ons altın dediğimiz zaman, demirin değerini, toplumsal olarak geçerli bir biçimde ifade etmiş oluruz. Metaların fiyatı ya da para biçimi, tamamen düşünsel ya da zihnimizde kurduğumuz bir biçimdir. Demirin, keten bezinin, buğdayın değeri, gözle görülmez ama bu mallarda fiilen mevcuttur. Bunların belli bir miktarını, belli bir miktar altınla eşitlemekle, düşünsel olarak algılanır bir ilişki kurulmuş olur. Uygulamada, fiyatlar ya da değerler altının birimleri olarak değil, tamamen anlaşmaya bağlı birimlerle ifade edilir: sterlin, dolar, frank, lira gibi. Altın esasına dayalı sistemde, *fiyatın ölçütü* (diyelim, sterlin) belli bir miktar altına verilen bir isim olup, yasa ile istenildiği gibi saptanır. Marx'ın zamanında İngiliz parasıyla bir ons altının değeri, 3 sterlin 17 şilin 10.5 peni idi. Eğer bir ton demir, iki ons altınla aynı değere sahip ise bunun

değeri şöyle hesaplanabilirdi: 2x3.17.10,5 = 7.15.9 sterlin olurdu. Altının değerindeki değişmeler, fiyatın ölçütünü değiştirmez ama, temsil ettiği değeri değiştirir. Öte yandan, fiyat ölçütünün yasal tanımı, hiçbir şeyin fiili değerini değiştiremez. Bu, sadece, ölçü biriminin adını saptamış olur.

Para fiyatlar, ilgili metaların değerleri değiştiği ya da altının değerinde bir değişme olduğu için yükselebilir ya da düşebilir. Ayrıca, bir metanın değeri, kendi değerinin altın eşdeğerinden sapma gösterebilir. Meta üreticisi bir düzende bunu kontrol eden herhangi bir merkezi otorite bulunmadığı gibi, piyasa mekanizması da, kaçınılmaz olarak fiyat dalgalanmalarına neden olur. Aşırı üretim kendisini, fiyatları aşağı çekerek düzeltir. Piyasa sisteminin yasaları, “birbirini telafi eden, görünüşte yasasız düzensizliklerin bir ortalaması olarak” kendilerini belli ederler. (s. 117)

Şurasını da vurgulamak gerekir: A metasının şu kadar lira değeri vardır demek yerine; A metasının değeri, şu kadar lira ile temsil edilen altın miktarının içerdiği değere eşittir demek daha doğru olur. *Değerin özü, altın değil, emektir*. Fiyat ise, “metada gerçekleşen emeğin para-adıdır”. (s. 116) Ayrıca fiyat, hem bir metanın para ile değişilebilir olduğunu ve hem de bu fiyat üzerinden değiştirilmesi gerektiğini ifade eder. Altın ise, değişim sürecinde kendisini zaten para-meta olarak kabul ettirdiği için, düşünsel bir değer ölçüsü olarak hizmet eder. Değerlerin bu düşünsel ölçüleri ardında ise, gerçek para yatar.

İkinci Kesim

DOLAŞIM ARACI

Bir meta sahibi bunu sattığı ve sonra da bir başka şey satın aldığı zaman, önce eline para geçer sonra da bu parayı harcamış olur. Önce meta paraya dönüşmüş, sonra para yeniden metaya dönüşmüştür. Satış, metanın para ile değişimi; satın alma, paranın meta ile değişimidir. Bu iki eylemin birliğine, satın alma için satış diyebiliriz. Para bu eylemde, *dolaşım aracı* olarak iş görmektedir. Marx, bunu şu formül ile ifade etmektedir: Meta-Para-Meta, yani, M-P-M. Formül, bir kimsenin sahip olduğu değerin birbirini izleyen dönüşümünü ifade etmektedir. Meta ile başlanmakta, bu meta para ile değiştirilmekte, bu da yine bir başka türden meta ile değiştirilmektedir. Satıcının ürünü için elde edeceği fiyat, piyasadaki rekabetle, şu ya da bu kimsenin iradesinden bağımsız toplumsal bir süreçle saptanır. Bir meta sahibinin ürününü satabilmesi için, bunu satın alabilecek kadar parası olan bir alıcı bulması gerekir. Bu alıcı da yine bu parayı ürününü bir başkasına satmakla elde etmiş olacak ve bu böyle sürüp gidecektir. Tek tek yapılan her yalın değişim birbirleriyle bağlıdır ve bunlar, *metaların dolaşımını* oluştururlar. Demek ki işbölümü, emeğin ürününü meta haline getirmekte, daha sonra da paraya dönüşmesini zorunlu kılmaktadır.

Marx, bu kesimde metaların dolaşımını örnekler vererek açıklığa kavuşturduktan sonra, Fransız iktisatçısı J. B. Say'in, daha sonra Say Yasası diye anılan bir yargısını şu şekilde eleştirir: "Her satış bir satın alma, her

satın alma bir satıştır diye, meta dolaşımının, satış ile satın alma arasındaki zorunlu bir dengeyi gösterdiğini söylemek kadar çocukça bir dogma olamaz.” (s. 128) Eğer bu doğru olsaydı der Marx, talebe oranla, genel bir aşırı üretim olanaksız olurdu ve dolayısıyla bu konuda bir bunalım söz konusu olmazdı. Hiç kuşkusuz Marx da, her fiili satışın aynı zamanda bir başkasınca bir satın alma olduğunu inkâr etmiyor ama onun işaret etmek istediği şey, her satıcının mutlaka bir alıcı bulmasının bir kural olamayacağı gerçeğidir. Para sahibi kimse, şu ya da bu nedenle bunu harcamak istemezse, satıcılar haliyle mallarını satamayacaklar ve satın almak için para sahibi olamayacaklardır. Böylece üreticiler için genel bir bunalım gündeme gelebilecektir. Marx, ayrıca böyle bir bunalımın oluşması için başka koşulların da varolması gerektiğine işaret eder.

Paranın dolaşım aracı olarak işlevine değinen Marx, metaların, malların üreticiden tüketiciye aktarılmasını sağlayan dolaşım süreci dışında üretildiğini ve tüketildiğini belirtir. Bu arada para –yani, malların bir yerden bir yere aktarılmasını sağlayan araç– elden ele dolaşır ve hep dolaşım süreci içerisinde kalır. Metaların dolaşımının gerçekleşmesi için gerekli para miktarı, değişimin hacmine (iki kat yükselen alışveriş, iki kat parayı gerekli kılar) ve metaların para fiyatına (fiyatlar iki kat olunca, iki kat para elden ele geçecektir) bağlıdır. Ayrıca, dolaşımdaki para miktarı, paranın dolaşımdaki hızıyla orantılı olarak değişecektir. Eğer para iki kat hızlı dolaşıyorsa, aynı hacimdeki değişimi, yarısı kadar para gerçekleştirebilecektir.

Daha ucuza üretildiği için altının değeri düşecek olsa, aynı değeri temsil etmek için daha fazla altın gerekecek (altın olarak fiyatlar yükselecek), dolayısıyla, dolaşımda daha fazla para bulunması gerekecektir. Bu nasıl oluşabilir? Başlangıçta altın üretimi daha ucuzdur ama para fiyatlar aynı kalır. Altın üretimi daha kârlıdır ve daha fazla altın üretilmektedir ve öteki metalarla değişilmektedir. Bu talep fazlalığı fiyatları yükseltecek, etkiler bütün sisteme yayılacak; fiyatlar yükselince dolaşımdaki paranın hacmi artacak; ta ki, yeni bir denge kurulana kadar. Altının değeri ile değişimin hacmi bir arada, dolaşımdaki (altın) para miktarını belirleyecektir. Öyleyse,

dolaşım aracı miktarını, dolaşımdaki metaların fiyatlarının toplamı ile, ortalama dolaşım hızı belirler.

Para dolaşım aracı olarak işlev yaparken, daha pratik bir biçime bürünmüş ve sikke dediğimiz madeni para halini almıştır. Sikke aslında belli bir ölçütü ifade eden değerli maden parçaları idi ama zamanla bunların yerini de itibari değer taşıyan sikkeler ya da kağıt paralar almıştır. Paranın ölçütünü saptamak gibi, sikke basmak da devletin işidir. Gümüş ve bakır paraların madeni ağırlığı, keyfi olarak yasalarla saptanır. Kağıt paralar olsun, sikkeler olsun, dolaşım için gerekli olabilecek altın miktarının temsilcileri olarak dolaşımda bulunurlar. Kağıt para, altını ya da parayı temsil eden bir simgedir ve ancak, diğer bütün metalar gibi bir değere sahip olan altını temsil ettiği sürece değerin bir simgesidir.

Üçüncü Kesim

PARA

İster kendi kişiliğinde (bizzat), ister bir temsilcisi aracılığı ile dolaşım aracı olarak hizmet eden ve değer ölçüsü işlevini yerine getiren metaya para diyoruz. Para, bütün öteki metaların temsil ettiği kullanım-değerleri karşısında, biricik değişim-değerinin uygun biçimidir ve tek bir değer-biçimi olarak pıhtılaşmıştır. Her metaya doğrudan çevrilebildiği için servetin evrensel temsilcisidir. Para, borçların ödenmesinde kullanıldığı zaman *ödeme aracı* olarak, metalar nakden satın alındığı zaman *satın alma aracı* olarak iş görür. Mallar kredi ile de satılabilir. Bu durumda ödeme sonradan yapılır ve para, meta satın almak için değil borçları kapatmak için kullanılır. Kredi sisteminin yaygınlaştığı hallerde, hesaplar karşılıklı olarak mahsup edilir ve nakit kullanılmasından tasarruf edilmiş olur. Ayrıca para, meta alımıyla ilgili olmayan işlerde de kullanılır: vergi ve resimlerin ödenmesi, kiralama, vb. gibi.

Para Yığma (İddihar)

Meta üretimi yaygınlaştıkça, metalar artık, başka metaları satın almak için değil, bunların meta-biçimini, para-biçimi ile değiştirmek için satılır. Zamanla bu biçim değişikliğini gerçekleştirmek, meta sahipleri için kendi

başına bir amaç, bir hedef halini alır. Para-biçim artık geçici bir biçim olmaktan çıkıp durağan hale gelir. Yani para, bir küme halinde taşlaşır ve satıcı, para yığıcısı (iddiharcı) olur. (s. 145) Para halinde yapılan iddihar şöyle bir işlevi yerine getirme esnekliğine sahiptir: Para dolaşımındaki dalgalanmalara göre bu iddihardan bir miktar para dolaşıma çıkar, ya da tersi durumda iddihar tarafından emilir.

Değerli madenler üretim kaynaklarında, öteki metalar ile dolaysız olarak değiştirilebilir. Burada meta (altın, gümüş) sahipleri bir satın almaya gerek kalmadan satış yapabilir. Yinelenen bu türlü satışlar değerli madenlerin meta sahipleri arasında dağılımını sağlar. “Böylece, bütün değişim çizgisi boyunca çeşitli miktarlarda altın ve gümüş kümeleri birikir. Değişim-değerini belli bir meta biçiminde elde tutma ve biriktirme olanağı ile birlikte altın hırsı da artar.” (s. 146) Bu süreç, her an kullanılmaya hazır bu mutlak toplumsal servet biçiminin gücüne güç katar. Colombus, 1503’te Jamaika’dan yazdığı mektupta, “Altın harika bir şeydir! Ona sahip olan arzuladığı her şeyi elde eder. Altınla bir kimse ruhlar cennetinin kapılarını bile açar,” diyor. Altın, satın aldığı şeylerin sırrını açığa vurmadığı için, meta olsa da olmasa da her şey altına dönüştürülebilir. “Her şey, satılabilir ve satın alınabilir hale gelir.” (s. 146) Dolaşım alanı artık, her şeyin som altına dönüştürülebileceği toplumsal bir imbik haline gelir.

“Altın; sarı, göz kamaştırıcı, değerli altın!
Bunun şu kadarı, karayı ak, çirkini güzel,
Eğriyi doğru, adiyi soylu, yaşlıyı genç, korkağı yiğit yapar.
... Ah tanrılar nedir bu? Niçin bu
Rahiplerinizi, uşaklarınızı yanınızdan kaçırır;
Çeker güçlü insanların yastıklarını başlarının altından;
Bu sarı köle
Din de kurar, din de bozar, kutsar lanetliyi;
Hayran eder herkesi kocamış cüzamlıya;
Hırsızlara yer, senatörlere kürsüde

Ün, şan, saygınlık kazandırır;
Odur geçkin dullara yeniden koca bulan;
... Gel lanetli maden.
Orta malı orospusu insanlığın."
(Shakespeare, Atinalı Timon)

İkinci Kısım

PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM - SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜ

Sermayenin çıkış noktası meta dolaşımı, modern tarihinin başlangıç noktası ise, 16. yüzyılda dünyayı saran ticaret ile yeryüzüne yayılan pazarlar olmuştur. Her yeni sermaye sahneye, belli bir süreçle sermayeye dönüşeceği para biçiminde çıkar. Tarihi bakımından sermaye, her zaman para biçimini alır ve paradan oluşan servet, tüccar ve tefeci sermayesi olarak ortaya çıkar.

Metanın en basit dolaşım biçimi M-P-M, metanın paraya dönüşmesi ve paranın tekrar meta haline gelmesiydi; yani, satın almak için satmaktı. Şimdi bu biçimin yanı sıra, bundan çok farklı bir biçim görüyoruz: P-M-P, paranın metaya dönüşümü ve yine para halini alışı. Yani satmak için satın almak. Bu ikinci biçimde, dolaşımını tamamlayan para, sermayeye dönüşmüş, sermaye halini almıştır.

Öyleyse, sermayenin ya da *sermaye dolaşımının* formülü, P-M-P oluyor. Kapitalist, bir miktar para (P) ile meta (M) satın alıyor ve bunu satarak ikinci (P)'yi elde ediyor. Burada birinci P-M evresi sermayenin öne sürülmesi –yatırılması–, ikinci evre M-P sermayenin gerçekleştirilmesi evresidir.

Eğer kapitalist yaptığı bu işin sonunda, başlangıçtaki aynı miktar parayı –öne sürdüğü parayı– elde etmiş olsaydı, saçma ve anlamsız bir iş yapmış olurdu. Parasını dolaşıma sürüp tehlikeye atacağına ona sıkı sıkıya sarılır, üzerine otururdu. Oysa kapitalist, dolaşıma sürdüğünden daha fazlasını çekmek gibi çok masum bir eğilim taşımaktadır. Öyleyse bu sürecin doğru

formülü: P-M-P^1 olmalıdır. Burada $P^1 = P + \Delta P$ = ilk sürülen para, artı, bir fazlalık. “İşte ilk değerinin üstünde bu artışa ya da fazlalığa ben ‘artı-değer’ diyorum.” (s. 164)

Demek ki, başlangıçta öne sürülen değer, dolaşımda ilk haliyle kalmak şöyle dursun, kendisine bir artı-değer katıyor, kendisini çoğaltıyor ve böylece sermayeye dönüşmüş oluyor. Marx, P-P^1 ifadesinin, para paradan doğar diyen ve sermayeyi ilk yorumlayan merkantilistlerin ağzıyla sermayenin açıklaması olduğunu belirtir.

Metaların basit dolaşımı, yani satın almak için satmak, belli gereksinmeleri gidermek için, şu ya da bu türden kullanım-değerlerine sahip olmak isteğinden öte bir anlam taşımaz. Buna karşılık, paranın sermaye olarak dolaşımı ise kendi başına bir amaçtır; para-değerinin büyümesi ancak, bu hareketin bir kez değil, sürekli yinelenmesi ile mümkündür. “Bu yüzden sermayenin hareketinin sınırı yoktur.” (s. 166) Para sahibi olan kimse, bu hareketi bilinçli olarak yinelemekle kapitalist haline gelir. Para-değerin büyümesi onun öznel amacı, daha fazla soyut servete sahip olmak, faaliyetinin tek dürtüsüdür. Şimdi o, bir kapitalist olarak yani, bilinç ve iradeye sahip, kişileşmiş sermaye olarak işlev yapmaktadır. Ne kullanım-değerleri ne de tek bir alışverişte sağlayacağı kâr onun son amacı olabilir. Onun biricik amacı, dur-durak bilmeyen kâr sağlama sürecinin kesintiye uğramamasıdır. Bu sınırsız zenginlik hırsı, bu tutkulu değişim-değeri avcılığı, kapitalist ile cimrinin ortak yanlarıdır ama, cimri, aklını yitirmiş bir kapitalist olduğu halde, kapitalist akıllı bir cimridir. Cimrinin, parasını dolaşımdan çekmek suretiyle bitip tükenmez değişim-değeri çoğaltma amacını, ondan daha akıllı ve kurnaz kapitalist, parayı tekrar tekrar dolaşıma sokmak suretiyle gerçekleştirir.

İktisatçılar sermayeyi genellikle belli türde metalar olarak, “üretilmiş üretim araçları” olarak (binalar, makineler, vb.) tanımlarlar. Marx, belli bir miktar sermaye derken, dolaşım sürecinde sürekli olarak paradan metaya, metadan yine paraya dönüşen bir miktar değeri kasteder. Ona göre sermaye bir değerdir ama o, sermayeyi, belli bir şeyde, parada ya da metalarda

somutlaşan bir değer olarak tanımlamıyor. Sermayeyi, belli türde bir süreçle, artı-değer üreten bir süreçle açıklıyor. Değer, bu süreç içerisinde para ve bu kimliğiyle sermaye oluyor. “Değer dolaşımdan çıkıyor, tekrar giriyor, süreç boyunca kendisini koruyor ve çoğalıyor, daha genişlemiş olarak dolaşımdan çıkıyor ve aynı devre yeniden başlıyor.” (s. 168)

Öyleyse, sermayenin genel formülü, P-M-P^1 oluyor.

BEŞİNCİ BÖLÜM - SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜNDEKİ ÇELİŞKİLER

Sermayenin genel formülü P-M-P^1 bir artı-değer üretimini içeriyor ama bu konuya herhangi bir açıklık getirilmiyor. Artı-değer bu bölümde, çözülmesi gerekli bir bilmece halinde öne sürülmüş oluyor. Marx, bile bile artı-değerin kökeni sorununun çözümünü daha sonraki bölümlere bırakıyor.

Marx'ın, kullanım-değeri ile değişim-değeri arasındaki ayrım üzerinde dikkatle durduğunu biliyoruz. Metalar karşılıklı olarak değiştirildiğinde her iki taraf da bu işten kazançlı çıkıyor; gereksinme duymadığı bir şeyi verip, gereksinmesi olan bir şeyi alıyor. Ne var ki bu kazancın değişim-değeri ile hiçbir ilgisi yoktur; oysa, işe para ile başlayıp para ile bitiren kapitalisti ilgilendiren tek şey değişim-değeridir.

Marx, bu bölümün başlığına uygun biçimde, sermayenin genel formülündeki çelişkileri diyalektik bir yöntemle gözler önüne sermeye devam etmekte. Eğer değiştiğimiz şeyler eşdeğer ise, P-M-P^1 süreci, P-M-P olur ve ortada artı-değer diye bir şey olamaz. 100 liraya aldığın malı 100 liraya satarsan artı-değer bunun neresinde? Bütün mallar, değerinin üstünde (altında) bir fiyatla satılsa, kapitalistin satıcı olarak kazancı (kaybı), kapitalistin alıcı olarak kaybı (kazancı) ile telafi edilmiş olmaz mı? Öyleyse değiştiğimiz şeyler eşdeğer olsa da olmasa da bundan artı-değer çıkmıyor. Bu durumda, dolaşım süreci tarafından yaratılamayan artı-değerin oluşması için, bizzat dolaşımda görülmeyen, ama arka planda yer alan bir şeyin var

olması gerekiyor. Öyle görünüyor ki, kapitalistin, metaları değerlerine satın alması ve tekrar değerlerine satması, ama yine de sürecin sonunda, dolaşıma sürdüğünden daha fazla değeri oradan çekmesi biçimindeki çelişkili sorunun çözümü bundan sonraki bölüme bırakılmış oluyor.

ALTINCI BÖLÜM - EMEK GÜCÜNÜN ALIM VE SATIMI

İngiliz klasik ekonomi-politik okulu, “Kapitalistler kârlarını nereden ve nasıl elde ederler?” sorusunu ortaya atmış, ama buna bilimsel inandırıcılığı olan bir yanıt bulamamıştı. Eğer bu kâr, kapitalistlerin bir şeyi değerinin altında bir fiyatla satın alıp, değerinin üzerinde bir fiyatla satmalarından ileri geliyorsa, bu neyi açıklardı! Böylece para bir cepten bir başka cebe aktarılmış olurdu ama, kârın toplamında bir artış olamazdı. Şu halde bu kârın (artı-değerin), alım satım sırasında (dolaşım ve değişim alanında) değil, olsa olsa üretim süreci içerisinde yaratılmış olması gerekiyordu. Ama nasıl?

Ricardocu okul, sermaye ile emek arasındaki ilişkiyi incelerken, metaların değerlerinin, emek tarafından belirlendiği ilkesinden hareket ettikleri halde bunun nasıl olduğunu açıklayamıyorlardı. Marx, işçilerin kapitalistlere sattıkları şeyin bu iktisatçıların düşündükleri gibi emeğin kendisi olmayıp emek-gücü ya da emek (çalışma) kapasitesi olduğu olgusunu keşfetmişti. Emek-gücü de, diğer metalar gibi bir kullanım-değeri ile bir değere (değişim-değerine) sahipti.

Sermaye ile emek arasındaki ilişkiyi belirlemek çabasında olan burjuva iktisatçıları, emeğin fiyatı, emeğin değeri nedir sorusunu ortaya atıyor ama bunu bir türlü çözemiyorlardı. Marx, sorunun bu şekilde formüle edilmesinin yanlış olduğunu gösterdi; çünkü değer, emeğin somutlaşmasıydı. Eğer bu değer emek ile ölçülüyorsa, emeğin değeri diye bir şeyden söz etmek saçma oluyordu. Değere sahip bulunan şey emek değil

emek-gücü idi ve emekçinin kapitaliste belirli koşullarla ve belirli bir süre için sattığı şey, işte bu *emek-gücüy*dü. Bu güç sayesindedir ki emekçi, kapitalist için, kendisine ödenen ücretleri aşan bir değer üretiyordu. Böyle olmasaydı zaten kapitalist bu işçiyi o belirli süre için kiralamazdı. Peki bu durumda, değer yasası, yani, eşit değerlerin eşdeğer değişmesi yasası bozulmuş, çiğnenmiş olmuyor muydu? Zira emekçi ile kapitalist arasındaki alışverişte işçi, ürettiği değerden daha düşük bir değer almış oluyordu. Ricardo, *emek-değer teorisi* ile birlikte bu soruyu da ortaya atıyor ama buna bir çözüm getiremiyordu.

İşçinin kapitaliste sattığı şeyin emek değil *emek-gücü* olduğu ilkesinden hareket eden Marx, bu soruyu bilimsel olarak yanıtlayabiliyordu. Marx'a göre *emek-gücü*nün, başka herhangi bir meta gibi bir yandan bir *değişim-değeri* öte yandan da bir *kullanım-değeri* vardır. Bu "emek-gücünün değeri, öteki her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Emek-gücü bir değere sahip olduğuna göre, kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. Emek-gücü, yalnızca, bir kapasite ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, emek-gücünün üretimi, bu bireyin varlığını öngörür. Belli bir bireyin emek-gücü üretimi, onun kendisini yeniden üretmesinden ya da varlığının devamından oluşur. Bireyin varlığını sürdürebilmesi için, belli miktarda geçim aracına gereksinmesi vardır. Bu nedenle, emek-gücünün üretimi için gerekli emek-zamanı, kendini bu geçinme araçlarının üretimi için gerekli zamana indirgiyor; başka bir deyişle, emek-gücünün değeri, emekçinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir.

... Emek-gücü sahibi de ölümlüdür. Öyleyse, pazardaki varlığının sürekli olabilmesi için –ki, paranın durmadan sermayeye dönüşmesi bunu gerektirir– emek-gücü satıcısının, 'yaşayan her bireyin kendisini sürdürdüğü şekilde, yani döllenerek' varlığını sürdürmesi gerekir. Aşınma, yıpranma ve ölüm nedeniyle, pazardan çekilen emek-gücünün yerini, hiç değilse aynı miktarda yeni emek-gücünün sürekli olarak doldurması gerekir. Böylece, bu özel meta sahiplerinin soyunun pazarda varlıklarını

sürdürmeleri için, emek-gücü üretimi için gerekli geçim araçlarının toplamı, emekçinin yerini dolduracak olanların, yani çocuklarının gereksinmelerini de karşılayacak şekilde olmalıdır.” (s. 186, 187)

Özetlemek gerekirse, *emek-gücünün değeri*, söz konusu ülkedeki tarihsel, kültürel ve ulusal koşullar dikkate alınarak, ortalama olarak işçi ile ailesinin hayatlarını sürdürebilmeleri, olağan bellibaşlı maddi gereksinmelerini karşılayabilmeleri, kısacası *bu emek-gücünün sürekli olarak bulunması ve yeniden üretimi için gerekli olan paranın miktarı ile belirlenir* diyebiliriz.

Ne var ki, kapitalistin asıl “amacı, yalnız kullanım-değeri değil, onunla birlikte meta üretmektir; yalnız kullanım değeri değil, değer üretmektir; yalnız değer değil, aynı zamanda artı-değer üretmektir.” (s. 202) Bu artı-değeri elde edebilmesi için sermaye sahibinin, “dolaşım alanında, piyasada, kullanım-değeri, değer kaynağı olmak gibi özel bir niteliğe sahip bulunan ve bunun için de fiilen tüketimi bizzat emeğin maddeleşmiş şekli ve dolayısıyla da değer yaratması olan bir metayı bulacak kadar şanslı olmalıdır. Ve gerçekten de para sahibi, emek kapasitesi, ya da emek-gücü niteliği taşıyan böyle özel bir metayı piyasada bulur. Emek-gücü ya da emek kapasitesi sözünden, insanın, kendisinde bulunan ve hangi türden olursa olsun bir kullanım-değeri üretirken harcadığı ussal ve fiziksel yeteneklerin bütünü anlaşılmalıdır.”

“Ama, bizim para sahibinin, meta olarak satışa çıkartılmış emek-gücü bulabilmesi için, önce çeşitli koşulların yerine getirilmiş olması gerekir. Meta değişiminin kendisi, kendi niteliğinden ileri gelenlerin dışında, bir bağımlılık ilişkisini gerektirmez. Bu varsayıma göre, emek-gücü, meta olarak piyasada ancak ona sahip olan kimsenin emek-gücünü bir meta olarak satışa sunması ya da satması halinde görülebilir. Bunu yapabilmesi için bu kimsenin, kendi emek-gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir. Emek sahibi ile para sahibi, pazarda karşı karşıya gelirler, eşit haklara sahip kimseler olarak temasa geçerler, aralarındaki tek fark birisinin satıcı, diğerinin alıcı olmasıdır; bu yönden yasalar karşısında her ikisi de eşittir. Bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, emek-gücü sahibinin bunu yalnızca

belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkartıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüş olur. Emek-gücüne daima kendi öz malı, kendi metası gözüyle bakması gerekir ve bunu da ancak, onu alıcının emri altına geçici bir süre için, belirli bir zaman süresi için vermekle yapabilir. Ancak bu yolla, emek-gücü üzerindeki mülkiyet hakkından feragat etmiş olur." (s. 183)

Şu halde, emek-gücü satıcı piyasada, herhangi bir meta satıcısı gibi, kendisine ait olan bu emek-gücünün *değişim-değerini gerçekleştirir* (karşılığını alır) ve onun *kullanım-değerini* elden çıkartmış olur. Artık emek-gücünün bu kullanım-değeri belirli bir süre için onu satın alan kapitaliste aittir.

Demek ki, emek-gücünü satın alan kapitalist bunun *kullanım-değerini* sızdırıp alacak, satın almış olduğu çalışma kapasitesini iş sürecinde fiiliyata geçirecektir. İşçi ile kapitalist, dolaşım alanında, eşit ve özgür meta sahipleri olarak karşı karşıya gelmişlerdi. Oysa şimdi, *emek-gücünü* satmış olan işçi, üretim alanına girecek ve karşılığını ödediği *emek-gücü* üzerinde denetim hakkını kazanmış olan kapitalistin otoritesine boyun eğecektir. "Eski para sahibi, şimdi kapitalist olarak önde çalımla yürüyor; emek-gücü sahibi onun işçisi olarak peşi sıra onu izliyor. Biri önemli insan pozunda, sırıtkan, işbilir; öteki sıkılgan, çekingen; kendi derisini pazara götüren ve yüzülmekten başka umudu olmayan bir kimse gibi." (s. 191, 192)

Üçüncü Kısım

MUTLAK ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

*Kapital'*in birinci kısmında Marx, meta üretim ve değişimini analiz etmek için bir kavramlar sistemi oluşturmuştu. İkinci kısımda ise, artı-değerin, değişim sürecinden çıkamayacağını, ancak emek-gücünün satın alınması ve üretimde kullanılması yoluyla elde edilebileceğini irdelemişti. Şimdi ise, kapitalist meta ve artı-değer üretiminin analizi yapılıyor. Sermayenin temsilcisi olarak tek bir kapitalistin denetimindeki tek bir üretim süreci ele alınıyor ve metaların değerleri üzerinden değiştirildiği varsayımından yola çıkılıyor. Üçüncü kısmın başlığı olan "mutlak" artı-değer, ancak onikinci bölümde "nispi" artı-değer ile karşıtlaştırılarak açıklığa kavuşturuluyor.

YEDİNCİ BÖLÜM - EMEK-SÜRECİ VE ARTI DEĞER ÜRETİM SÜRECİ

Kapitalist üretim iki açıdan, ya kullanım-değerleri üretimi açısından ya da kullanım-değeri ile artı-değer üretimi açısından görülebilir. Bu bölümde sırasıyla bunlar ele alınıyor.

Birinci Kesim

EMEK-SÜRECİ YA DA KULLANIM-DEĞERLERİNİN ÜRETİMİ

Emek-gücünü satın alan kapitalist bu gücü kullanmak, bundan yararlanmak için satın almıştır. "Emek-gücünü satın alan, satıcıyı çalıştırarak bu emek-gücünü tüketir." (s. 193) Emek-gücü sahibi, daha önce potansiyel olarak (gizil olarak) var olan emek-gücünü şimdi fiili eyleme çevirir, işçi olur. Emeğinin bir metada yeniden ortaya çıkması için, her şeyden önce bunu yararlı bir iş üzerinde, bir gereksinmeyi karşılayabilecek bir şey üzerinde harcaması gerekir. Zaten kapitalist de bu gücü, belli bir kullanım-değeri, belirli bir nesne ürettirmek için satın almıştır. Öyleyse, *emek-sürecini* bir üretim faaliyeti, kullanım-değerlerini üretme süreci olarak tanımlayabiliriz.

İş –ya da bir anlamda çalışma– aslında, hem insanın hem doğanın birlikte katıldıkları ve insanın, kendisi ile doğa arasındaki karşılıklı etki ve tepkiyi dilediği biçimde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. İnsan, doğa ürünlerini, kendi gereksinmelerine uygun biçimde ele geçirebilmek için, gerekirse bütün organlarını, vücudunun doğal güçlerini harekete geçirir. İnsan dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirirken, aynı zamanda uyumakta olan güçlerini de harekete geçirir, bunları dilediği yönde hareket etmeye zorlayarak gelişmelerini sağlamış olur. Yani insan, doğayı değiştirirken aynı zamanda kendi doğasını da değiştirmiş olur.

Emek-süreci, bir amaca yöneliktir ve daha önce insan zihninde tasarlanmış bir işin gerçekleştirilmesidir. Bu yönden, insanın çalışması ile hayvanların içgüdüsel faaliyetleri birbirinden farklı şeylerdir. Örümcek ağını usta bir dokumacı gibi örer, arı peteğini iyi bir mimarı imrendirecek gibi oluşturur, ama “en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını kurmadan önce onu imgesinde kurabilmesidir.” (s. 194)

Emek-süreci şu temel ögelerden oluşuyor: 1. İnsanın kişisel faaliyeti, yani işin kendisi; 2. İşin konusu ve 3. Araçları.

İnsan doğa üzerinde ve onunla iç içe yaşar. Doğanın bütün ögeleri, bakir topraklar, su, vb. insan emeğinin evrensel konularıdır. Emeğin konusu, daha önceki bir emeğin süzgecinden geçmişse, yani üzerinde çalışılan şey, daha önceki bir emek-sürecinin ürünü ise biz buna *hammadde* diyoruz. Demek ki, bir şeyin hammadde olabilmesi için, daha önce üzerinde çalışılarak bir değişiklik geçirmesi gerekiyor. Ocaktan çıkartılan maden cevheri gibi. *Emek araçları*, aletler de bizatihi, emek ürünleridir. Bunlar, emek-sürecinde, işçinin emek konusu üzerinde çalışırken kullandığı ve faaliyetinin iletícisi olarak yararlandığı şeylerdir. Kimi hayvan türleri arasında alet kullanımına benzer faaliyetler görülürse de, emek araçlarının kullanımı ve yapımı insana özgü bir davranıştır. Arkeoloji biliminin bulguları bize, birbirinden farklı ekonomik çağları, o çağlarda kullanılan farklı türden araçlarla ayırt etmemizi sağlar. Farklı ekonomik çağları, o sırada kullanılan eşyalar ile değil, bu eşyaların nasıl ve hangi türden araçlarla yapıldığını inceleyerek saptarız.

Emek-sürecine katılan insan, kullandığı araçların yardımı ile, üzerinde çalıştığı hammaddede, daha önce tasarlanan bir değişiklik meydana getirir. Şimdi üretilen ürün bir *kullanım-değeri* halini almıştır. Emek, konusuyla birleşmiş, konu dönüştürülmüş ve emek konuda maddeleşmiştir.

Emek-sürecine katılan emek araçları ile emek konuları, *üretim-araçlarını* oluştururlar ve üretken tüketim sürecinde kullanılırlar. Üretken tüketim, bireysel tüketimden tamamen farklıdır. Bireysel tüketimde, bireyin hayatta kalabilmesi için ürünler (besinler, giysiler, eşyalar, vb.) kullanılıp bitirilir. Üretken tüketimde ise, bir dizi ürün, bir başka dizi ürünü, üretim aracı

haline getirmek için tüketilir. Ceketi giyen insan bunu bireysel olarak tüketir, ama kumaştan, astardan, iğne ile iplikten bir ceket yapan terzi, bu hammaddeleri üretken bir biçimde tüketmiş olur. Öyleyse, üretim araçları ile emek-gücünün, üretken faaliyetlerde kullanılıp bitirilmesi üretken bir tüketim demektir.

Kapitalist için iş süreci, emek-gücünün tüketilmesi olgusudur. İşçi burada, emeğini sattığı kapitalistin denetimi altında çalışır. Kapitalist, işin gereği gibi yapılmasını, üretim araçlarının akıllıca kullanılmasını denetler ve buna özen göstermek zorundadır. Ancak, bu sürecin sonucu üretilen ürün, onu üretenin değil, doğrudan kapitalistin malıdır. Kapitalist, emek-gücünün bir günlük değerini ödediği zaman, bu gücü bir günlüğüne kullanma hakkını elde etmiş demektir. Tıpkı bir günlüğüne kiraladığı at gibi bunu kullanacaktır. Emek-gücü metasını satın alan kapitalist, bunun kullanım hakkını elde etmiştir; emek-gücünü satan işçi ise onun kullanım-değerinden ayrılmıştır. İşyerine adım attığı anda, emek-gücünün kullanım-değeri artık kapitaliste ait olduğu gibi, ürettiği ürün de yine kapitaliste aittir. Emek-gücünü satın alan kapitalist, üretim sürecinde, emeği, bu canlı mayayı, ürünün cansız ögeleri olan üretim araçları ile birleştirir ve “bu sürecin ürünü tıpkı mahzende mayalanma sürecini tamamlayan şarap gibi, gene kapitaliste aittir.” (s. 201)

İkinci Kesim

ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

Serbest piyasadan emek-gücü metasını satın alan kapitalist, bu gücü emek-sürecinde kullanırken iki noktaya dikkat edecektir. Önce, değişim-değeri niteliğine sahip kullanım-değerleri üretecek, yani, satılabilecek bir mal, bir meta üretecektir. Ama bunu yaparken, ürettiği bu metanın değerinin, bu metanın üretimi için kullanılan metaların –üretim araçlarının– toplam değerinden daha fazla olmasına da özen gösterecektir. Yani, ürettiği nesnenin değeri, serbest piyasadan satın aldığı üretim araçları ile emek-gücünün toplam değerinden fazla olacaktır. Demek ki *kapitalistin amacı, yalnız kullanım-değeri olan bir nesne üretmek değil, değer üretmektir; yalnız değer değil, onunla birlikte artı-değer üretmektir*.

Artı-değer üretiminin genel ilkelerini Marx, pamuk ipliği üretimi gibi yalın bir emek-sürecini ele alarak açıklar. Örneğimizdeki iplik eğirme işinde, üretilen ipliğin değeri, emek-sürecinde tüketilen (toplumsal bakımdan gerekli) üretim araçlarının değeri ile, iplik eğirme işinde kullanılan (toplumsal bakımdan gerekli) emeğin değerinin toplamına eşittir. Burada, üretim araçları için de, "toplumsal bakımdan gerekli" koşulunu öne sürdük. Çünkü kapitalist, hem kullanılan malzemenin, hem de üretim aletlerinin çarçur edilmesine kesinlikle göz yummayacaktır. Zira bu israf, emeğin boşuna harcanması demek olduğu için üründe yer almayacak, yani ürünün değerine katkıda bulunmayacaktır.

Şimdi örneğimizi geliştirmeyi sürdürelim: Diyelim, emek-gücünün bir günlük değeri, 6 saatlik emeğe tekabül etsin; yani, işçi ile ailesinin tükettikleri metalar 6 saatlik emekle eşdeğer olsun, ve işçiye bunun eşdeğeri para olarak ödensin. İşçi 6 saat çalışırsa, yeni yaratılan değer (kullanılan üretim araçlarının tutarıyla birlikte) işçiye ödenen ücrete eşit olacak, kapitaliste kâr falan bırakmayacak. Ne var ki, emekçinin bundan daha fazla, diyelim 12 saat çalışması gerekecek ve bu fazladan 6 saatlik emek, kapitalist için *artı-değer* üretecektir.

Verilen örnekteki 12 saatlik emek sürecinin, ilk 6 saatinde *değer*, ikinci 6 saatinde *artı-değer* üretilmektedir. Bu birbirini tamamlayan, değer üretme ve artı-değer yaratma süreçlerinde biz, emek-gücü için kapitalistin ödediği değerin yerini tam eşdeğerinin aldığı noktada süreci kesintiye uğratırsak, bu, yalnız değer yaratma süreci olur. Bu noktadan sonra sürece devam edilirse, buna artık, *artı-değer yaratma süreci* diyebiliriz.

Ayrıca, bir malın üretimi için harcanan emeğin miktarı, belli toplumsal koşullar altında gerekli olduğu kadarıyla hesaba katılır. Emek-gücünün ortalama yeterlikte olması, kullanıldığı iş kolunda yaygın ortalama hüner derecesine, yatkınlığa ve çevikliğe sahip bulunması gerekir ki, kapitalistin bu konularda büyük bir dikkat ve özen içinde olacağından kimsenin en ufak bir kuşku duymasına yer yoktur!

Son olarak, emek sürecinin, *değer* ve *artı-değer* yaratma sürecinin bir birliği olduğu konusunda bir noktayı daha vurgulamakta yarar var. Daha önce metayı incelerken, emeğin yararlı şeyler üretme ve değer yaratma gibi iki farklı özelliğine işaret etmiştik. Saptadığımız bu ayrım şimdi, emek sürecinin iki yönü arasındaki ayrıma dönüşmüş oluyor. Bir yandan, emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliği olarak ele alındığında, üretim süreci, metaların üretildiği süreçtir; öte yandan, *emek-süreci* ile *artı-değer* üretme sürecinin birliği olarak düşünüldüğünde ise, *kapitalist üretim süreci, kapitalist meta üretim sürecidir*.

SEKİZİNCİ BÖLÜM - DEĞİŞMEYEN SERMAYE VE DEĞİŞEN SERMAYE

Amacı artı-değer üretmek olan kapitalist, serbest piyasadan iki özel türde meta satın almak durumundadır. Kapitalist, sermayesinin bir kısmı ile *üretim araçları* satın alırken öteki kısmı ile de *emek-gücü* satın alır. İşte Marx, bu bölümde, değer ve artı-değer üretiminde sermayenin bu iki farklı kısmının oynadıkları rolü irdeliyor.

Üretim süreci sırasında kullanılan üretim araçlarının değeri ürüne aktarılmış olur, çünkü, üretim araçlarının üretimi için gerekli emek, nihai ürünün üretimi için gerekli toplam emeğin bir kısmıdır. Üretim araçları, emek süreci sırasında kaybettikleri *kullanım-değerleri* oranında, yeni ürünlere değer katmış olur. Öyleyse, üretim araçları yeni bir değer yaratmamakta, dolayısıyla da, sermayenin bunlara yatırılan kısmı, yeni bir değer ya da artı-değer yaratmamaktadır. Bu kısım sadece ürünün değerinde olduğu gibi korunmakta ve ürün satıldığında kapitaliste geri dönmektedir. "Üretim araçları yönünden asıl tüketilen şey, bunların kullanım-değeridir ve bu kullanım-değerinin emek aracılığı ile tüketimi, ürün meydana getirmektedir." (s. 223) Yatırılan sermaye açısından ise sermayenin, üretim araçları, hammadde, yardımcı malzemeler ve iş aletlerince temsil edilen kısmı, üretim süreci sırasında miktar bakımından bir değer değişimine uğramadığına göre, bu kısma sermayenin değişmeyen kısmı ya da kısaca, *değişmeyen sermaye* adı verilir.

Bu ifade hiç kuşkusuz, sermayenin bu kısmının hiç değişmeyeceği anlamına gelmez. Bu kısım, üretimin boyutları ile orantılı olarak değişeceği gibi, üretim araçlarının üretimindeki teknik değişmelerle –dolayısıyla değerlerindeki artma ya da düşüşlerle– bağıntılı olarak bir değişiklik gösterecektir. Değişmeyen sermaye, artı-değer üretiminin zorunlu koşulu olduğu halde, bizzat artı-değer üretmediği için "değişmezdir". Üretimde yararlanılan araç ve gereçler değerlerini kendi yaşamları süresince ürüne düzenli olarak aktarmış olurlar.

Öte yandan, sermayenin emek-gücüne yatırılan kısmı, üretim sürecinde bir değer değişimine uğrar. Fiilen harcanan canlı emeğe yatırılan bu kısım, değerinin bir eşdeğerini yeniden ürettiği gibi, bir fazlalığı da, değişen koşullara göre şu ya da bu miktarda bir artı-değeri de üretir. "Sermayenin bu kısmı, durmadan, değişmeyen bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür." (s. 225) Bu nedenle Marx, buna, sermayenin değişen kısmı, ya da kısaca *değişen sermaye* demektedir.

Metaların değerlerinin oluşmasında, canlı emek ile üretim araçlarının oynadıkları rolün çözümlenmesi, kapitalist sömürünün bilimsel bir biçimde açıklanmasında büyük bir önem taşır. Klasik burjuva iktisatçıları sermayeyi yalnızca, sabit ve döner sermaye diye ikiye ayırıyorlardı. Marx, bu konuda önemli bir adım daha attı, sermayeyi *değişmeyen* ve *değişen* sermaye olarak ikiye ayırdı; artı-değerin üretilmesinde bu kısımların oynadıkları rolü açıkça ortaya koydu. Yaratılan değerin biricik kaynağı canlı emekti, üretim araçlarının değeri ancak bu emek-gücünün aracılığı ile üretim süreci sırasında hiç değişmeksizin (ya bütünüyle ya da parça parça) yeni ürüne aktarılmış oluyordu. Emek-gücüne yatırılan değişen sermayenin değeri ise sabit değildi, emek süreci içerisinde artı-değer yaratıyor ve büyüyordu.

DOKUZUNCU BÖLÜM - ARTI-DEĞER ORANI

Birinci Kesim

EMEK-GÜCÜNÜN SÖMÜRÜLME ORANI

Kapitalist tarafından yatırılan sermayeye *S* diyelim. Bu sermaye, gördüğümüz gibi iki kısma ayrılabiliyor: Üretim araçları satın almak için yatırılan kısım, değişmeyen sermaye *s*; emek-gücü için harcanan kısım, değişen sermaye *d* olsun. Buna göre, başlangıçta yatırılan sermaye $S = s + d$ diye gösterilebilir. Örneğin, yatırılan sermaye 500 sterlin ise bölünüşü şöyle olabilir: 500 sterlin = 410 sterlin değişmeyen sermaye + 90 sterlin değişen sermayedir. Üretim süreci bittiğinde, değeri = $(s + d) + a$ olan bir meta elde edilir. Burada *a*, artı-değerdir. Yani, önceki örneğimize göre, üretilen bir metanın değeri = (410 sterlin s + 90 sterlin *d*) + 90 sterlin *a* olur. Başlangıçtaki sermaye *S*, şimdi bir artışla S^l olmuştur; 500 sterlin 590 sterline yükselmiştir. Aradaki fark *a*, yani 90 sterlin artı-değerdir. Öyleyse, $S^l = (s + d) + a$ diye yazabiliriz. Ancak değişmeyen sermayenin değerinin ürüne aktarıldığını, onda yeniden ortaya çıktığını söylemiştik. Bu nedenle, bu süreçte fiilen yaratılan yeni değer, ürünün değeri ile aynı şey değildir. Yani, $(s + d) + a$, ya da $410\ s + 90\ d + 90\ a$ şeklinde değil, sadece $d + a$, yani 90 d + 90 a = 180 sterlindir.

Yeni yaratılan değer $d + a$ olur derken biz, artı-değerin, sırf *d* değerindeki, emek-gücüne dönüşen sermaye kısmındaki bir değişmenin

sonucu olduğunu –değişmeyen sermayenin değerinin zaten ürüne aktarıldığını– vurgulamış oluyoruz.

Kapitalist başlangıçta emek-gücü için 90 sterlin yatırmıştır, ama üretim sürecinde bu 90 sterlinin yerini faal emek-gücü almış, donmuş bir şeyin yerine akıcı bir şey, değişmeyen bir şeyin yerine değişen bir şey geçmiştir. Ve işte artı-değeri üreten şey de bu canlı emek-gücü olmuştur.

Marx, üretim araçlarına değer yaratma ilişkileri açısından bakıldığında bunların sadece, emek-gücünün, değer yaratıcısının maddeleştiği malzemeler olduğunun görüleceğini belirtir. Bu noktadan hareketle yukarıdaki formülde, değişmeyen sermaye dikkate alınmazsa, yani sıfıra eşitlenirse, yatırılan sermaye, s + d değil sadece d olur. Böylece, ürünün değeri *(s + d) + a* yerine, üretilen değer ifade edilmiş olur: *d + a*.

"Süreç boyunca harcanan bütün emeği temsil eden üretilen yeni değer = 180 sterlin olsa, bundan, değişen sermayenin değeri 90 sterlini çıkarırsak, geriye 90 sterlinlik bir artı-değer miktarı kalır. Bu 90 sterlin ya da *a*, üretilmiş olan artı-değerin mutlak miktarını ifade eder. Üretilen nispi miktar ya da değişen sermayenin artış yüzdesi, artı-değerin değişen sermayeye oranı ile belirlenir ya da *a : d* ile ifade edilir. Örneğimizde bu oran 90 : 90 olup, %100 bir artışı gösterir. Değişen sermayenin değerindeki bu nispi artışa ya da artı-değerin nispi büyüklüğüne ben, '*artı-değer oranı*' adını veriyorum." (s. 231)

Marx'ın, sermayeyi değişmeyen ve değişen sermaye diye ikiye ayırması, sonuçta ücretli emeğin nasıl sömürüldüğünün ayrıntılı bir çözümlemesini yapmasına olanak sağladığı gibi, bu sömürünün derecesini nicel olarak belirlemesini ve ifade etmesini de kolaylaştırıyordu. Sermayenin, emek-gücünü sömürme derecesini ifade etmek için şimdi artık, artı-değer ile, yatırılmış bulunan sermayenin tamamı arasında değil, yalnızca değişen kısmı arasında bir orantı kurulması gerekiyordu. Marx, buna artı-değer oranı dediği gibi, "emek-gücünün sermaye ya da kapitalist tarafından sömürülme derecesinin tam ve kesin ifadesi" olduğunu da söylüyordu. (s. 233)

Marx, *Kapital*'in bu bölümünde ayrıca işgününü, üretilen değer açısından ikiye ayırmakta ve işçinin, emek-gücünün eşdeğerini ürettiği kısmına *gerekli-emek zamanı* ve bu sürede harcanan emeğe *gerekli-emek* demektedir. İşçi yönünden gereklidir, çünkü emeğinin özel toplumsal biçiminden bağımsızdır; sermaye açısından ve kapitalist dünya açısından gereklidir, çünkü işçinin varlığının devamı, onların varlığının da temelini oluşturur. Emek sürecinin ikinci dönemi boyunca da işçi çalışır ve emek-gücü harcamaya devam eder ama, emeği artık gerekli-emek olmadığından kendisi için bir değer yaratmaz. "Bu dönemde, kapitalist için, hiç yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini taşıyan artı-değeri yaratır. İşgününün bu kısmına ben *artı-emek* zamanı ve bu zamanda harcanan emeğe artı-emek adını veriyorum." (s. 232)

Bu açıklamalara göre, artı-emeğin gerekli-emeğe oranı, artı-değerin değişen sermayeye oranına eşittir. Başka bir deyişle, artı-değer oranı *a : d* eşittir *artı-emek : gerekli-emektir*.

İkinci Kesim

DEĞERİ OLUŞTURAN ÖGELERİN TEMSİLİ

Marx bu kesimde, daha ilerde yapacağı incelemelerde kullanmak üzere, ürünü (verdiği örnekte, 20 libre ağırlığında 30 şilin değerinde ipliği) değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı-değere tekabül eden üç ayrı kısımdan oluşuyormuş gibi inceler. Ürünün toplam değeri $s + d + a$ dır. Burada, ürünü oluşturan parçalardan ilkinin, yalnızca üretim araçları üzerinde önceden harcanan emeği ya da değişen sermayeyi; ikincisinin, salt üretim süreci sırasında harcanan gerekli-emeği ya da değişen sermayeyi; üçüncü kısmın ise, aynı süreç sırasında harcanan artı-emeği ya da artı-değeri temsil ettiği açıktır.

Üçüncü Kesim

SENİOR’ÜN ‘SON SAATİ’

Oxford’da iktisat dersleri veren ve ekonomi-politik, ücretler ve fabrika yasaları konusunda kitap ve yazıları bulunan Nassau W. Senior, aynı zamanda (bugünkü holding profesörleri gibi) İngiliz sanayicilerine danışmanlık yapıyordu. O sıralarda ortaya atılan “on saatlik işgününe” karşı çıkan Senior, bütün kârın günün son saatinde üretildiği gibi acayip bir savla, işgününün kısaltılmasına karşı çıkıyordu. Marx, bu kesimde, *Kapital*’de sık sık rastlanan o çarpıcı ve alaycı anlatımı ile bu ünlü iktisat profesörünün görüşlerini çürütmektedir. (s. 239-244)

Dördüncü Kesim

ARTI-ÜRÜN

İkinci kesimde ürünün, değişmeyen sermayeye (s) ve değişen sermayeye (d) ve artı-değere (a) bölündüğünü görmüştük. Marx, ürünün artı-değeri temsil eden kısmına "*artı-ürün*" adını vermektedir. Tıpkı, artı-değer oranının, sermayenin toplamı ile değil, yalnız değişen kısmıyla orantılı olması gibi, artı-ürünün nispi miktarı da, ürünün bütünü ile değil, gerekli emeğin somutlaştığı kısmı ile orantılı olarak belirlenir.

"Gerekli-emek ile artı-emeğin toplamı, yani işçinin kendi emek gücünün değeri ile artı-değeri ürettiği zaman süreleri, onun fiilen çalıştığı zamanı, yani işgününü meydana getirir." (s. 244)

ONUNCU BÖLÜM - İŞGÜNÜ

Birinci Kesim

İŞGÜNÜNÜN SINIRLARI

Serbest piyasada emekçi ile karşı karşıya gelen kapitalist, onun emek-gücünü belli bir süre için satın almıştır. Görüldüğü gibi emekçi, işgününün belli bir süresinde emek-gücünün eşdeğerini üretecek, geri kalan sürede de kapitalist için artı-değer üretecektir. İşgününün uzunluğu hiç kuşkusuz, gerekli-emek zamanı ile artı-emek zamanının bir toplamıdır. İşçinin kendi emek-gücünün eşdeğerini ürettiği gerekli-emek zamanı belli bir süredir ama kapitalist için harcadığı ve artı-değer ürettiği artı-emek zamanı, hiç de sınırları belli bir süre değildir.

Kapitalist, emek-gücünü, günlük değeri üzerinden satın almıştır ve bir işgünü süresince onun kullanım-değeri artık kendisine aittir. Demek ki o, bir gün boyunca işçiyi çalıştırma hakkını elinde bulundurmaktadır. Peki ama, bu "bir işgünü süresince" ya da "bir gün boyunca" sözlerinden ne anlamak gerekir? Emek-sürecine kaslarıyla, sinirleriyle, bütün yetileriyle katılan işçi için şu kadar saatlik işgünü uzun bir süredir de, bu sürece sermayesiyle katılan kapitalist için hiç de uzun değil, tersine kısadır bile. Bu durumda, kapitalist için acaba işgününün zorunlu sınırı ne olabilir? "Kapitalist olarak o, ancak kişileşmiş sermayedir. Onun ruhu, sermayenin ruhudur." (s. 247) Ve sermayenin tek amacı, değer ve artı-değer yaratmak, üretim araçlarını, elden geldiğince çok miktarda artı-emeği emebilecek değişmeyen öge haline getirmektir. "Sermaye, ölü emektir ve vampir gibi

canlı emeği emmekle yaşayabilir ve ne kadar çok emek emerse, o kadar çok yaşar.” (s. 247)

Öyle görünüyor ki, kapitalist, metaların değişimi yasasına dayanmakta ve her alıcı gibi, aldığı nesnenin kullanım-değerinden elden geldiğince büyük yarar sağlama çabası içerisindedir.

Üretim sürecinin bir kutbundaki kapitalistin niyeti ve amacı besbelli ama karşı kutuptaki emekçi acaba bu işe ne diyor?

Şöyle diyor işçi: Benim sana sattığım meta, öteki metalara pek benzemez. Benimkinin kullanımı değer yaratır, hem de kendisinden daha büyük bir değer. Hatırlarsan, sen de onu bu marifetinden dolayı satın almıştın. Sen, sermayenin kendiliğinden genişlediğini sanıyorsun ama, aslında bu, benim ekstra emek-gücü harcamamla oluyor. Sen de ben de, piyasada tek bir yasa tanırız: Metaların değişimi yasası. Bu yasaya göre, satılan metanın tüketimi, onu satana değil, elbette onu alana aittir. İşte bu yüzden, satın aldığın bir günlük emek-gücüm sana ait oluyor. Ne var ki, bir sonraki gün yeniden emek-gücümü satabilmem için onu her gün yeniden üretmek, harcadığım gücü yerine koymak zorundayım. Yaşlılık ve benzeri doğal tükenmeler bir yana, yarın yine tıpkı bu günkü gibi, aynı normal güçle, sağlıkla, zindelikle çalışmak zorundayım. Sen durmadan bana, “aman savurganlık etme, nefsine uyma” der durursun. Pek de güzel söylersin! Ben de akıllı ve basiretli bir mal sahibi gibi, tek servetim olan emek-gücümü koruyacak, onu har vurup harman savurmaktan kaçınacağım. Her gün, yalnızca onun normal ömrü ve sağlıklı gelişmesine uygun düşecek kadarını harcamaya özen göstereceğim. İşgününü sınırsız olarak büyütmekle, benim üç günde yerine koyamayacağım kadar emek-gücünü bir gün içinde tüketmem senin işine gelebilir. Böyle yapmakla, bir günlük emek-gücü için para ödediğin halde, onu üç gün kullanmış olursun. Bu hem aramızdaki sözleşmeye, hem de değişim yasasına aykırıdır. Bu nedenlerle ben, normal bir işgünü istiyorum; bütün satıcılar gibi malımın değerini talep ediyorum.

Anlaşılan kapitalist ile emekçi, üretim sürecinde alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmişlerdir. Alıcı kişiliği içerisinde kapitalist, işgününü

mümkün olduğu kadar uzatmaya, elinden gelse bir işgününden iki işgünü çıkartmaya çabalama hakkını kendisinde görmektedir. Buna karşılık, alım satıma konu teşkil eden metanın özel niteliği, bunun tüketimine bir sınır konulmasını zorunlu kılmaktadır. İşçi, işgününün belirli normal bir süreye indirilmesini isterken, satıcı olmaktan gelen hakkını kullanmak çabasındadır. “Öyleyse burada bir karşıtlık, her ikisi de değişim yasasının damgasını taşıyan, iki hak arasında bir çatışma vardır.” (s. 249) Oysa, her iki taraf da kendisinde aynı hakkı gördüğüne göre, eşit haklar arasında son sözü *kuvvet* söyler. İşte bunun için, kapitalist üretim tarihinde, bir işgününün belirlenmesi için verilen yoğun bir savaşım sürüp gitmiştir. Bu savaşımın tarafları, kolektif sermaye, yani kapitalist sınıf ile kolektif emek, yani işçi sınıfıdır.

İkinci Kesim

ARTI-EMEK HIRSI

Bu kesimde Marx, daha önceki sınıflı toplumlarda da kapitalizm gibi, artı-emek sömürüsünün farklı biçimler altında nasıl yapıldığına değinir ve toprak köleliği ile serfliğe dayalı sistemlerdeki artı-emek hırsına örnekler verir.

Daha sonra Marx, artı-emek hırsına karşı İngiltere'de alınan önlemleri anlatır ve İngiltere'nin burada ön planda yer almasının nedeni, "kapitalist üretimin klasik temsilcisi ve bizim incelemekte olduğumuz konularda devamlı istatistiklere sahip tek ülke olmasıdır," der. Yazar, İngiltere'de modern sanayinin başlangıcından 1845'e kadar olan dönem üzerinde ancak yer yer durmuştur. Bu dönem için okurlara, Friedrich Engels'in 1845'te yayımlanan *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* başlıklı yapıtını okumalarını öğütler.

19. yüzyılda gelişmekte olan kapitalizmin klasik örneğini oluşturan İngiltere'de, sermayenin emek-gücünü sınırsız bir şekilde soğurması tutkusu ile ilgili örnekler ve emekçilerin bu konuda verdiği savaşım *Kapital*'in daha sonraki kesimlerinde ele alınacaktır. Burada, iş hayatının düzenlenmesi için 1850 yılında çıkartılan *Fabrika Yasası*'nın uygulanması ile ilgili örnekler üzerinde durulacaktır.

1850 tarihli bu yasanın, fabrikalardaki uygulamalarını denetlemek için, doğrudan İçişleri Bakanlığına bağlı özel fabrika denetmenleri atandı.

Bunların raporları, çalışma hayatını ilgilendiren öteki parlamento inceleme raporları ile birlikte altı ayda bir düzenli olarak yayımlandı. Marx, *Kapital*'in ön çalışmaları sırasında British Museum kitaplığında yaptığı uzun araştırmalarda, tarafsız iş müfettişlerince hazırlanan bu raporları büyük bir dikkatle incelemişti. Denetmen raporları ile parlamento raporları, artı-değer sömürme konusunda, kapitalistlerin doymak bilmez oburluklarını gösteren düzenli ve resmi istatistikleri de içeriyordu.

Şimdi fabrika denetmenlerini dinliyoruz: "Hilekâr fabrika sahipleri sabah altıdan bir çeyrek saat önce işe başlıyor ve akşam saat 6'dan bir çeyrek saat sonra son veriyorlar. Kahvaltı için itibari olarak izin verilen yarım saatin başlangıcından da sonundan da 5 dakika aldıkları gibi, öğle yemeği için itibari olarak verilen bir saatin gene başlangıcından ve sonundan 10'ar dakikasını almaktadırlar. Cumartesileri saat 2'den sonra bir çeyrek saat fazla çalışmaktadırlar. Kazancı böylece şuna ulaşıyor: Haftalık 5 saat 40 dakika, yılda 50 çalışma haftası ile (iki hafta tatiller ve beklenmeyen olaylar için çıkınca) çarpıldığında sonuç 27 işgününe eşit olur."

"Her gün 5 dakikalık fazla çalışma, haftaların sayısı ile çarpılınca yılda iki buçuk günlük üretime eşit olur."

"Sabah altıdan önce ve akşam altıdan sonra ve yemek zamanı için saptanan sürenin başında ve sonunda günlük ufak parçalar halinde kazanılan bir saat, yılda neredeyse 13 gün çalışmaya eşittir."

Oysa, sanayi devrimi öncesi ve sonrası, işçinin çektiği yoğun ıstıraplara –ki bunları daha sonra biraz ayrıntılı göreceğiz– sınır getirmek için 1850'de çıkartılan fabrika yasası, işgününü 10 saatle sınırlandırıyor, işçinin sabah 6 ile akşam 6 arasında fabrikada bulunduğu sürede, yarım saatlik kahvaltı paydosu ile bir saatlik yemek paydosunu zorunlu kılıyordu. Bu açıklamadan sonra fabrika denetmenlerini dinlemeye devam ediyoruz:

"Böyle (yasayı ihlal ederek aşırı çalıştırma yoluyla) elde edilen kazanç, birçok kimse için karşı konulamayacak kadar çekici bir şey gibi geliyor; daima, yakalanmama olasılığını hesaba katıyorlar; ve üstelik, yakalanıp da mahkûm olanların ödedikleri ceza miktarının küçüklüğünü görünce, yaptıkları iş fark edilse bile yine de kârlı çıkacaklarını düşünüyorlar. ... Bu

ek zamanın, gün boyunca yapılan küçük miktardaki hırsızlıkların tamamı ile elde edildiği durumlarda, bunu saptama konusunda denetmenlerin karşısına büyük güçlükler çıkmaktadır.”

Sermayenin, işçinin yemek ve dinlenme zamanında yaptığı bu “küçük hırsızlıkları” fabrika denetmenleri, “dakikaların aşırılması”, “birkaç dakikanın tırtıklanması” diye adlandırırken, işçilerin kullandıkları teknik terim, “yemek zamanlarının kemirilmesi”dir.

Bu örneklerden sonra, artı-değerin, artı-emekle yaratılması artık sır olmaktan çıkmıştır. Çok saygıdeğer bir bay, “Günde bana on dakikalık aşırı çalışma izni verecek olsanız, cebime yılda fazladan bin sterlin koymuş olursunuz,” demişti. Demek ki, “*An*’lar kârın ögeleridir.”

Son bir denetmen raporu daha: “1863 başlarında, Yorkshire yargıçlığına, Batley yörelerinde 8 büyük fabrika sahibinin, fabrika yasalarına uymadığı haberi ulaştı. Bu baylardan bazıları, 12 ile 15 yaş arasında 5 erkek çocuğunu cuma günü sabah saat 6’dan, cumartesi günü öğleden sonra saat 4’e kadar, yemek zamanları ile gece yarısı bir saatlik uyku dışında herhangi bir dinlenme aralığı tanımadan çalıştırmakla suçlanıyorlardı. Ve bu çocuklar, bu 30 saatlik aralıksız işi, yünlü paçavraların didiklendiği ve havadaki yoğun toz, iplik vb. yüzünden büyüklerin bile ciğerlerini korumak için ağızlarını devamlı mendille kapatmak zorunda kaldıkları, ‘süprüntü ini’ adı verilen yerlerde yapmaktadırlar! Bu suçlanan baylar, yemin etmek yerine –Quaker olarak bunlar, yemin etmeye gerek duymayacak kadar sıkı dindardırlar– bu umutsuz çocuklara karşı duydukları büyük sevgi nedeniyle 4 saat uyumalarına izin verdiklerini ama inatçı çocukların yatmamakta ayak dirediklerini doğrulamışlardır. Quaker baylara 20 sterlin ağır para cezası verildi.” Anlaşılan Dryden, Horoz ve Tilki şiirinde bu soylu bayların geleceklerini önceden görmüştü:

Sözde kutsallık içinde yüzen tilki,
Korkardı yeminden, ama iblis gibiydi yalancılıkta,
Paskalya perhizinde sanırdınız kutsal şehvet içinde,

Ama işlemezdi hiç günah, duasını etmeden!

Üçüncü Kesim

SÖMÜRÜYE YASAL SINIRLAR KONULMAYAN İNGİLİZ SANAYİ KOLLARI

Yukarıdaki kesimde, sermayenin, kapitalizmin doğası gereği, elden geldiğince fazla artı-emek sızdırma çabasına karşı getirilmek istenen yasal düzenlemelerin nasıl çiğnenmek istendiğine dair örnekler verilmişti. Bu kesimde ise Marx, emek-gücü sömürüsüne karşı yasal sınır konulmayan sanayi kollarından örnekler vermektedir. Bir yanda sermayedarların artı-emek sızdırmak için başvurdukları dehşet verici yollar, öte yanda normal bir işgünü için emekçi halkın verdiği savaşımları anlatan bölümler *Kapital'*de parlak birer tarihsel inceleme ve deneme niteliğindedir.

Kapitalizmin o dönemde, çocuk demeden, kadın demeden, yaşlı, güçsüz demeden çalışan sınıfların el emeğini, alınterini, kendi büyümesi, kendi gelişmesi adına nasıl acımasızca sömürdüğünü belgeleyen bu bölümlerden birkaç örneği buraya aktarıyoruz.

Önce, o devrin zarif leydileri ile şık centilmenlerinin giysilerinin kol ağızları ile yakalarını süsleyen ve yatak odalarını bezeyen ince dantela sanatıyla ünlü Nottingham kasabasının belediye meclisi salonunda, 24 Aralık 1860 tarihinde yapılan toplantıya başkanlık eden bölge yargıcı Bay Brouhton Charlton'u dinleyelim:

"Dantela yapımı ile uğraşan halk arasında, krallığın diğer yerlerinde ve hatta uygar dünyada görülmemiş bir sefalet ve ıstırap vardır. ... 9-10

yaşındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde ya da dördünde çul yataklarından zorla kaldırılmakta, bir dilim ekmek için gece saat ona, on bire, on ikiye kadar çalıştırılmaktadır. Elleri ayakları yorgunluktan bitkin, vücutları kavruk, yüzleri kireç gibi, insanlıkları taş gibi bir uyuşukluğa dönüşmüş; düşünmek bile insana dehşet veriyor. ... Bay Mallet ya da başka bir imalatçının ileri fırlayıp bu tartışmalara karşı çıkmalarına şaşmıyoruz.

... Sistem, Rahip Montagu Valpy'nin belirttiği gibi tam bir kölelik düzeni; hem toplumsal, hem fiziksel, hem ahlâki ve hem de manevi yönden. ... Erkeklerin günlük çalışmaları, 18 saate indirilsin diye öneride bulunmak amacıyla toplantı düzenleyen bir kasaba hakkında ne düşünülür?. ... Virginia ile Carolinalı pamuk yetiştiricilerini yeriyoruz. Oysa, onların zenci pazarlarından, kamçılarından, insan eti bezirgânlığından, kapitalistlerin kâr ve kazançları uğruna tüller ve yataklık danteller örmek için sürdürülen insanlığın bu yavaş yavaş kırımı daha mı az lanetliktir?" (s. 258)

Şimdi de, çocuk emeği sömürüsünün acımasızca sürüp gittiği o dönemde, artık bu konudaki rezilliğin gizlenir yanı kalmaması üzerine, kamunun baskısı sonucu Londra'da bir Krallık buyruğu ile kurulan Çocukların Çalıştırılması Komisyonu'nun (Children's Employment Commission) 1863 tarihli birinci raporundan, araştırma konusu yapılan iki olayla ilgili ifadeleri okuyalım:

"William Wood 9 yaşında, 7 yıl 10 aylıkken işe başlamış. Başlangıçta 'kalıp taşıma' işinde çalıştı; hazırlanmış kalıpları kurutma odasına götürür, sonra da boş kalıpları geri taşırdı. Haftanın altı günü işe sabah altıda gelir, gece 9'da işten çıkardı. 'Haftanın altı günü gece saat 9'a kadar çalışırdım. Yedi ya da sekiz hafta bu böyle sürdü.' 7 yaşında bir çocuğun günde 15 saat çalışması! 12 yaşındaki J. Murray şöyle diyor: 'Tornayı çevirir, kalıp dökerim. Sabah altıda bazen dörtte gelirim. Akşamdan bu sabahın altısına kadar bütün gece çalıştım. Önceki geceden beri yatağa yatmadım. Dün gece benimle birlikte çalışan sekiz-dokuz çocuk daha vardı. Bu sabah birisi dışında hepsi geldiler. Ben üç buçuk şilin alıyorum. Gece çalıştığım için fazladan bir şey alamıyorum. Geçen hafta iki gece çalıştım.' 10 yaşındaki

Fernyhugh: ‘Öğle yemeği için her zaman bir saat paydos olmaz. Bazen ancak yarım saat olur: perşembe, cuma, cumartesi günleri.’ ” (s. 259)

“Kibrit yapımı, fosforun kibrit çöpüne yapıştırılması usulünün bulunduğu 1833 tarihinde başlar. 1843’ten beri İngiltere’de bu işkolu hızla gelişmiş ve özellikle Londra’nın yoğun nüfuslu bölgeleri ile Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, New-Castle ve Glasgow’da yaygın hale gelmiştir. Bununla aynı zamanda, Viyanalı bir doktorun 1845’te keşfettiği ve kibrit yapanlara özgü tetanoz hastalığı da yayılmıştır. İşçilerin yarısı, 13 yaşından küçük çocuklar ile 18’den küçük delikanlılardır. Kibrit yapımı sağlığa zararlı ve kötü kokusu nedeniyle o kadar tatsız bir iştir ki, ancak çalışan sınıfın en sefil kesimi, yarı-aç dullarla benzerleri, çocuklarını, ‘paçavralar içinde, açlıktan bitkin, alfabesiz çocuklarını’ bu işe vermektedirler.” (s. 260)

Başta Londra’da olmak üzere bütün İngiltere’de, halkın başlıca besin maddesi olan ekmeğe, serbest ticaret ve özel girişim erbabı fırıncılar, akla hayale gelmedik hileli maddeleri katmakta bir sakınca görmüyorlardı. Bir yandan halkın yakınıp sızlanmaları, öte yandan Londralı fırıncı kalfalarının açıkhava toplantıları ve parlamentoya verdikleri dilekçeler ortalığı sarmıştı. Bu konunun deşilmesi artık bir zorunluluk haline gelmişti. 1875 yılında Avam Kamarası, Yiyecek Maddelerine Karıştırılan Hileler konusunda bir araştırma komisyonu kurdu ve 1860’da Yiyecek ve İçecek Maddelerine Hile Karıştırılmasını Önleme Yasası çıkartıldı. Krallık Araştırma Komisyonu’nun hazırladığı raporun 1862’de yayımlanması halkın midesini büsbütün altüst etti. Gerçi halk gitgide ekmeklerin bozulduğunu fark ediyordu, “ama her günkü ekmeğinde bir miktar insan teriyle birlikte, azıcık irin, örümcek ağı, hamamböceği ölüsü, ekşimiş Alman bira mayası karışımını da yemekte olduğunu doğrusu bilmiyordu; bu arada biz, elbette şap, kum ve diğer lezzetli mineralleri saymıyoruz. Kutsallığına aldırış etmeksizin, serbest ticaret, yani serbest fırıncılık, devlet denetimi altına sokuldu (parlamentonun 1863 yılı oturumunda) ve parlamentonun çıkardığı aynı yasa ile, 18 yaşından küçük fırıncı çıraklarının gece 9’dan sabah 5’e

kadar çalışmaları yasaklandı. Bu son madde, bu eski moda ve babadan kalma işkolundaki aşırı-çalışmanın ciltler dolusu ifadesiydi.” (s. 264)

“Londra’da bir fırıncı kalfasının işi, kural olarak, gece onbir sıralarında başlar. O saatte ‘hamuru karar’, bu, unun miktarına ya da harcanan emeğe göre yarım saatten üç çeyreğe kadar zaman alan yorucu bir iştir. Aynı zamanda, hamur teknesinin kapağı olan somun tablasının üzerine uzanır. Altında bir çuval, başının altında gene dürülmüş bir çuval vardır; bir-iki saat kadar kestirir. Ardından bir saat kadar süren hızlı ve devamlı bir çalışma başlar: hamur yayılır, tartılır, somunlanır, fırına verilir; yuvarlak ve süslü ekmekler hazırlanır, pişmiş ekmek fırından çekilir, dükkâna götürülür, vb., vb. Bir fırında sıcaklık, 75 ile 90 derece (F) (30°-32° santigrad) arasında değişir, küçük fırınlarda daha da yüksektir. Ekmek, francala vb. yapımı işi bitince, bunların dağıtımı başlar ve bu işte çalışan kalfaların çoğu, yukarıda anlatıldığı gibi gece yorucu bir çalışmadan sonra, gündüz de küfelerle ya da el arabaları ile ekmek taşıyarak saatlerce ayak üzerindedirler; ve bazen tekrar fırına dönerek, mevsime ya da efendilerinin işlerinin hacmine göre, öğleyin bir ile altı arasında işten çıkarlar. Bu arada ötekiler, akşamın geç saatine kadar ekmek pişirme işine devam ederler.” (s. 265)

Son olarak da, Marx’ın, bu bölümde verdiği sayısız örnekler arasından, sermayenin artı-emeğe karşı duyduğu doymak bilmez açlığın kurbanı şapkacı Mary Anne Walkley’in acıklı öyküsünü okuyalım:

“1863 Haziranın son haftasında, Londra’daki bütün günlük gazeteler ‘sansasyonel’ bir başlık altında bir haber yayınladılar: ‘Aşırı çalışmanın neden olduğu ölüm.’ Haber, çok saygıdeğer bir giysi firmasında çalışan ve Elise takma adıyla bir hanımefendi tarafından sömürülen 20 yaşındaki şapkacı Mary Anne Walkley’in ölümü ile ilgiliydi. Sık sık yinelenen o eski öykü, bir kez daha anlatılıyordu. Bu kız, ortalama 16 buçuk saat, işlerin hızlı gittiği mevsimde ise aralıksız 30 saat çalışıyor, azalan emek-gücü, ara sıra, likör, şarap ya da kahve ile takviye ediliyordu. Şimdi ise mevsimin en hızlı zamanıydı. Yeni ithal edilmiş Gal Prensesi onuruna verilecek baloda soylu hanımların giyecekleri süslü püslü tuvaletlerin göz açıp kapayana

kadar hazırlanması gerekiyordu. Mary Anne Walkley, 60 kızla birlikte hiç aralıksız 26 buçuk saat çalışmıştı; 30 kız bir odada oturmuşlardı ve odanın havası ancak bunların 1/3'ine yetecek kadardı. Gece, yatak odasının tahtalarla bölünmüş havasız bölmelerinde ikişer ikişer yatıyorlardı. Ve bu da, Londra'nın en iyi modaeviydi. Mary Anne Walkley, cuma günü hastalandı ve elindeki işi bitiremediği için Madam Elise'yi şaşkın bırakıp pazar günü öldü. Ancak ölümünden sonra çağrılan Dr. Bay Keys, jüri önünde dosdoğru tanıklık etti ve şunları söyledi: 'Mary Anne Walkley, çok kalabalık bir odada uzun saatler çalışması ve çok küçük ve havasız bir yatak odasında bulunması nedeniyle ölmüştür.' Doktora iyi bir nezaket dersi vermiş olmak için jüri kararını şöyle açıkladı: 'Müteveffa, inme sonucu ölmüştür, ama kalabalık bir odada aşırı çalışmasının ölümünü çabuklaştırdığı kaygısını veren nedenler de vardır, vb...' " (s. 268, 269)

Dördüncü Kesim

GÜNDÜZ VE GECE İŞİ. VARDİYA SİSTEMİ

Artı-değer üretimi açısından düşünüldüğünde, değişmeyen sermayenin, üretim araçlarının yalnız günün belli saatlerinde değil, bütün gün, yani 24 saat kullanılmalarını gerekli kılar. Ayrıca, üretim araçlarının kullanılmasının kesintiye uğraması, bunların yeniden çalışması, işin yeniden başlaması için ek bir harcama yapılmasını da zorunlu kılar. Bu nedenlerle, günün 24 saati boyunca emeğe elkonulması, kapitalist üretimin kaçınılmaz eğilimidir. Ne var ki, aynı emek-gücünü, gece gündüz devamlı olarak sömürmek, aynı işçiyi sürekli çalıştırmak maddi bakımdan olanaksızdır. Bu engeli aşmak için tek pratik çözüm, gündüz emek-gücü tükenen işçilerle, gece tükenenler arasında nöbetleşe bir sistem kurmaktır. Bu nöbetleşe çalışma sisteminde, örneğin işçilerin bir kısmı bir hafta gündüz, ertesi hafta gece işinde çalıştırılırlar. Bu vardiya sistemi, İngiliz pamuklu sanayisinin başlangıç yıllarında geniş ölçüde uygulandığı gibi bugün de (1860'lı yıllar) demir fabrikalarında, yüksek fırınlarda, levha ve saç fabrikalarında ve diğer madeni eşya tesislerinde uygulanmaktadır.

Bazı sanayi kollarında, kızlarla kadınların gece vardiyasında, erkeklerle bir arada çalıştıkları görülür. İngiliz Parlamentosu tarafından İngiliz sanayi kollarında çocuk istihdamı konusunu incelemek için kurulan komisyonun altı aylık raporlarında bu konuda aydınlatıcı ve güvenilir bilgiler bol bol vardır. Örneğin 1865 tarihli bir raporda şu satırları okuyoruz: "Hem

Staffordshire ve hem de South Wales'de genç kızlarla kadınlar, kömür ocaklarında ve kok kömürü yığınlarında gece-gündüz çalışırlar. Bu uygulama, parlamentoya sunulan raporlarda, büyük ve yaygın kötülüklerin kaynağı olarak sık sık belirtilmiştir. Erkeklerle birlikte çalışan, giyimleri onlardan pek de farklı olmayan, kir pas içindeki bu kadınlar, kadınlığa yakışmayan bu işin doğal sonucu olarak kendilerine olan saygılarını yitirirler ve kişilikleri yozlaşır." (s. 271)

Gece işinin yıpratıcı ve yozlaştırıcı etkileri bir yana, üretim sürecinin aralıksız 24 saat sürmesi, işverenlere, normal işgününün sınırlarının aşılması için çok uygun olanaklar sağlar. Örneğin, aslında çok yorucu olan adı geçen sanayi kollarında, resmi işgünü her işçi için, gündüz ya da gece genellikle 12 saat demektir. Ama bu sınırı aşan aşırı çalışma, birçok durumda, İngiliz resmi raporlarının diliyle "gerçekten korkunç"tur.

Biz yine yukarıdaki raporu okumaya devam edelim: "Aşağıda bölümlerde anlatılan işlerin 9 ile 12 yaşlarındaki çocuklar tarafından yapıldığını anladıktan sonra, ana-babalarla işverenlerin, ellerindeki gücü bu kadar kötüye kullanmalarına artık bir son verilmesi zamanının geldiği sonucuna varılmaması olanaksızdır. ... Çocukların olağan zamanlarda olduğu gibi, sıkı zamanlarda da gece ve gündüz çalıştırılması, bunların sık sık aşırı çalıştırılmalarına ister istemez yol açmaktadır. Bu saatler, bazen düpedüz zulüm olması bir yana çocuklar için inanılmayacak derecede uzundur. Bu durum karşısında çocukların bazılarının sık sık işe gelmediği görülüyor. Bu gibi durumlarda bunların yerini öteki vardiyada çalışan çocuklar alıyor. Büyük bir saç fabrikası yöneticisine, işe gelmeyen çocukların yerlerinin nasıl doldurulduğunu sorduğum zaman, aldığım yanıt, bu sistemin herkesçe bilindiğini açıkça gösteriyordu: 'Afedersiniz ama efendim, bunu benim kadar siz de biliyorsunuz.' ... Normal çalışma saatinin sabah altıdan akşam 5:30'a kadar devam ettiği bir saç fabrikasında, bir çocuk haftanın 4 gecesi en az akşam 8:30'a kadar çalıştı ve bu böyle altı ay sürdü. 9 yaşında diğer bir çocuk bazen 12 saatlik art arda üç vardiya çalışmış ve 10 yaşına geldiğinde aralıksız 2 gün 2 gece çalışmıştı. Şimdi 10 yaşında olan bir üçüncüsü, sabah 6'dan akşam 12'ye kadar üst üste üç gece

çalışmış, diğer geceler 9'a kadar çalışmıştı. Şimdi 13'ünde olan bir başkası, toplam bir hafta, akşam 6'dan, ertesi gün öğleyin 12'ye kadar çalıştığı gibi, bazı zamanlar da üç vardiya işe devam etmiş, yani pazartesi sabahı başlayıp salı gecesine kadar aralıksız çalışmıştı. Şimdi 12'sinde olan bir başkası, bir dökümhanede tam bir hafta sabah 6'dan gece 12'ye kadar çalışmış ve işe devam edemez hale gelmiş. 9 yaşındaki George Allinsworth, geçen cuma, çalışmak için buraya geldi, ancak ertesi sabah işe başlayacağı için bütün gece burada bekledi. Beş mil uzaktan gelmişti. 'Ocağın yanında yere yattım, altıma önlüğümü yaydım, üzerime ceketimi aldım. Diğer iki gün sabah 6'da buradaydım. Aman! Burası çok sıcak! Buraya gelmeden önce, köyde yine bir yıla yakın böyle bir işte çalıştım. Orada da, cumartesi sabahı 3'te başlardım, ama ev yakındı, gider evde uyurdum. Öteki günler, sabah 6'da başlıyordum, gece 6'ya-7'ye kadar çalışıyordum.' " (s. 273)

Bu tam anlamıyla "fultaym ve de son sürat" çalışan emek-güçlerinin düşürüldükleri "kültür düzeyini" ise, komisyon üyelerinden biri ile yaptıkları şu konuşmadan siz anlayın: "Jeremiah, 12 yaşında: 4 kere 4, 8 eder, 4 tane 4, 16 eder; William Turner, 12 yaşında: Hayır, İngiltere'de yaşamıyorum. Sanırım orası bir ülke, ama daha önce hiç duymadım: John Morris, 14 yaşında: Tanrının dünyayı yaptığını söylediklerini işittim. Bir kişi dışında bütün insanlar boğulmuş. Bir de küçük kuş kalmış; William Smith, 15 yaşında: Tanrı erkeği yaptı, erkek de kadını; Henry Mathewman, 17 yaşında: Şeytan iyi bir kimsedir. Nerede yaşadığını bilmiyorum. İsa kötü bir insandır." Evet, emek-güçleri insafsızca sömürülen çoluk-çocuğun beyin güçleri de bu düzeyde bırakılmış işte. (s. 273)

Şimdi biraz da, 24 saat "non-stop" çalışma ve vardiya sistemi konusunda patronların neler söylediklerine kulak verelim. 600 ile 700 kişi çalıştıran çelik fabrikatörleri sayın Naylor ve Vickers beyefendiler şöyle diyorlar: "Çocukların sıcaktan yana bir sıkıntıları yoktur. Sıcaklık, olsa olsa 86-90 derece (F). Demirhane ile saç fabrikasında işçiler, vardiya ile gece gündüz çalışırlar, ama işin geri kalan kısmı hepsi de gündüz işi, yani sabah 6 ile akşam 6 arası çalışması. Dökümhanede çalışma saatleri 12'den 12'ye. İşçilerin bazıları daima gece çalışır; gece gündüz çalışması diye nöbet

yoktur. ... 18 yaşın altında 20 kadar çocuk gece vardiyasında çalışıyor. ... Bu çocuklar gece çalışmasa bu sonucu alamayız. Üretim maliyetinin artmasından şikayetler başlar. ... Her iş kolunda usta işçi bulmak zor, ama istediğiniz kadar çocuk bulabilirsiniz. ... Bizim çalıştırdığımız çocuklar ile ilgili yönetmelik (gece işi konusunda sınırlamalar) bizim için pek önemli değildir." (s. 274)

3 bin kadar erkek ve çocuk çalıştıran, demir ve ağır çelik gibi işlerin bir kısmı gece ve gündüz vardiyası ile devam eden, John Brown ve Ortakları firmasından Sayın Bay J. Ellis, "Ağır çelik işlerinde, iki erkeğe karşılık bir ya da iki tane çocuk çalıştırıyoruz," diyor. Firmalarında, yaşı 18'in altında 500 kadar çocuk çalışıyor, bunların 170 kadarı 13 yaşın altında. Çocukların gece vardiyasında çalıştırılmalarını sınırlamak için yapılmak istenen yasa değişikliği önerisine Bay Ellis şöyle karşı çıkıyor: "... Gündüz vardiyasında çalışan çocukların gece vardiyasında da çalışmaları gerekir; çünkü gece vardiyasında yalnız erkekler çalışamaz; bu, onların sağlıklarını mahveder. ... 18'inden küçük çocukların gece çalıştırılmalarına izin verilmemesine itirazımız, masrafların artması nedenine dayanabilir, zaten tek neden budur. Bu artışın, işin başarıyla yürütülmesi yönünden, kaldırılamayacak kadar büyük olacağı kanısındayız. Burada emek zaten kıt, böyle bir düzen konursa daha da kıtlaşır." (s. 275)

Sanderson ve kardeşleri demir çelik ve saç levha fabrikasından Bay E. F. Sanderson aynı konuda şöyle diyor: "18 yaşından küçük çocukların gece çalışmalarını önlemekle büyük güçlükler doğacak. Bunların başlıcası, çocuk yerine erkek çalıştırmakla masrafların artması olacak. Bu artış çelik fiyatlarına yansımayabilir ama (şimdi dikkat) yetişkin erkek işçiler bu artışı yüklenmeyi kabul etmeyeceklerine göre (amma da tuhaf insanlarmış bunlar da ha!) zararı gene biz çekmiş olacağız." Bu zarara katlanmamak için Bay Sanderson gece işinin büsbütün bırakılabileceğini de söylüyor ama, "O zaman" diyor, "bu kadar pahalı makineler zamanın yarısında boş kaldıkları için kayba uğranır, ayrıca da, şimdiki sistemle üretebildiğimiz miktara ulaşabilmemiz için, binalar ile fabrikayı iki katına çıkarmamız, yani masrafları iki kat artırmamız gerekir." Gördünüz mü şimdi Bay

Sanderson'un içine düştüğü açmazı! Gece vardiyasını kaldırsa bir türlü kaldırmasa bir türlü. Ne var ki, aslını ararsanız, "çelik yapımı, artı-değer yapımı için yalnızca bir bahane. Yüksek fırınlar, haddehaneler vb., binalar, makineler, demir kömür, vb., çeliğe dönüşmekten daha fazla bir şey yapmak zorundadırlar. Bütün bunların burada bulunuş nedenleri, artı-emeği emmek; bu emme işi de kuşkusuz 24 saatte, 12 saatten daha fazla olur." (s. 277)

Beşinci Kesim

NORMAL BİR İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM. İŞGÜNÜNÜN UZATILMASI İÇİN ÇIKARTILAN ZORUNLU YASALAR

Sermaye için işgünü, 24 saatlik tam günün, emek-gücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlaka gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısmıdır. Demek ki işçi, yaşamının her anında, *emek-gücünden başka bir şey olmadığı gibi*, kullanılabilir bütün zamanı da, *sermayenin büyümesine adanmış emek-zamanından* ibarettir. Bireyin eğitimi için, fikri gelişimi için, toplumsal faaliyetlerini ve toplumsal ilişkilerini yerine getirmesi için kendisine zaman ayırması söz konusu değildir. Sermaye, artı-değere karşı duyduğu sınırsız iştah sonucu, işgününün hem fiziksel, hem de manevi sınırlarını en üst noktaya doğru zorlamak eğilimindedir. O, "İnsan bedeninin büyümesi, serpilip gelişmesi ve sağlığının devamı için gerekli olan zamanı gasp eder. Temiz hava ile güneş ışığının özümsenmesi için gerekli olan zamanı bile çalar. Yemek zamanına el koyarak, elinden geldiğince onu da üretim sürecine katar, böylece ocağa kömür atılır, makineye yağ verilir gibi, işçiye de üretim aracı gibi yiyecek verilir." (s. 279)

Aslında, artı-değer üretimi, artı-emeğin soğurulması demek olan kapitalist üretim biçimi böylece, insan emek-gücünün, normal, manevi ve fiziksel gelişme koşullarını ve işlevlerini yozlaştırır, bu gücün vaktinden önce tükenmesine ve ölümüne neden olur. Bir üye, 1863 yılında Avam

Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, "Pamuklu sanayi kurulalı doksan yıl oluyor. ... İngiltere'de üç kuşak boyunca var olan bu sanayi kolunun bu sürede, fabrika işçilerinin dokuz kuşağını mahvettiğini güvenle söyleyebilirim," diyor. (s. 281)

İşlerin hızlı gittiği dönemlerde, emek piyasasında yeterli emek-gücü bulmak zorlaşır. Örneğin 1834'te işçi sıkıntısı çeken imalatçılar, fakir halkın korunması ve bunlara iş sağlanması için kurulan *Yoksulluk Yasası Komisyonu*'na başvurdular ve tarım bölgelerindeki fazla nüfusun, kuzeye gönderilmesini önerdiler. Kullanılan ifadeye göre, "oradaki fabrikatörler bu fazla nüfusu emer ve tüketebilirdi." Komisyonun onayı ile temsilciler atandı ve Manchester'de bir büro kuruldu. Tarım bölgesinden olup sanayide çalışmak isteyenler saptandı, adları defterlere kaydedildi. İmalatçılar bu bürolara giderek istedikleri kişileri seçiyor ve 'gerekli görülenlerin' Manchester'e yollanmaları için talimat veriyorlardı. Bu adamlar, balyalar gibi etiketleniyor, nehirden ya da karadan arabalarla sevk ediliyor, kimisi de yola yayan koyuluyordu. Çoğu yollarını yitiriyor, aç susuz kalıyordu. Zamanla bu sistem, düzenli bir ticaret halini aldı. Bu insan eti trafiği sürüp gitti. Aslında bu tarımsal artı-nüfus, Manchester'li imalatçılara satılmış oluyordu. ... 1860'da, pamuk ticareti doruğuna ulaşmıştı. İmalatçılar yine işçi sıkıntısı çekmeye başladılar. Ve yine "et ajanları" adını taktıkları bürolara başvurdular. Bu ajanlar hem İngiltere'nin güney vadilerine; Dorsetshire çayırlıklarına, Deyonshire tepelerine, Wiltshire'de hayvancılık yapılan yerlere dağıldılar ama boşuna; fazla nüfus emilip tükenmişti artık. Tarım bölgelerini, "et ajanları ve yardımcıları" boşu boşuna taradıktan sonra, Londra'ya bir heyet geldi ve *Yoksullar Yasası Yönetim Kurulu Başkanı*'ndan, yoksul çocukların barındırıldığı *İşevler*indeki çocukların Lancashire fabrikalarında çalıştırılması için istekte bulundu. İşte, İngiliz pamuklu ticaretinin pek tatlı kârları sermayedarların cebine akıttığı bu gönenme döneminde sermaye şimdi de vantuzlarını, yetim, öksüz ve yoksul çocukların barındıkları İşevlerine atıyordu. Bir yandan tatlı kârlarla büyüyen sanayi, öte yandan aşırı çalışma sonucu hızla tükenen yetişkin emek-gücü, boşalan safların çocuklarla doldurulmasını gerekli kılıyordu.

Normal bir işgününün saptanmasının, kapitalistler ile emekçi sınıf arasında yıllarca süren savaşımların bir sonucu olduğunu kaydeden Marx, çekirdek halindeki sermayenin, gelişme çağındayken, daha fazla artı-emeği emme hakkını devletin yardımı ile sağladığını belirtir. Nitekim, 14. yüzyıldan başlayarak, 18. yüzyılın ortalarına kadar çıkartılan yasalarla işgünü devlet zoruyla uzatılmaya çalışılmıştır. Bu kesimin sonunda, bu amaçla çıkartılan yasa ve yönetmeliklerden örnekler verildiği gibi sermayeden yana iktisatçıların bu konudaki çabaları da anlatılır.

Altıncı Kesim

NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM. İŞGÜNÜNÜN SINIRLANDIRILMASI İÇİN ÇIKARTILAN ZORUNLU YASALAR

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında, makineleşmenin ve modern sanayinin doğuşu ile birlikte, işgününün olabilecek en son sınıra dek uzatıldığı görülür. "Ahlâkın ve doğanın, yaşın ve cinsiyetin, gecenin ve gündüzün bütün sınırları" yıkılmıştır. (s. 291) *Kapital*'in yayımlanması ile birlikte, işçi sınıfının sermayeye karşı verdiği savaşımda adı onurlu bir yer tutan fabrika denetmeni Leonard Horner, Aralık 1841 tarihli raporunda durumu şöyle saptar: "Bir sınıftan insanların, günde 12 saat çalışmak zorunda olmaları, kuşkusuz çok üzüntü verici bir durumdur; bu süreye, yemek zamanları ile işe gidiş-geliş de katılırsa aslında bu, 24 saatin 14 saati eder. ... Sağlık sorununa hiç girmeksizin yalnızca ahlâki açıdan, 13 yaşından ve sınırlamanın söz konusu olmadığı mesleklerde daha da küçük yaşlardan başlayarak, işçi sınıfının zamanına hiç ara verilmeksizin bütünüyle el konulmasının son derece zararlı ve korkunç bir fenalık olduğunu sanırım hiç kimse kabul etmekte duraksamayacaktır. ... Bu nedenle, kamu sağlığının korunması, düzenli bir nüfus yetiştirilmesi ve büyük halk kitlesine akla uygun ölçüde yaşamdan zevk alma hakkının sağlanması için, bütün işkollarında işgününün bir kısmının dinlenme ve eğlenceye ayrılması çok arzu edilir bir şeydir." (s. 291)

Önce bu yeni üretim sisteminin gürültü patırtısıyla şaşkına dönen işçi sınıfı, biraz kendine gelir gelmez, bu insanlık dışı emek sömürüsüne karşı direnmeye başladı. Emekçilerin giriştikleri savaşım sonucu, 19. yüzyıl başında, 1803 ile 1833 yılları arasında 5 tane İş Yasası çıkartıldı ise de tutucu İngiliz Parlamentosu, bu yasaların uygulanması için gerekli ödenekleri koymadığı için hiçbir yarar sağlanamadı.

1833 tarihinden sonraki gelişmeleri şöyle özetlemek mümkündür. Makineli sanayi için normal işgünü İngiltere'de ilk kez, pamuklu, yünlü, keten ve ipek fabrikalarını kapsayan 1833 tarihli *Fabrika Yasası* ile başladı. Bu yasaya göre, normal fabrika işgünü, sabah 5:30'dan akşam 8:30'a kadar 15 saatti. 13-18 yaş arasındaki gençler, günün herhangi bir saatinde çalıştırılabilirdi. Özel durumlar dışında bunlar, bir gün içerisinde 12 saatten fazla çalıştırılamayacaklardı. Bunlara, gün boyunca bir buçuk saat yemek paydosu verilecekti. 9 yaşından küçük çocukların çalıştırılması, istisnalar dışında yasaklanmıştı. 9-13 yaş arasındaki çocuklar günde 8 saat çalıştırılacaktı. Bunların gece işinde çalışmaları da yasaklanmıştı. Ne var ki, yasanın boşluklarından yararlanan fabrikatörler, işçinin emek zamanından aşırmalar yapmanın yollarını buldular. Bu işi öylesine ustaca beceriyorlardı ki, artık iyice deneyim kazanmış fabrika denetmenleri bile bu çalıntı zamanı saptamada acze düşüyorlardı.

Ancak, bu yıllarda *Çartist Hareket*[66] hız kazanmış, sermaye sınıfının sözcüleri ile siyasal temsilcileri, geçici bir süre için de olsa işçi sınıfının desteğini kazanma zorunluluğunu duymuşlardı. Bunlar *On Saatlik Çalışma Yasası*'nın gerçekleştirileceğini vaat etmeye başladılar. Yeni çıkartılan 1844 tarihli ek fabrika yasası ile, 18 yaşın üzerindeki kadın işçilere de, yetişkin erkek işçiler ile eşit haklar tanınıyor, iş saatleri 12 saatle sınırlandırılıyor, gece çalışmaları yasaklanıyordu. Ayrıca, vardiya sisteminin kötüye kullanılmasını önlemek için bir dizi yeni önlemler getiriliyordu. Bütün bu koşulların oluşmasında, fabrika işçilerinin sınıf bilincine ulaşmasının ve yıllardan beri *Charter*'ı politik seçim sloganı yaptıkları gibi On Saatlik Yasa'yı da ekonomik seçim sloganı haline getirmelerinin büyük katkısı

olmuştu. Artık pek çok işkolunda yeni düzenlemeler sıkı sıkıya uygulanır hale gelmişti. “Bütün bunlar, modern üretim biçiminin doğal yasaları olarak, koşullardan giderek doğmuştu. Bunların biçimlenmesi, resmen tanınması ve devlet tarafından ilan edilmesi, sınıfların uzun savaşımlarının sonucu olmuştur. Bunların ilk sonuçlarından biri, uygulamada, fabrikadaki yetişkin erkeklerin işgününün aynı sınırlamalara bağlı olmasıdır; çünkü üretim süreçlerinin çoğunda, çocuklarla gençlerin ve kadınların elbirliği vazgeçilmezdi. Bunun için, 1844’ten 1847’ye kadarki dönemde 12 saatlik işgünü, Fabrika Yasası’na bağlı bütün sanayi kollarında genel ve tekdüze bir uygulama olmuştur.” (s. 296)

1846-47 yılları, İngiltere’nin ekonomik tarihinde çığır açıcı yıllar olmuştu. Çıkartılan yasalarla pamuk ve öteki hammaddelerden alınan ithalat vergileri kaldırılmış, serbest ticaret dönemi başlamıştı. Buna karşılık, yine aynı yıllarda, Çartist hareket ile 10 saatlik işgünü savaşımı doruk noktasına ulaşmıştı. İşçi sınıfı, İngiliz parlamentosunda muhalifler arasında yeni politik müttefikler bulmuş ve sermaye yanlısı tutucu kanadın bütün direnmelerine karşın, *On Saatlik İşgünü* parlamentodan geçmişti. 8 Haziran tarihli yeni Fabrika Yasası’na göre, Temmuz 1847’den itibaren “genç kimseler” (13-18 yaş arası) ve bütün kadın işçiler için işgünü, bir ön kısaltma ile 11 saate indiriliyor ve *1 Mayıs 1848*’den itibaren de işgünü, kesin olarak 10 saatle sınırlandırılıyordu.

Ne var ki sermaye bu yasanın tümüyle yürürlüğe girmesini önlemek için yoğun bir kampanyaya girişti. Amaçlarına ulaşmak için, işçileri kullanmak ve boşluklarından yararlanarak onları kışkırtmak yolunu seçti. Bazı koşullar da sermaye lehine bir ortam yaratmıştı. 1846-47 yıllarındaki korkunç bunalımlar nedeniyle fabrikaların çoğu iki yılı aşkın bir süre ya kısa süreli çalışmış ya da büsbütün kapanmıştı. İşçiler çok zor günler geçirmiş, hemen hepsi borçlanmıştı. Hem yaşayabilmek ve hem de biriken borçlarını ödeyebilmek için daha uzun süre çalışmak onlara çıkar yol gibi görünmeye başlamıştı.

Fabrikatörler bir yandan işçilerin bu zaaflarından yararlanırken öte yandan da, kısalan işgününü telafi etmek için ücretlerde indirim yapmaya

başladılar. Önce %10’luk bir indirim yapıldı ve işgünü 11 saate iner inmez bunu %8’i aşan bir indirim daha izledi. İşgünü 10 saate inince de bir o kadar daha indirim yapıldı. Bu hesaba göre, kısa zamanda ücretlerde %25’in üzerinde bir indirim gerçekleştirilmiş oluyordu. İşte tam bu artamda, işçiler arasında müthiş bir propaganda yürütülmeye başlandı. “Bu girişim sırasında, söylenen yalanın, verilen rüşvetin, yapılan tehdidin sınırı yoktu.” (s. 297) Bu yasanın kendilerini ezdiği yolunda dilekçeler veren işçiler, sonradan yapılan sözlü soruşturmada, bunların kendilerine zorla imzalatıldığını söylediler. Evet ezildikleri doğruydu ama, onları ezen bu yasa değildi. Bunu, soruşturma sırasında iş denetmenlerine açıkça söylüyorlardı. Bu yolun sökmediğini gören fabrikatörler, bu kez de hem basında hem de parlamentoda feryada başladılar. Şimdi hedef, tarafsız fabrika denetmenleri idi. Bu denetmenler zavallı işçileri sözde kendi insancıl heveslerine alet ediyorlardı. Bu manevraya karşılık denetmen Leonard Hörner, Lancashire fabrikalarında birçok tanık dinledi. Dinlenen işçilerin %70 kadarı 10 saatlik işgününden yanaydı; geri kalanı 11 ve 12 saatlik işgününü yeğliyordu.

Fabrika sahipleri bu konudaki çabalarını sürdürmekten caymıyorlar, son bir çare olarak işsizler arasında rekabet yaratma yoluna da başvuruyorlardı. Ama bu da kalıcı bir sonuca ulaşamadı ve On Saatlik Yasa öngörüldüğü gibi *1 Mayıs 1848*’de yürürlüğe girdi.

Nedir ki sermaye kolay kolay pes edecek ve artı-emek sömürüsüne yasal düzenlemeler ile de olsa kendiliğinden son verecek gibi değildi. Ayrıca, “bu sırada, liderleri tutuklanan ve örgütü dağıtılan Çartist partinin uğradığı başarısızlık, İngiliz işçi sınıfının kendi gücüne olan güvenini sarstı. Aradan çok geçmemişti ki, Paris’teki Haziran ayaklanması ile bu ayaklanmanın kanlı bir biçimde bastırılması, Kıta Avrupası’nda olduğu kadar İngiltere’de de egemen sınıfların bütün fraksiyonlarını, toprak ağaları ile kapitalistleri, borsa kurtları ile dükkâncıları, himayeciler ile serbest ticaretçileri, hükümet ile muhalefeti, rahipler ile zındıkları, genç orospular ile yaşlı rahibeleri, mülkiyetin, dinin, ailenin ve toplumun kurtarılması ortak feryadında birleştirdi. İşçi sınıfı her yerde lanetlenmiş, yasadışı ilan edilmiş ve

suçlanmıştı. Artık fabrikatörlerin elini-kolunu bağlayan bir şey kalmamıştı. Şimdi yalnız On Saatlik Yasa'ya karşı değil, 1833'den beri emek-gücünün 'serbestçe' sömürülmesini bir ölçüde sınırlamayı amaçlayan her türlü yönetmeliğe karşı da açıkça baş kaldırıyorlardı." (s. 299) Egemen sınıfların bütün fraksiyonlarını yanlarına alan kapitalistler, yasalara karşı giriştikleri bu ayaklanmayı, her türlü kurnazlığı ve hileyi elden bırakmayarak iki yıldan fazla sürdürdüler.

Yasalardaki boşlukları, akıl hocaları aracılığı ile iyi öğrenen sermaye sahipleri, son olarak saptanan 10 saatlik işgününün yalnızca gençler ile kadınları kapsamına aldığını öne sürdüler ve gençler (13-18 yaş arası) ile kadınları işten çıkartmaya ve yetişkin erkeklerin hemen hepsini yeniden gece işinde çalıştırmaya başladılar.

İkinci olarak, çalışma saatlerinin sabah 9 ile akşam 7 arasında sınırlandırılması karşısında, sabah bir saatlik ve akşam yarım saatlik yemek paydoslarının, işgünü içinde değil, sabah 9'dan önce ve akşam 7'den sonra yapılmasını savunmaya ve bunu uygulamaya başladılar. Yani, işçiler yemeklerini, işe gelmeden ve işten çıktıktan sonra evlerinde yiyecekler ama bu yeme-içme iznini onlar vermiş olacaktı! Eskiler "para akıl, giyim yürüyüş öğretir", derler, demek çok doğruymuş!

Yine yasaları kendilerine göre yorumlayarak, çocukları günün belli saatlerinde, aralıklar verilerek çalıştırmak suretiyle işgününü uzatmak yoluna başvuruyorlardı. Böylece, "onlara daha yüksek ücret ödeyebilmek için, kafalarına yanlış düşünceler sokulmuş işçilerin çıkarlarına uygun hareket etmiş oluyorlardı. On Saatlik Yasa altında, Büyük Britanya'nın sınai üstünlüğünü sürdürmenin mümkün olan tek planı buydu." (s. 301)

Bu uygulama karşısında fabrika denetmenleri yargı yoluna başvurmaya başladılar, ama çok geçmeden fabrikatörler atağa kalkarak İçişleri Bakanlığı'nı öyle bir dilekçe yağmuruna tuttular ki, 5 Ağustos 1848 tarihli bir genelgeyle, bakan, denetmenlere, "genç işçilerin, yasada öngörülenden daha uzun süre fiilen çalıştırıldıklarına inandırıcı neden bulunmadıkça, yasa metnine uyulmadığı ya da bunların vardiya ile çalıştırıldıkları konusunda fabrika sahipleri aleyhine rapor verilmemesi" için uyarıda bulundu. Ancak

denetmenler, bakanın bu uyarısına kulak asmayarak, usulsüz uygulamalar karşısında yasal kovuşturmaya devam ettiler. Heyhat ki, bu kez de karşılarına taşra sulh yargıçları çıkmıştı. İş mahkemelerindeki bu yargıçlar, uygulama gereği ücret almıyorlar ama genellikle işverenler arasından seçiliyorlardı. Bu kuruluştaki mahkemelerden hakça karar çıkması elbette beklenemezdi. Nitekim yargıç işveren olunca fabrika denetmenlerinin bütün çabaları boşa gidiyordu. Leonard Hörner bir raporunda şöyle diyordu: "Yasanın uygulanması için yedi ayrı mahkemede açtığım on davadan, sulh yargıçlarından ancak birisi yasayı destekledi. ... Yasanın böylesine uygulanmaması karşısında artık dava açmanın gereksizliğine karar verdim." Yargı yolunun bu biçimde tıkanması bir yana, fabrikalardaki 15 saatlik çalışma sırasında, uygulanan sözde vardiya sistemiyle, çocuklar ile genç işçiler, kimi zaman aynı fabrika içerisinde, iplik atelyesinden, dokuma atelyesine, kimi zaman da bir fabrikadan başka bir fabrikaya aktarılıyor ve böylece denetim olanağı büsbütün ortadan kaldırılmış oluyordu. Denetmen Hörner bu uygulamaya şöyle isyan ediyordu: "Nasıl olur da, 'vardiya sistemi' adı altında, işçileri sonu gelmez tertipler içerisinde, bir orada bir burada kullanan, her allahın günü herkesin çalışma ve dinlenme saatlerini durmadan değiştiren ve böylece belli bir ekibi aynı zamanda aynı işyerinde bulmayı olanaksız kılan bir düzende denetim görevi yerine getirilebilir?" (s. 303, 304)

Sermaye ile emek arasında sürüp giden ve aslında, sermayenin yasalara karşı ayaklanmasından başka bir şey olmayan bu savaşım, nihayet iki yıl sonra, İngiltere'nin dört büyük mahkemesinden birinin, Maliye Mahkemesi'nin (Court of Exchequer) verdiği bir kararla zaferle sonuçlanmış oluyordu. Bu mahkeme, 8 Şubat 1850'de, bir dava sonunda, fabrikatörlerin kuşkusuz 1844 yasasının ruhuna aykırı hareket ettiğine, ama yasanın da içeriğini anlamsız hale getiren bazı sözcükler içerdiğine karar verdi. Engels'in o sırada yazdığı bir yazıda belirttiği gibi, "Bu karar ile On Saatlik Yasa yürürlükten kalkmış oluyordu." (s. 305) Şimdiye kadar vardiya sistemini gençlerle kadınlara uygulamaktan çekinen patronlar bu karara dört elle sarıldılar.

Ne var ki, emekçi halkın da geride bıraktıkları yarım yüzyılı aşan bir deney birikimi vardı. Yaşadıkları olaylar onları da bilinçlendirmişti.

Nitekim, sermayenin görünüşte kazandığı o kesin zaferin hemen ardından yoğun bir tepki oluşmaya başladı. “Emekçi halk, şimdiye kadar katı ve eksilmeyen bir direnme göstermekle beraber pasif bir tutum içerisindeydi. Oysa şimdi, Lancashire ve Yorkshire’da tehdit edici protesto toplantıları yapılıyordu. Göstermelik On Saatlik Yasa düpedüz dalaveraydı, parlamento aldatmacasıydı ve hiçbir zaman da var olmamıştı!” (s. 305)

Durumun ciddiliğini ilk fark eden yine fabrika denetmenleri oldu. Sınıflar arası düşmanlığın inanılmaz bir gerilim noktasına ulaştığı konusunda hükümeti uyardılar. Bunun yanı sıra kimi patronlar da durumdan hoşnut değillerdi. Yargıçların tutarsız ve çelişkili kararları yüzünden işler büsbütün karmakarışık hale geldiği gibi, yasalar da her bölgede ayrı ayrı uygulanıyordu. Büyük kasabalardaki fabrikatörler yasalara uymamanın yollarını buluyorlardı ama, taşradaki fabrikatörler vardiya sistemi için yeterli işçi bulamadıkları gibi, işçileri atölyeler ve fabrikalar arasında taşıma olanağından da yoksundular. “Oysa, sermayenin doğuştan gelen ilk hakkı, emek-gücünün, bütün kapitalistlerce eşit olarak sömürülmesi” değil miydi? (s. 305)

İşte bu koşullar altında, patronlar ile işçiler, 5 Ağustos 1850 tarihli Ek Fabrika Yasası ile, parlamentonun da onayladığı bir uzlaşmaya vardılar. 1850 tarihli Fabrika Yasası, kapsadığı sanayi kollarındaki bütün işçilerin işgünlerini düzenlemiş oluyordu. Bundan sonraki yıllarda emekçi sınıfın gücü, toplumdaki gelişme ve çeşitli katmanlardan edindiği müttefiklerin sayısıyla birlikte arttı. 1850’yi izleyen 13 yıl içerisinde İngiltere’de pek çok işkolu daha bu yasa kapsamına alındı.

66 Çartist Hareket, 1830-40’lı yıllarda, İngiliz işçi sınıfının giriştiği bir hak alma mücadelesidir. Bu hareketi başlatan Çartistler (Chartists), herkese oy hakkı verilmesi, seçimlerin gizli oyla yapılması, çalışma saatlerinin sınırlandırılması, ücretlerinin artırılması gibi talepleri içeren çeşitli dilekçeleri (Charter) parlamentoya verdiler. Bu taleplerin reddedilmesi üzerine giriştikleri genel grev askeri birliklerce bastırıldı. 1848’den sonra Çartist Hareket hızını yitirdi ama öne sürdüğü ve savunduğu fikirler etkili olmaya devam etti ve İngiliz işçi sınıfının, politik ve ekonomik haklarını kazanmasına yardımcı oldu.

Yedinci Kesim

NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM. İNGİLİZ FABRİKA YASALARININ BAŞKA ÜLKELERDEKİ ETKİLERİ

Artı-değer üretimi, ya da artı-emeğin sızdırılması, gördüğümüz gibi, kapitalist üretim biçiminin özgül amacı ve varoluş nedenidir. İşgününün elden geldiğince uzatılması ve buna karşı doğan tepkiler haliyle, modern ve makineli üretim yöntemlerini ilk uygulayan sanayi kollarında yoğunlaşmıştır. Tarihsel bir süreç olarak bakıldığında, "sermayenin, işgününün sınırsız ve hesapsız uzatılması konusundaki hırsı, su gücü, buhar ve makineyle ilk devrimlerini yapan sanayi kollarında, modern üretim tarzının ilk yaratıkları olan, pamuk, yün, keten, ipek eğirme ve dokumacılık alanlarında tatmin edilmiştir. Maddi üretim biçimindeki değişmeler ve buna tekabül eden, üreticiler –işçiler ile kapitalistler– arası toplumsal ilişkilerdeki değişmeler, önce sınırsız aşırılıklara, ardından da buna bir tepki olarak işgünü ile paydos saatlerini yasalarla sınırlayan, düzenleyen ve aralarında birlik kuran toplumsal bir denetimin doğmasına yol açtı." (s. 311)

Marx, bu tarihsel gelişme süreci içerisinde, normal işgününün yaratılmasının, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki az çok gizli ve uzun süren bir savaşın sonucu olduğunu belirtir. Bu çatışma, makineleşmiş modern sanayi içerisinde geçtiği için, ilk kez bu sanayinin beşiği olan İngiltere'de başlamıştır. "İngiliz fabrika işçileri, yalnız İngilizlerin değil, genel olarak modern işçi sınıfının savunucuları olduğu gibi, bunların

teorisyenleri de –örneğin, Robert Owen gibi– sermaye teorisine ilk kez meydan okuyan kimseler olmuştur.” (s. 312)

Bu kesimde daha sonra, 19. yüzyıl ortalarında Fransa ile Amerika Birleşik Devletleri’nde yer alan, politik ve sosyo-ekonomik değişmelere uygun olarak çalışma hayatına getirilen düzenlemeler kısaca ele alınır.

ONBİRİNCİ BÖLÜM - ARTI-DEĞERİN ORANI VE KİTLESİ

Kapitalistin yatırdığı değişen sermaye, aynı anda kullandığı emek-güçlerinin toplam değerinin para cinsinden ifadesidir. Öyleyse, bu değişen sermayenin toplam değeri, tek bir emek-gücünün ortalama değerinin, kullanılan emek-güçleri sayısı ile çarpımına eşittir. Bu nedenle, değişen sermayenin büyüklüğü, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile doğru orantılı olarak değişir.

Tek bir işçinin gündeliği 3 şilin ise ve bu emek-gücünün, günlük değeri olan 3 şilinlik değişen sermaye, günde 3 şilinlik artı-değer üretiyorsa, 300 şilinlik bir değişen sermaye, günde 300 şilinlik artı-değer üretecektir. Şu halde, günlük üretilen artı-değer kitlesi, tek bir işçinin, bir işgününde sağladığı artı-değerin, kullanılan işçi sayısı ile çarpımına eşittir. Artı-değer oranı, *a/d*, daha önce gördüğümüz gibi, emek-gücünün değeri ile işgününün uzunluğuna bağlı olarak değişir. Kapitalistin sağladığı artı-değerin toplamı ya da kitlesi, yatırılan değişen sermaye *d* miktarı ile artı-değer oranının *a/d* çarpımına eşittir. Toplam değişen sermaye ise, yukarıda da değinildiği gibi, tek bir emek-gücünün değerinin, kullanılan işçi sayısı ile çarpımına eşittir.

Artı-değer kitlesi *A*, bir işçinin günde ortalama olarak sağladığı artı-değer *a*, tek bir emek-gücünün satın alınması için yatırılan günlük değişen sermaye *d*, değişen sermaye toplamı *D*, ortalama emek-gücünün değeri *G*, bu emek-gücünün sömürülme derecesi e^1/e (artı-emek/gerekli-emek) ve kullanılan işçi sayısı n ise şu denklem elde edilir:

$$A = \frac{a/d \times D}{G \times e^{1}/e \times n}$$

Artı-değeri belirleyen şeyin, yatırılan toplam sermaye olmayıp, bunun emek-gücüne yatırılan değişen kısmı olduğunu daha önce görmüştük. Üretilen artı-değerin kitlesini ise iki etmen, artı-değer oranı ile, yatırılan değişen sermaye miktarı belirliyordu. Artı-değer oranı ya da emek-gücünün sömürülme derecesi ile emek-gücü değeri, yani gerekli emek-zamanı veri olduğuna göre, değişen sermaye ne kadar büyük olursa, üretilen değerin ve artı-değerin kitlesi de doğal olarak o kadar büyük olacaktır. Şu halde, artı-değer oranı ile emek-gücü değeri belli ise üretilen artı-değer kitlesi, yatırılan değişen sermayeye bağlı olarak değişecektir. Bu noktada, sermayenin değişmeyen kısmının değerinin, ürünün değerine doğrudan aktarıldığını, ama yeni üretilen değere, *değer-ürüne* girmediğini anımsamakta yarar var. Bütün bu söylenenler şu genel yasa ile ifade edilebilir: *Farklı miktarda sermayeler tarafından üretilen değer ve artı-değer kitleleri –emek-gücünün değeri veri ve sömürülme dereceleri eşit olmak üzere– bu sermayelerin değişen kısımlarının, yani canlı emek-gücüne dönüşen kısımlarının büyüklükleri ile orantılıdır*.

Bu yasa, değişen kısımları ne olursa olsun, uygulamada eşit sermayelerin eşit kârlar sağlayacağı biçimindeki yaygın kanıyla çelişir görünmektedir. Marx, görünüşteki bu çelişkinin çözümlenmesi için, birçok ara terimlere ihtiyaç olduğuna işaret etmekle –şimdilik– yetinmektedir. Bu çelişkinin nasıl çözümlendiği üçüncü ciltte görülecektir.

Burada bir noktaya daha işaret etmek gerekir. Kapitalist üretime girişecek kimsenin elinde belli bir miktarda para ya da meta-değer bulunması gerekir. Para ya da meta sahibi bireyin, kendisini kapitaliste dönüştürebilmesi için elde bulundurması gerekli asgari değer miktarı, kapitalizmin o sırada ulaştığı gelişme aşamasına bağlı olduğu gibi girişeceği işin teknik boyutlarına da bağlı olarak değişecektir. Ayrıca, kapitalistin üretim sürecine doğrudan doğruya katılması mümkündür ama bu takdirde o, kapitalist ile

işçi arasında bir "melez", ancak küçük bir patron olur. Zaten kapitalist üretim belli bir aşamaya ulaşınca, "kapitalistin bütün zamanını, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, başkalarının emeklerini elde etmeye ve dolayısıyla denetlemeye ve bu emeğin ürünlerini satmaya vermesini gerektirir. ... Kişileşmiş sermaye, kapitalist, işçinin işini düzenle ve uygun bir yoğunluk derecesinde yapmasına dikkat eder." (s. 322, 323)

Dördüncü Kısım

NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

Buraya kadar Marx, çözümlemelerini artı-değerin kökeni üzerinde yoğunlaştırmıştı ve bu sorunu, genellikle kapitalist sistem, soyut kapitalizm çerçevesi içerisinde ele almıştı. Şimdi ise, emeğin üretkenliğindeki değişmenin sonucu olan, nispi artı-değer üretimi üzerinde dururken, daha önceki toplum biçimlerinden devralınan basit tekniklerden başlayarak, kendi zamanındaki 'modern sanayiye' kadar kapitalist üretim biçimindeki tarihsel gelişmeyi incelemek gereğini duymaktadır.

ONİKİNCİ BÖLÜM - NİSPİ ARTI-DEĞER KAVRAMI

İşgününün iki kısma ayrılmış olarak düşünülebileceğini görmüştük. Bu iki kısımdan biri olan gerekli-emek zamanında işçinin, ücret olarak kapitalistten aldığı değeri ürettiğini, işgününün geriye kalan kısmı olan artı-emek zamanında da, kapitalist için artı-değer ürettiğini biliyoruz. Artı-değer oranı, işgünü uzatılarak yükseltilebilirdi. Böylece, daha önceki gerekli-emek miktarının üzerinde bir artı-emek sızdırmak mümkün oluyordu.

Artı-değer, işgününün belli sınırları içerisinde kalınarak da artırılabilir. Bu, gerekli-emek zamanı kısaltılarak, yani, emek-gücünün değeri düşürülerek yapılabilir. Emek-gücünün değeri ise, bu gücün yeniden üretilmesi için gerekli metaların değerine eşittir. Emek-gücünün değerinin düşmesi için, bu metaların değerinin düşmesi, yani, bu metaları üreten emeğin üretkenliğinde bir yükselme olması gerekir. Emeğin üretkenliği artmalı ki, eskiden 10 saatte üretilen tüketim nesneleri şimdi 9 saatte üretilebilsin. "Diyelim bir kunduracı, belli araçlarla, 12 saatlik bir işgününde, bir çift kundura yapmaktadır. Eğer aynı sürede iki çift kundura yapması gerekirse, emeğinin üretkenliğinin iki kat olması zorunludur; ve bu, ya kullandığı araçlarda, ya çalışma biçiminde, ya da her ikisinde bir değişiklik olması dışında olanaksızdır. Demek ki, üretim koşullarının, yani üretim biçimi ile emek-sürecinin kendisinin köklü bir değişime uğraması gerekli oluyor. Emeğin üretkenliğindeki bir artış sözüyle, biz, genellikle emek-sürecinde bir metanın üretimi için toplumsal gerekli-emek zamanının kısaltılması türünden bir değişikliği ve belli miktardaki emeğe, daha fazla

kullanım-değeri üretme gücünün (olanağının, ç.) sağlanmasını anlıyoruz.” (s. 329) Daha önceki bölümlerde, el konulan artı-değerin çoğaltılması için sadece işgününün uzatılmasından söz etmiş, üretim biçimindeki bir değişmeyi göz önüne almamıştık. Oysa emeğin üretkenliğinin artırılması söz konusu olduğunda gündeme ister istemez, sürecin teknik ve toplumsal koşullarının ve dolayısıyla üretim biçiminin kendisinin büyük ölçüde değiştirilmesi gelecektir. Ancak bu yoldan, emek-gücünün değeri düşürülebilir ve bu değerin yeniden üretimi için gerekli işgünü parçası kısaltılabilir.

Marx, işgününün uzatılmasıyla üretilen artı-değere, *mutlak-artı değer*, buna karşılık, gerekli-emek zamanının kısaltılması ve bunun sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı-değere, *nispi artı-değer* demektedir.

Bilindiği gibi bir nesnenin değeri, onu üretmek için toplumsal bakımdan gerekli-emek miktarına bağlıdır. Eğer bir kapitalist, emeğin üretkenliğini genel düzeyin üzerine çıkartacak bir yol bulacak olsa, daha fazla artı-değer elde etme olanağına kavuşmuş olacaktır. Öyleyse bu, emeğin üretkenliğinin artırılmasında kuvvetli bir itici güçtür. Böylece, öteki kapitalistler de yeni yöntemler geliştirme zorunluluğunu duyacaklar, üretkenliğin genel düzeyi yükselirken ürünün değeri düşecektir. Bu durumda, sağlanan kazanç geçici bir nitelik gösterecektir. Ama, eğer bu ürün, emekçinin geçim araçlarından ise yani onun toplumsal bakımdan gerekli tüketiminin bir kısmını oluşturuyorsa ya da geçim araçlarının üretiminde kullanılan bir üretim aracı ise, emek-gücünün değeri yine bütün sistem içerisinde düşmüş olacak ve genel artı-değer oranı yükselecektir. Demek ki, emeğin üretkenliğindeki artış sonucu, emekçinin de geçim araçlarını oluşturan malların ucuzlaması, emeğin ucuzlaması sonucunu doğurmaktadır.

Özetle, metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılı oluyor; üretkenlik arttıkça, metaların değeri düşüyor. Metaların değerine bağlı olması nedeniyle, emek-gücünün değeri de yine üretkenlikle ters orantılı oluyor. Oysa, nispi artı-değer, emeğin üretkenliği ile doğru orantılı oluyor. Şu halde, metaları ucuzlatmak ve bu ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini

ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir diyebiliriz.

Aslında, kapitalisti, bir metanın değeri kendi başına pek ilgilendirmiyor. Onu asıl ilgilendiren, metada yatan ve satışı ile gerçekleşen artı-değerdir. Artı-değer gerçekleşirken zaten o, yatırılan değeri yeniden elde etmektedir.

Burada bir noktaya daha parmak basmak gerekir. Bildiğimiz gibi Marx, *değer* ile *kullanım-değeri* arasında kesin bir ayrım yapmıştı. Bu ayrımı göz önünde bulundurursak, üretkenlikteki genel bir artış demek, belli bir sürede daha fazla *kullanım-değeri* üretmek anlamına gelir. Oysa, toplumsal bakımdan gerekli aynı emek o belli sürede daima aynı *değeri* üretir.

Son olarak, kapitalist üretimde, üretkenliğin artmasıyla emekten tasarruf sağlandığı zaman, işgününün kısaltılması hiçbir zaman söz konusu değildir. Önemli olan, belirli miktarda metanın üretimi için gerekli olan emek-zamanının kısaltılması ve bu sürede elden geldiğince fazla kullanım-değeri üretilmesidir.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM - ELBİRLİĞİ

Bu ve bunu izleyen iki bölümde kapitalist emek-sürecinin üç farklı örgütlenme biçimi ele alınmaktadır. Geniş bir tarihi perspektif içerisinde ele alınan bu üç biçim, *basit elbirliği, manüfaktür ve modern sanayi*, kesin sınırlarla birbirinden ayrılmayıp çoğu kez yan yana ve iç içe rastlanan üretim biçimleridir.

Çok sayıda işçinin, aynı zamanda, aynı işyerinde, tek bir kapitalistin denetimi altında, aynı türden meta üretmek üzere bir arada çalışmaları, kapitalist üretimin başlangıç noktasını meydana getirir. Bu işçilerin bir arada çalışmaları, üretim sürecinin maddi koşullarında önemli değişikliklere yol açar. Çalışılan işyerleri, hammadde depoları, kullanılan araç ve gereçler, kısacası üretim araçları şimdi ortaklaşa tüketilmektedir. Bu araçlar ortaklaşa tüketildikleri için, eskisinden daha büyük ölçüde kullanılmış olur. Ortaklaşa kullanım sonucu, tüketim araçlarında, değişmeyen sermayede bir tasarruf ve dolayısıyla üretilen metanın toplam değerinde bir düşüş sağlanmış olur. Demek ki, üretim araçlarının kullanımındaki tasarruf, bir yandan meta fiyatlarını düşürürken bir yandan da emek-gücü değerinde bir düşmeye yol açacaktır.

Elbirliğini kısaca, çok sayıda işçinin bir ve aynı ya da farklı ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde bir arada ve yan yana çalışmaları diye tanımlayabiliriz.

İşçilerin tek başlarına ortaya koyabilecekleri mekanik güçlerin toplamı ile, yine aynı sayıda işçinin bir arada aynı işi yaptıkları zaman ortaya

koydukları mekanik güç –burada oluşan *toplumsal güç*– farklı olacaktır. Burada söz konusu olan, elbirliğiyle çalışma yoluyla bireyin üretici gücünde bir artma olması değil, yepyeni bir gücün, yani *kitlelerin ortak gücünün* yaratılmış olmasıdır. Birçok kuvvetin, tek bir kuvvet halinde kaynaşmasından doğan bu yeni gücün yanı sıra, doğrudan toplumsal temas halinde çalışma, birçok sanayi kollarında işçinin bedensel canlılığını artıran bir rekabet dürtüsünün doğmasına neden olacaktır. Bir arada çalışan bir düzüne insan, diyelim 144 saatlik ortaklaşa işgününde, ayrı ayrı çalışan 12 kişinin 12'şer saatlik çalışmalarından ya da art arda 12 gün çalışan tek bir işçiden çok daha fazla ürün üretecektir. "Bunun nedeni, insanın, Aristotales'in dediği gibi, politik bir hayvan olmasa bile, herhalde toplumsal bir hayvan olmasıdır." (s. 341)

Bir taş ya da tuğla yığınını tek bir işçi bir yerden bir yere on günde taşırsa 10 işçi yan yana dizilerek elden ele aynı işi mutlaka bir günden daha kısa bir zamanda bitirecektir. Aynı şekilde, diyelim bir inşaatta aynı anda farklı noktalarda işe başlansa, duvarcılar elbirliği halinde çalışmayı devam ettirseler, diyelim 12 duvarcının 144 saatlik ortaklaşa işgününde yapıdaki ilerleme, tek bir duvarcının 12 gün süreyle ya da 144 saatlik çalışmasından daha fazla olur. "Bunun nedeni, bir insan grubunun uyum içerisinde çalışırken elleri ve gözlerinin hem arkada, hem önde olması yani bir ölçüde uyanık bulunmasıdır." (s. 342)

Buraya kadar alınan örnekler, en yalın ortaklaşa çalışma biçimleri ile ilgiliydi. Ne var ki, yapılan iş karmaşık da olsa, elbirliği yapan kimselerin basit sayısı, çeşitli işlemlerin farklı kimseler arasında dağıtılması olanağını doğurur ve iş aynı zamanda yürütülerek, tamamlanması için gerekli zaman kısaltılmış olur.

Bazı iş alanlarında, belirli sonuçların alınmasını gerektiren kritik dönemler vardır. Özellikle bu, tarımda hasat mevsimleri için geçerlidir. Diyelim, buğdayın ya da pamuğun fire vermemesi için belli bir zaman aralığında biçilip kaldırılması zorunluluğu vardır. İşin uygun zamanda tamamlanması, birçok bileşik işgününün aynı zamanda uygulanmasına

bağlıdır. İşin istenildiği zamanda bitirilmesi çalıştırılacak işçi sayısına bağlı olmakla beraber, bu sayı, tek tek işçilerin sayısından daima daha küçüktür.

Daha önceki bölümde, çok sayıda işçinin çalıştırılması ve dolayısıyla belli miktarda artı-değer üretilmesi için, belli miktarda asgari bir sermayeye gereksinme olduğunu söylemiştik. Böylece işveren, küçük bir patron olmaktan çıkıp kapitaliste dönüşecek, elde ettiği artı-değerle, el emeğinden kurtulup kapitalist üretime yönelecektir. Elbirliğinin de yürütülebilmesi, birbirinden ayrı ve bağımsız birçok sürecin tek bir toplumsal sürece çevrilmesi için yine, belli asgari bir miktarda sermayeye gereksinme olduğu açıktır. Kapitalistin üretim sürecinin belli boyutlara ulaşması üzerine yüklenmesi zorunlu hale gelen denetim ve yönlendirme görevine kısaca değişmiştik. "Sermayenin denetimi altındaki emeğin, elbirliği haline geldiği andan itibaren, yönlendirme, denetleme ve düzenleme işi, sermayenin işlevlerinden biri haline gelir. ... Kapitalist üretimin başlıca amacı ve yönlendirme dürtüsü, elden geldiğince fazla artı-değer sızdırmak, dolayısıyla emek-gücünü mümkün olan en geniş ölçüde sömürmektir." (s. 345) Üretim-sürecindeki gelişmenin bu aşamasında, elbirliği ile birlikte, çalışan işçi sayısının artması, sermayenin egemenliğine, yani sömürüye karşı direnmeleri de artırır; buna karşılık, bu direnmenin üstesinden gelebilmesi için, sermayenin hissetmeye başladığı karşı-baskı gereği de artar. Kapitalistin yüklendiği denetim ve yönlendirme işlevi sadece emek-gücünün toplumsal niteliğinden doğan bir işlev olmayıp aynı zamanda bu toplumsal sürecin kendi doğrultusunda yönlendirilip sömürülmesi işlevidir de. Emeğin toplumsallaşması ile burada su yüzüne çıkan olgu, kapitalist ile emekçi, sömürmeye çalışan sermaye ile sömürülen canlı ve çalışan hammadde arasındaki kaçınılmaz uzlaşmaz çelişkidir.

Elbirliğinin geniş boyutlara ulaşması, üretim araçları kitlesinde bir artış demektir. Kapitalist, artık boyutları büyüyen bu üretim sürecini tek başına denetleyebilecek ve yönlendirebilecek durumda değildir. "Bir kapitalistin komutası altında sanayi işçilerinden kurulmuş ordu, gerçek bir ordu gibi subaylara (yöneticilere) ve astsubaylara (ustabaşı ve postabaşı) gereksinme gösterir ve bunlar işin yapılması sırasında, kapitalist adına bu orduya

komuta ederler. Denetim ve gözetim işi, bunların yerleşmiş ve özel görevleri olur.” (s. 346) Kapitalist ile yine onun temsilcileri tarafından üretim süreci üzerinde kurulan bu otorite, işçi ile kapitalist arasındaki ilişkinin özünde bulunan uzlaşmaz çelişki nedeniyle despotik (zorbaca) bir nitelik gösterir. Zira üretim süreci iki yanlı bir niteliğe sahiptir: Bu süreç bir yandan *kullanım-değerleri* üreten toplumsal bir süreçtir, öte yandan *artı-değer* yaratan *kapitalist bir süreçtir*. Sürecin bu iki yönlü niteliği ister istemez süreci denetleyen ve yönlendiren otoritenin zorbaca olmasını kaçınılmaz kılar. “Elbirliğinin boyutları büyüdükçe, bu zorbalık da kendisine özgü biçimlere girer.” (s. 346)

Burada bir çelişkiye daha parmak basmak gerekir. İşçiler arasında gerçekleştirilen elbirliği sayesinde üretici güçte bir artış olduğuna işaret etmiştik. Oysa üretim sürecine, kapitalistle yaptıkları bireysel anlaşma sonucu giren işçiler arasında, bir arada ve aynı süreçte çalışmanın dışında herhangi bir bağ ve bağlılık yoktur. Emek sürecine adım attığı anda işçi artık kendisine ait olmaktan çıkmış sermaye ile birleşmiş ve ona ait olmuştur. Artık onlar, faaliyet halindeki bir organizmanın elbirliği halinde çalışan elemanları ve üyeleri olarak, sermayenin özel varoluş biçimlerinden başka bir şey değillerdir. Elbirliği halinde çalışan işçilerin geliştirdikleri üretici gücü sermaye harekete geçirmiş ve sağlamıştır. İşçiler belli koşullar altında çalıştırıldığı zaman bu güç karşılıksız olarak bir artış göstermiştir ama onları bu koşulların içine sokan sermayenin kendisidir. Bu güç bir yandan sermayeye bedavaya geliyor ama öte yandan da sermaye tarafından harekete geçirilen bir kitleden elde edilmiş oluyor. İşte bu yüzden bu güç, sanki sermayeye doğa tarafından bahşedilmiş bir güç olarak, yani sermayenin özünde bulunan üretici bir güçmüş gibi görünür. Buradaki yanılgı, elbirliği ile sağlanan *emeğin toplumsal üretken gücünün*, sermayeye özgü üretken bir güç biçiminde görünmesinden başka bir şey değildir.

Aynı yanılgı, elbirliğinin, sanki kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi gibi görünmesinde de söz konusudur. Aslında elbirliği, üretim sürecinin sermayenin boyunduruğu altına girmesiyle geçirdiği ilk değişikliktir ve kapitalizmden önce de var olmuştur. Aslında, çok sayıda

ücretli işçinin bir ve aynı süreçte, aynı zamanda çalıştırılmaları, kapitalist üretimin çıkış noktasını oluşturmuştur. Öyleyse, bir yandan kapitalist üretim biçimi, kendisini tarih içerisinde, emek-sürecinin toplumsal bir nitelik kazanmasında zorunlu bir koşul olarak gösteriyor, öte yandan da bu toplumsal emek-süreci biçimi de kendisini, emeğin üretkenliğini artırarak daha kârlı bir şekilde sömürülmesi için sermaye tarafından kullanılan bir yöntem olarak gösteriyor.

İncelemiş olduğumuz bu basit elbirliği, geniş ölçekli her üretimin zorunlu koşulu olmakla beraber, kapitalist üretim biçiminin gelişme sürecinde, belli bir döneme özgü değişmez bir şekil değildir. Bunu izleyen bölümde inceleyeceğimiz manüfaktürün elzanaatlarına benzeyen başlangıç döneminde ve bir de çok sayıda işçi kullanılmasını gerektiren tarım türlerinde, bu, yalın şekliyle görülür.

Elbirliği, kapitalist üretim tarzının daima temel biçimini oluşturur ve bu yalın şekliyle de, bu üretim biçiminin daha gelişmiş aşamasındaki şekillerle yan yana bulunmaya devam eder.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - İŞBÖLÜMÜ VE MANÜFAKTÜR

Birinci Kesim

MANÜFAKTÜRÜN İKİ YANLI KÖKENİ

Manüfaktür terimi ile Marx, farklı alanlarda uzmanlaşmış el işçilerinin bir araya gelerek yürüttükleri bir elbirliği biçimini anlatmak istemektedir. Manüfaktürü o, sonraki kullanımından farklı bir anlamda kullanmakta ve bu *manüfaktür döneminin,* kabaca, 16. yüzyıl ortasından 18. yüzyılın son üçte birine kadar uzandığını kaydetmektedir.

Manüfaktür iki yoldan ortaya çıkabiliyor:

1. Çeşitli bağımsız elzanaatlarını yürüten işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altındaki bir işyerinde toplanmaları ile. Örneğin, eskiden bağımsız olarak çalışan, tekerlekçi, koşumcu, döşemeci, çilingir, camcı, boyacı, vb. gibi çok sayıda zanaatçı şimdi bir araya gelerek, bir işyerinde binek arabası yapımında çalışabilir. Demek ki bu tür manüfaktürde çeşitli zanaat erbabı, birbirinin yaptıkları işi tamamlamak için tek bir yapı içerisinde toplanmaktadır. Şimdi salt binek arabası yapımıyla uğraşan bu zanaatçılar, yavaş yavaş artık eskisi gibi çalışmadıkları için, asıl zanaatlarını bütünüyle yerine getirme yeteneğini yitirirler. Terzi artık sadece araba perdesi ile döşemenin bir kısmını dikmektedir. Ama bu bütünlüğü yitirmesine karşılık o, belli bir işte daha büyük bir beceri ve ustalığa ulaşmış olacaktır. Tıpkı araba yapımı gibi, elbise manüfaktürü de, öteki bütün manüfaktürler dizisi de, çeşitli elzanaatlarının tek bir kapitalistin denetimi altında bir araya toplanmaları ile doğmuştur.

2. Manüfaktür, bunun tam tersi bir biçimde de doğabilir. Daha önce herhangi bir alanda ustalaşmamış işçiler tarafından yürütülen bir üretim süreci, ustalık isteyen bir dizi işlem halinde bölünebilir. Diyelim bir kilit üretimi, kilidi oluşturan parçaların tek tek üretimi biçiminde bölünebilir. "Her zanaatçının çeşitli işlemleri art arda yapması yerine, bu işlemler yan yana yürütülen, birbiriyle ilişkisi olmayan, tek tek işler haline getirilir; her iş ayrı bir zanaatçıya verilir ve işin tümü, elbirliği halindeki işçiler tarafından aynı zamanda yapılır." (s. 353)

Demek ki manüfaktür, bir yandan bir üretim sürecine işbölümü getiriyor ve bu bölünmeyi daha da geliştiriyor, öte yandan da eskiden ayrı ayrı olan elzanaatlarını bir araya topluyor. Parçaları insan olan bir üretim mekanizması oluşturuyor.

İkinci Kesim

PARÇA İŞÇİ VE ONUN ALETLERİ

Manüfaktürün canlı mekanizmasını oluşturan kolektif işçi, tek bir işte uzmanlaşmış parça işçilerden meydana gelir. Parça işçi tek bir işte uzmanlık kazanarak el becerisinin sınırlarını genişletir ve böylece bağımsız zanaata göre, belli bir zamanda daha çok iş çıkartılır ya da emeğin üretkenliği artırılmış olur. Parçalara bölünmüş iş, bir kez, bir kişinin özel işlevi olunca, kullandığı yöntem gitgide yetkinleşecek, aynı yalın hareketi durmadan yinelemesi ve bütün dikkatini onun üzerinde toplaması ona, istediği sonuca en az çabayla nasıl ulaşılabileceğini öğretecektir.

Emeğin üretkenliği yalnız işçinin bir iş üzerinde ustalık kazanmasına, yeteneklerinin gelişmesine değil, kullandığı araçların yetkinliğine bağlıdır. Emek-sürecindeki çeşitli işlemler birbirinden ayrılıp, her bir işlem, parça işçinin elinde özel ve amaca uygun bir şekle girince, daha önce birden fazla amaç için kullanılan araçlarda değişiklik yapılması zorunlu hale gelir. Araçlar üzerinde yapılacak bu değişiklik, parça iş üzerindeki uygulamalar sonucu kazanılan deneyimlere bağlı olarak zaman içinde gerçekleşecektir. Manüfaktür bir yandan, deyim yerindeyse, işçiyi parçalar ve özelleştirirken öte yandan da kullanılan araçları parçalar ve özelleştirir. “Manüfaktür dönemi, emek araçlarını, her parça işçinin özel görevine uygun hale getirerek bunları basitleştirir, geliştirir ve çoğaltır.” (s. 356) Böylece

manüfaktür, aletlerde yarattığı bu gelişmeyle, makine yapımı için gerekli önkoşulları hazırlamış olur.

Bu kesimde, manüfaktürün en yalın ögeleri olan parça işçi ile bu işçinin kullandığı araçlar incelendi. Aşağıdaki kesimde ise manüfaktürün bütünü üzerinde durulacaktır.

Üçüncü Kesim

MANÜFAKTÜRÜN İKİ TEMEL BİÇİMİ: HETEROJEN VE SERİ MANÜFAKTÜR

Bir mal, ya birbirinden bağımsız olarak yapılan parça ürünlerin yalnızca mekanik olarak birleştirilmesi sonucu meydana gelmiştir, ya da son şeklini birbiriyle ilişkili bir dizi süreç ve işlem sonunda almıştır. Bunlardan birincisine *heterojen*, ikincisine *seri manüfaktür* diyoruz. Heterojen manüfaktüre saat yapımından örnek verecek olursak, pek çok parça işçi, saati oluşturan çeşitli parçaları, kimi kez –kapitalist için daha kârlı olduğu için– evlerinde yaparlar ve bu parçalar, bunları tek bir mekanik bütün haline getiren bir elde toplanır.

Seri manüfaktürde ise, aynı malzeme, birbirini izleyen bir dizi süreçten geçerek son şeklini alır. Burada işçinin yaptığı her parça iş bir sonraki işçi için hammadde niteliğindedir. Örneğin iğne manüfaktüründe tel, 72, kimi kez de 92 farklı parça işçinin elinden geçerek son şeklini alır. Bir işçinin elinden çıkan emek ürünü onu izleyen işçi için başlangıç noktasıdır. Tek bir işçi için söz konusu olan bu durum, aynı işi yapan işçi grupları için de geçerlidir. Dikkat edilirse burada bir eşzamanlı ve eşgüdümlü emek süreci olduğu görülür. Peş peşe ve birbirini izleyen işlerin toplamı olan sürecin kesintiye uğramaması ve elden gelen en kısa zamanda tamamlanması kapitalist açısından büyük önem taşır. “İşlemlerin ve dolayısıyla işçilerin birbirine bu doğrudan bağımlılığı, her birini, işi üzerinde gerekli olandan

fazla zaman harcamamaya zorlayarak, bağımsız elzanaatında ve hatta basit elbirliğinde görülenden büsbütün farklı bir süreklilik, tekdüzelik, uyum, düzen ve hatta emek yoğunluğu sağlar.” (s. 360) Demek ki manüfaktürde gördüğümüz bu genel elbirliği niteliği emeğin üretkenliğinde bir artış biçiminde karşımıza çıkar.

Tıpkı manüfaktürün, çeşitli elzanaatlarının bileşiminden meydana gelmesi gibi, çeşitli manüfaktürler birleşerek bir büyük manüfaktürü oluşturabilir. Örneğin, kristal manüfaktürü cam, cam perdahı ve çeşitli cam eşyanın madeni kısımlarını yapan pirinç dökümcülüğü ile birleşerek tek bir manüfaktür halini almıştır.

Manüfaktürün, geniş ölçüde ve büyük kuvvetlerin uygulanması ile yürütülmesi zorunlu olan bazı başlangıç dönemlerinde, yer yer makine kullanıldığı da görülmüştür. Kağıt manüfaktürünün başlangıç döneminde, paçavralar büyük kağıt değirmenleri ile parçalanmıştır. Metal işlerinde, cevher, büyük merdanelerle dövülmüştür. Bu uygulamalar, manüfaktürde sınırlı ve ikincil bir rol oynamakla beraber, makinenin bu ilk kullanış biçimleri, 17. yüzyılda mekanik biliminin gelişmesinde pratik bir temel ve teşvik edici bir kuvvet olmuştur. Elzanaatları dönemi bize, pusula, barut, baskı makinesi ve otomatik saat gibi büyük buluşları armağan etmiştir.

“Çok sayıda parça-işçinin birleşmesi ile oluşan kolektif işçi, manüfaktür döneminin kendine özgü makinesidir. ... Manüfaktürün, çeşitli işlemleri ayırmasından, bağımsızlaştırmasından sonra işçiler, ağır basan niteliklerine göre bölündüler, sınıflandılar ve gruplandılar.” (s. 363) Bu sınıflandırma, kolektif işçiyi oluşturan bireylerin farklı eğitim dereceleri, farklı teknik düzeyleri ve dolayısıyla farklı değerleri olması sonucunu doğurdu. Böylece manüfaktür, emek-güçlerinde bir kademelenmeye ve buna uygun bir ücret sıkalasının saptanmasına yol açmıştır.

Manüfaktürde, sürecin bütününün yürütülebilmesi için, her bir işçiden yeteneğinin ancak küçük bir kısmını kullanması beklenir; böylece o, tek yanlı bir uzmanlaşmayı, insanın tüm çalışma kapasitesi aleyhine yetkinleştirmiş olur. Kademelenme ile birlikte, işçiler arasında, vasıflı ve vasıfsız diye bir ayrım başlar. İşçi vasıfsız olunca, çıraklık dönemi söz

konusu olmayacağı için, çıraklık gideri ortadan kalkmış olur. Vasıflı işçi için de, şimdi, işin yalınlaşması sonucu, eski yetkin elzanaatlarına oranla, yapılan giderde bir azalma olur. “Her iki halde de emek-gücü değeri düşer. ... Tek bir nokta üzerinde pratik yaparak kendisini yetkinleştirme olanağı sağlanan her zanaatçı daha ucuz bir işçi haline gelir.” (s. 365) Oysa, emek-gücü değerindeki her düşüş, kapitalist yararına, artı-değerde bir artış demektir.

Dördüncü Kesim

MANÜFAKTÜRDE İŞBÖLÜMÜ VE TOPLUMDA İŞBÖLÜMÜ

Önce manüfaktürün kökeni, ardından yalın ögeleri, daha sonra parça işçi ile kullandığı aletler konusu ele alınmış ve en sonunda da manüfaktür bütünüyle gözden geçirilmişti. Bu kesimde ise manüfaktürdeki işbölümü ile, her türlü meta üretiminin temelini oluşturan toplumsal işbölümü arasındaki ilişki kısaca incelenecektir. Sadece emek açısından bakıldığında, toplumsal üretimin iki ana bölüme, tarım ile sanayiye ayrılmasına *genel işbölümü*; bunların, türlere ve alt türlere ayrılmasına *özel işbölümü*; işyeri içerisindeki işbölümüne de *tekil ya da parça işbölümü* diyebiliriz.

Tarihsel olarak işbölümünün iki çıkış noktası olduğu görülür: *toplum içerisindeki işbölümü* ile bir *işyeri içerisindeki işbölümü*. İşbölümü ilk kez, yaşa ve cinsiyete dayalı olarak aile içerisinde doğar. Bundan çok farklı türde bir işbölümü ise değişim ile önce topluluklar arası değişimden, daha sonra da aynı topluluk içerisindeki değişimden doğar ve gelişir. Marx'ın sonradan ünlenmiş deyişi ile "İyi gelişmiş ve meta değişimi ile ortaya çıkmış olan her işbölümünün temelinde, kent ile kır arasındaki ayrılık yatar." (s. 367) Değişime dayalı işbölümünün boyutları, nüfus büyüklüğü ve yoğunluğu ile, ulaştırma ve haberleşme araçlarının gelişme düzeyine ve bir de genel olarak üretimin eriştiği düzeye bağlıdır. Nasıl ki, manüfaktürde işbölümü için aynı zamanda çalıştırılan işçi sayısı zorunlu önkoşul ise toplumdaki işbölümünde de nüfusun büyüklüğü ve yoğunluğu gerekli

önkoşuldur. İşbölümündeki her genişleme, yeni hammadde talepleri ile birlikte daha da özelleşmiş araç gereksinmesi yaratacağından, toplumdaki işbölümü üzerinde etkili olacak ve onu hem geliştirecek ve hem de çoğaltacaktır.

Burada Marx, toplumdaki işbölümü ile bir işyeri içerisindeki işbölümü arasındaki ayrımlar üzerinde durmaktadır. Toplumsal işbölümü bağımsız meta üreticileri arasındaki işbölümüdür. Burada üretim araçları birçok meta üreticisi arasında dağılmış durumdadır ve bu dağılımı piyasa şartları belirler. İşyerindeki işbölümü pek çok bakımlardan toplumsal işbölümünden farklıdır. Manüfaktürdeki işbölümünü karakterize eden şey, parça işçinin tek başına meta üretmemesi gerçeğidir. Ancak parça-işçilerin hepsinin ortak ürünü, meta halini almaktadır. Burada üretim araçlarının mülkiyeti tek bir kapitaliste aittir ve üretim süreci onun bilinçli denetimi altındadır. Kapitalist üretim biçimine dayanan bir toplumda, toplumsal işbölümü, gerekli düzenlemeler yapılmadığı için anarşik işyerindeki işbölümü ise, artı-değer amacına dayalı olduğu için kaçınılmaz olarak despotiktir.

Marx, bu kapitalist üretim biçimine dayanan örgütlenme ile, eski toplum biçimlerindeki örgütlenmeyi karşılaştırmakta ve bu ikincisinde, toplumsal işin bir plan ve zorunlu bir düzen içerisinde yürütüldüğü bir örgütlenme örneği verdiğini kaydetmektedir. Buna karşılık, işyeri içerisinde ise işbölümü, sınırlı ve kendine yeterli üretim sonucu ya hiç bulunmamakta ya da güdük, dağınık, rastlansal bir gelişme düzeyinde görülmektedir. Bu eski toplum biçimlerinde, toplumsal işbölümünü düzenleyen yasa bir doğa yasasının karşı konulmaz otoritesi ile işlemektedir; oysa bağımsız zanaatçılar, işlerini geleneksel –zorlayıcı– bir düzen içinde yürütmekle beraber, üzerlerinde herhangi bir otorite bulunmamaktadır. Marx burada, sonraları üzerinde çok tartışılan Asyatik üretim biçimine değinerek, “... bu kendi kendilerine yeterli topluluklardaki üretim için örgütlenme sadeliği, işte bu yalınlık, Asyatik toplumların değişmezliğinin sırrının anahtarını verir; bu değişmezlik, Asyatik devletin sürüp giden dağılmaları, yeniden

kurulmaları ve bitip tükenmez hanedan değişiklikleri ile çarpıcı bir karşıtlık oluşturur.” (s. 373) diyor.

Beşinci Kesim

MANÜFAKTÜRÜN KAPİTALİST NİTELİĞİ

Tek bir kapitalistin denetimi altında çalışan işçi sayısındaki artış, manüfaktürün doğal başlangıç noktası olmakla beraber bu alandaki işbölümü, işçi sayısındaki bu artışı teknik bir zorunluluk haline getirir. Ayrıca, kullanılan sermayenin emek-gücüne yatırılan değişen kısmındaki artış, değişmeyen kısmında da bir artışı zorunlu kılar. O kadar ki, işyerlerinde kullanılan araç ve gereçlerde, tezgâh ve takımlarda ve özellikle de hammaddeye duyulan gereksinme, işçi sayısından daha büyük bir hızla yükselir. İşbölümü sonucu emeğin üretkenliğindeki artış, bu emek tarafından tüketilen hammaddede de bir artış demektir. Bu durumda, her kapitalistin elinde bulundurmak zorunda olduğu asgari sermaye miktarı da devamlı bir artış gösterecektir.

Basit elbirliğinde olduğu gibi manüfaktürde de çok sayıda parça işçilerden oluşan kolektif çalışma organizması yine kapitaliste aittir. Bunları bir araya getiren kuvvet, kapitaliste ait sermayedir. Bu nedenle, emeğin birleşiminden doğan üretken güç yine burada da, sermayenin üretken gücüymüş gibi görünür. Manüfaktürdeki gelişme, daha önce bağımsız olan işçileri sermayenin emir ve komutası altına soktuğu gibi, kendi aralarında da kademeli bir derecelenmeye yol açar. İşçinin tek bir işteki becerisini, öteki üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak onu güdük bir hilkat garibesi haline getirir. İşler parçalanmış ve farklı bireyler arasında

dağıtılmıştır ama bireyin kendisi de böylece bir parça işlemin otomatı haline getirilmiştir. Kendi yaratılışına göre bağımsız bir iş yapma yeteneği körlenen işçi, üretken faaliyetini yalnızca kapitaliste ait işyerinin bir parçası olarak geliştirir. Bağımsız iş gören köylüler ile zanaatçıların kendi başlarına kullandıkları bilgi, deneyim, yargı ve irade gibi yetiler, şimdi işyerinin tamamının yönetimi için gerekli şeyler halini almıştır. Üretim sürecinde zekâ tek yönde gelişmekte, pek çok yönde körelmektedir. İşçilerin böyle parça parça yitirdikleri yetiler onları çalıştıran sermayede toplanmış olmaktadır. Marx, ilk kez bu kesimde *el emeği ile kafa emeği* arasındaki ayrılma üzerinde durmaktadır. Basit elbirliğinde kapitalist, işçinin karşısına, birleştirilmiş emeğin bütünlüğünü ve iradesini temsil eden kişileşmiş sermaye olarak çıkmıştı. Manüfaktür ile gelişen işbölümü sonucunda ise artık o, maddi üretim sürecinin akıl ve zekâ ile ilgili yönlerinin de temsilcisidir. İşçiyi, parça-işçi halinde bölük bölük eden manüfaktür içerisinde gelişen bu ayrılma, "bilimi, emekten farklı üretken bir güç haline getirerek sermayenin hizmetine veren modern sanayi içerisinde tamamlanır." (s. 375)

Marx bu noktada, William Thompson'dan (1753-1833) ilginç bir alıntı yapmaktadır: "Bilim adamı ve üretken işçi, birbirinden çok uzaklaşmış hale geldiler ve bilim, işçinin elinde, üretken gücünü artırmasına hizmet eden bir araç olarak kalmak yerine... hemen her yerde emeğin karşısında yer aldı. ... adele güçlerini tamamiyle mekanik ve boyun eğici hale sokmak için sistemli olarak onları (işçileri) yanlış yollara saptırdı ve ayarttı." (s. 375, 376)

Daha sonra Marx, yine aynı dönemin iki ünlü iktisatçısı Adam Ferguson (1723-1816) ile Adam Smith'in, (1723-1790) manüfaktürdeki işbölümünün işçi üzerindeki olumsuz etkilerini belirleyen yazılarından alıntılar yapmaktadır. A. Ferguson, manüfaktürün, akla ve düşünceye en az yer verilen ve işçilerin, bir makinenin parçaları gibi görüldüğü yerlerde en iyi şekilde geliştiğini kaydetmektedir. A. Smith ise, parça işçinin zaten tekdüze olan yaşamının zihinsel atılganlığını engellediğini, alışkın olduğu işin dışındaki çalışmalarda, gücünü, canlı ve azimli bir biçimde kullanamaz hale

getirdiğini vurgulamakta ve “böylece, özel zanaatında gösterdiği beceri, onun ussal, toplumsal ve savaşımcı yetenekleri pahasına gelişmiş gibidir,” demektedir. (s. 376)

Ne var ki, parça işçi üzerindeki bu yozlaştırıcı etkilerine karşın manüfaktürdeki bu işbölümü, emek araçlarını özelleştirip, işçileri gruplandırıp, derecelemesi ve birleştirmesiyle –ve özellikle kolektif işçiyi yaratmasıyla– toplumsal emeği belli bir örgütlenmeye kavuşturur, toplumdaki yeni üretici güçleri geliştirir. Bu nitelikleriyle manüfaktür, “nispi artı-değer elde etmenin ya da işçiler aleyhine sermayenin kendi kendisini geliştirerek büyütmesinin –genellikle buna toplumsal servet, ‘Ulusların Zenginliği’ vb. deniyor– özel bir yönteminden başka bir şey değildir. Emeğin toplumsal üretken gücünü, işçi adına değil kapitalist adına artırmakla kalmaz, üstelik bunu, bireysel işçiyi güdükleştirerek yapar.” (s. 378)

Bu konuya son vermeden önce, iki noktaya daha değinmek gerekir. Bunlardan ilki, işçi aleyhine bütün olumsuz gelişmelere karşın, manüfaktürde el becerisinin vazgeçilmez temel öge olması nedeniyle, sermaye, sürekli olarak işçilerin direnme ve başkaldırmalarıyla uğraşmak zorunda kalır. Bunu kimi yazarlar, işçi ne denli becerili olursa, başına buyrukluğu ve dik kafalılığı o denli artar, diye açıklamaya kalkışırlar.

İkinci noktaya gelince: Manüfaktürdeki işbölümü ve parça işçinin kullanldığı aletlerin gitgide incelmesi ve yetkinleşmesi, ilerde makine üretiminin gerekli teknik önkoşullarını hazırlamış olur. Böylece manüfaktür ve dolayısıyla elzanaatçısı bir yandan kendi sonunu kendi eliyle hazırlamış olur, öte yandan da sermayenin önüne dikilen engellerin yıkılmasına ve ona yeni ufukların açılmasına yardım etmiş olur.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM - MAKİNE VE MODERN SANAYİ

Üretim sürecinde makinenin kullanılmaya başlanması, *modern sanayi* aşamasına girildiğinin işaretidir. Marx, makineli sanayiyi iki ana tema çerçevesi içinde ele alır. *Önce*, makine, bir yandan işçiyi işinden eder, onun yerini alır; öte yandan da, kadınlar ile çocukların emek-gücü içerisine girmelerini olanaklı hale getirir. Emek-gücüne olan talep düşer; piyasada emek-gücü arzı bollaşır ve –daha sonra ayrıntıları ile ele alınacak olan– yedek işsizler ordusu sürekli yenilenir. *Sonra*, bu eğilimi güçlendirerek makineleşme, işçilerin kendilerine özgü becerilerinin yok olup gitmesi sürecini tamamlar ve onları, büsbütün sermayenin boyunduruğu altına sokmuş olur. Makine, ilke olarak emeğin yükünü hafifleteceğine daha da artırmış olur. Burada Marx, John Stuart Mill'in (1806-1873) şu sözlerini aktarır: "Bugüne kadar yapılan bütün mekanik buluşların, insanoğlunun katlandığı günlük meşakkatleri hafiflettiği kuşkuludur." Aslında makinenin kapitalistçe uygulanmasının amacı da zaten bu değildir. "Emeğin üretkenliğindeki diğer bütün artışlar gibi makine de, metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısacası makine, bir artı-değer üretme aracıdır." (s. 385)

Birinci Kesim

MAKİNENİN GELİŞMESİ

Bu kesime Marx, emek araçlarının alet olmaktan çıkıp, makineye nasıl dönüştüğünü, ya da makine ile elzanaatı aletleri arasındaki farkların neler olduğu sorularına verilecek yanıtları araştırmakla başlar. Mekanik alanındaki gelişmelere paralel olarak, eskiden elzanaatları ile manüfaktür işçilerinin kullandıkları aygıt ve aletler bir araya getirilerek iş makinelerinin yapımı gerçekleştirilmiştir. Ancak bu uygulamada, eskiden insan tarafından kullanılan aletler şimdi bir mekanizmanın aletleri ya da mekanik aletler haline gelmişlerdir.

Makinenin 17. ve 18. yüzyıllarda geçirdiği evrimlerin oldukça ayrıntılı bir biçimde ele alındığı bu bölümde, manüfaktürü karakterize eden el becerisinin yerini mekanik imkanların aldığı vurgulanır. Sanayi devriminin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçi yerine, çok sayıda benzer aletleri çalıştıran ve tek bir devindirici güç tarafından hareket ettirilen bir mekanizmayı koyar. İş araçları artık işçinin elinden alınmış ve manüfaktür döneminin özelliği olan el becerisi ve ustalığa gerek kalmamıştır. Manüfaktürde işçi, ya tek başına ya da topluluklar halinde, her ayrı iş sürecini yerine getiriyordu. İşçi sürece alıştığı ve ona uygun hale geldiği gibi, süreç de daha önceden işçiye uygun hale getirilmiştir. Makineli üretimde ise süreç, nesnel olarak, kendi bütünlüğü içinde ele alınmıştır. İnsan elleriyle yürütülmesi sorunu hesaba katılmaksızın, süreci oluşturan

evreler saptanmış, her parça sürecin nasıl yürütüleceği ve bütünün içerisinde nasıl yer alacağı sorunu, mekaniğin, kimyanın ve öteki bilimlerin yardımı ile çözümlenmiştir. Böylece süreç, insanın yetenekleri ile sınırlı olmaktan kurtulmuştur.

Burada ayrıca, tek bir hareket ettirici güç tarafından çalıştırılan aynı türden makinelerin oluşturdukları "elbirliği" ile (ki bu, işçiler arasındaki basit elbirliğine benzemektedir) tek tek makineler dizisinin oluşturduğu sistem (ki bu, manüfaktürde parça işçiler arasındaki işbölümüne benzemektedir) arasındaki ayrım vurgulanmakta ve bu gelişme şu şekilde özetlenmektedir: "Hareketini bir iletim mekanizması aracılığı ile merkezi bir otomattan alan organize bir makineler sistemi, makineli üretimin en gelişmiş şeklidir. Burada, önümüzde, tek bir makine yerine, gövdesi bütün fabrikayı dolduran ve önceleri azman organlarının yavaş ve ölçülü devinimleri altında saklı duran şeytanca görünüşünü bir anda sayısız çalışma organlarının baş döndürücü hızıyla ortaya koyan mekanik bir dev vardır." (s. 395)

Makineleşmeyi, belli sanayi kollarındaki bir dizi yalıtılmış buluşlar olarak görmek olanaksızdır. "Sanayinin bir alanında üretim tarzındaki köklü bir değişme, diğer alanlarda da benzer değişiklikleri birlikte getirir." (s. 397) Üretim sürecinin bir aşamasındaki büyük bir değişiklik, öteki aşamalarında da buna uygun gelişmeler olduğu takdirde sonuç verebilir. Üretim tarzındaki köklü bir değişme ayrıca, iletişim ve ulaştırma araçlarında bir devrimi zorunlu kılar. Makineleşmede en önemli adımlardan biri de hiç kuşkusuz makine ile makine yapmak aşamasına ulaşmaktır. Makine ile makine üretiminin temel koşulu, hareketi sağlayabilecek, ama aynı zamanda da rüzgâra ve suya oranla denetimi, düzenlenmesi ve istenilen yerde bulundurulması daha kolay sağlanabilecek büyük bir güç kaynağının bulunmasıydı. Bu koşulu zaten buharlı makine sağlamış oluyordu. Bunun yanı sıra, makine parçalarının çok hassas ölçüler içerisinde imal edilmesi de gerekiyordu. Bu sorun da, ilk kez 19. yüzyılın başında Henry Maudsley'in yaptığı torna tezgâhının sonraları geliştirilerek, bir tür sürgülü torna tezgâhının bulunmasıyla çözümlendi.

“Makine biçimini alan emek araçları, insan kuvveti yerine doğal kuvvetlerin konulmasını ve el alışkanlığı yerine bilimin bilinçle uygulanmasını gerektirir.” (s. 398) Manüfaktürde, parça-işçilerin bir araya gelerek oluşturdukları toplumsal emek-süreci tamamen öznel bir nitelikteydi. Makine sistemine dayanan büyük sanayide ise işçi, zaten var olan maddi üretim sürecine eklenen bir şey olduğu için, sistem bütünüyle nesnel bir üretici organizmadır. Basit elbirliğinde olsun, daha sonraki, işbölümüne dayanan manüfaktürde olsun, tek başına çalışan işçinin kolektif işçi haline gelmesi, sürecin doğal sonucu olmuştur. Oysa makineler, bazı istisnalar dışında, yalnızca ortaklaşa emek ya da birleşmiş emekle işletilebilir. “Demek ki, burada, emek-sürecinin ortaklaşa niteliği, emek aracının kendisinin zorladığı teknik bir gereksinmedir.” (s. 400)

İkinci Kesim

MAKİNEYLE ÜRÜNE AKTARILAN DEĞER

Makineleşme ile birlikte sermaye artık işçiyi, şu ya da bu ölçüde gelişmiş bir el aleti ile değil, bir aletler topluluğunu kullanan makineyle çalıştırmaya başlar. Büyük sermaye şimdi, büyük fiziksel kuvvetler ile doğa bilimlerinin verilerini, üretim sürecine katarak, emeğin üretkenliğini olağanüstü derecede yükseltmiş olur. Ama bu artan üretken gücün, fazladan bir emek harcamasının sonucu olmadığı ilk bakışta pek fark edilmez. Makine de, değişmeyen sermayenin tıpkı öteki ögeleri gibi yeni değer yaratmaz, sadece oluşmasına katkıda bulunduğu ürüne kendi değerini katar. Makine emek-sürecinde sürekli olarak bulunduğu halde, değer yaratma sürecine parça parça katılır ve ürüne, ortalama olarak, aşınma ve yıpranma ile yitirdiği değer kadar bir değeri katmış olur. Makine, daha dayanıklı malzemeden yapıldığı ve tamamen bilimsel yasalara göre düzenlendiği için alete göre daha uzun ömürlü, dolayısıyla ürüne değer aktarma süresi çok daha uzun olur.

Makine de her nesne gibi daha önceki bir emek harcamasının ürünüdür. Makinenin içerdiği emek ne kadar azsa, ürüne kattığı değer de o kadar az olacaktır. Ama kattığı bu değer ne kadar az olursa, üretkenliği o kadar fazla demektir ve kendisinden sağlanan hizmet, doğa kuvvetlerinden sağlanan hizmet gibi daha ucuza malolur. Demek ki, makinenin ürüne aktardığı değerin miktarı, makinenin toplam değerine bağlı olarak artar ya da azalır.

Makine her şeyden önce emekten tasarruf sağlayan bir araç olarak düşünülür. Eğer makinenin üretimi için harcanan emek, o makinenin kullanımıyla tasarruf edilen emek kadar ise, burada sadece emek yer değiştirmiş demektir. Ne makine ile üretilen metanın üretimi için gerekli toplam emekte bir azalma olmuştur, ne de emeğin üretkenliğinde bir artma. Bir makine ancak, yerini aldığı işçilerin ücretinden bir tasarruf sağladığı takdirde kullanılabilir. "Bunun için, bir makinenin üretkenliği de, yerini aldığı insan emek-gücü ile ölçülür." (s. 404)

Makineleşme bir yandan işçi için iş alanlarını daraltır ve daha fazla işçiyi işsiz bırakırken, öte yandan makine yapımı da yeni bir iş alanı açmış olacaktır. Ancak, makinenin hayat süresinin –ve bu arada ürüne parça parça aktardığı değerin– doğrudan işçinin ücretinde sağladığı tasarruftan daha büyük olması gerekir. Sağlanan bütün tasarruflar, makinenin yerini aldığı işçilerin ücretleri üzerinden hesaplanıyor, oysa makinenin değerinin bir kısmını da, makine yapımı sırasında oluşan artı-değer teşkil eder. "Bunun için, makinenin değeri, yerini aldığı emek-gücüne eşit olsa bile, gene de onda maddeleşen emek, yerine geçtiği canlı emekten çok daha azdır." (s. 406) Buradan şu sonuç çıkar: makine kullanımı ile daralan iş alanı toplamı, makine yapımı ile açılan iş alanından daima daha fazladır.

Ucuz emek-gücü kimi işlerde makine kullanımını kapitalist için cazip olmaktan çıkartacaktır. Amerika'da taş kırma makinesinin bulunmasından sonra da İngiltere yine bu işte insan çalıştırmaya devam ediyordu "Çünkü bu işi yapan 'sefiller' emeklerinin o kadar az kısmının karşılığını alıyorlardı ki, makine, kapitalistin üretim masraflarını artırabilirdi. İngiltere'de kanallardaki teknelerin çekimi için at yerine hâlâ şurada burada kadınlar kullanılır." (s. 407) Çünkü, kadının artı-nüfus olarak devamı için gerekli-emek tutarı, at ile makinenin üretimi için gerekli-emekle karşılaştırılamayacak kadar düşüktür. "İşte bu yüzden, en aşağılık amaçlar için insan emek-gücünün böylesine utanmazca tüketilip gitmesi hiçbir yerde makinenin yurdu İngiltere'den daha yüz kızartıcı olmamıştır." (s. 407)

Üçüncü Kesim

MAKİNENİN İŞÇİ ÜZERİNDEKİ DOLAYSIZ ETKİLERİ

a. Sermayenin Ek Emek-Gücüne El Koyması

Elzanaatlarının büyük çoğunluğu belli bir gücü gerektirir; oysa makine için belli bir kıvraklık yeterlidir. Makinenin kullanımı ile birlikte kadın ve çocuk emeği büyük sanayi için daha çok aranır bir meta halini aldı. Kısa zamanda emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç, çok geçmeden, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeden işçi ailelerinin bütün bireylerine el attı ve sermayenin egemenliği altına aldı. Emek-gücünün değeri, yalnız bilfiil çalışan işçinin değil, bütün işçi ailesinin yeniden üretimi için gerekli metalarca belirlendiği için, bir ailede çalışan üye sayısı ne kadar artarsa, emek-gücünün yeniden üretim gideri de o kadar yayılmış olacak ve dolayısıyla her birine daha az ücret ödenilecektir. Böylece makine, yetişkin işçinin emek-gücünün değerini düşürmüş olacaktır. Şimdi dört kişilik bir ailenin emek-gücünün satın alınması eskiye göre daha pahalı olabilir ama artık bir yerine dört kişinin artı-emeğine el konulmaktadır; dolayısıyla emek-gücü fiyatında bir düşme olmuştur. Makine, sermayenin sömürücü gücünün konusu olan insan malzemesini artırdığı gibi, bu sömürünün derecesini de yükseltir. Makine, işçi ile kapitalist arasındaki karşılıklı ilişkide de bir devrim yapar. Daha önce piyasada yüz yüze gelen işçi ile

kapitalist serbest meta sahipleri olarak bir değişimi gerçekleştiriyorlardı. Ama şimdi kapitalist, çocukları ve kadınları da satın almaya başlamıştır. Aile reisi olarak işçi daha önce, şeklen sahip olduğu kendi emek-gücünü satardı, şimdi ise karısını ve çocuğunu da satar duruma gelmiştir. Ünlü deyimi ile o, “Artık bir köle tüccarı gibidir.” (s. 409)

Marx bu arada, çocuklarla kadınların çalıştırılmasının hem sağlıkları açısından hem de aile hayatı açısından yarattığı yıkıcı etkileri, fikren ve bedenen yol açtığı yozlaşmaları resmi komisyon raporlarına dayanarak anlatmaktadır. Sözgelimi, Londra’nın mahut bir semti, haftanın iki günü, 9 yaşındaki kız ve erkek çocukların ipek fabrikatörlerine kiralandığı açık bir pazar haline gelmişti. “Bu pazarın görüntüsü de, orada konuşulan dil de utanç vericidir. Kadınların çocuklarını, işevlerinden alıp önlerine gelene haftalığı 2 şilin 6 peniden kiraladıkları görülür. Yasalara karşın, Büyük Britanya’da canlı baca temizleyicisi olarak kullanılmak üzere (bu iş için bir yığın makine olduğu halde) ana-babaları tarafından satılan çocukların sayısı 2 bini aşar.” (s. 410)

Bu kesimde, küçük yaştaki çocukların çalıştırılmasının yarattığı büyük sakıncalar üzerinde durulduğu gibi, kadınların çalışmaya başlamaları ile hem kendi üzerlerinde doğan olumsuz etkiler hem de anne olarak kaybettikleri nitelikler resmi rapor ve istatistiklere dayanılarak anlatılır. Bebek yaşta ölümler, sakat ve eksik doğumlar büyük ölçüde artmıştır. Kadınlar analık görevini yerine getirememekte ve olay, çocukların kötü beslenmesinden, uygun olmayan şeyleri yemelerinden başlayarak çocuklara afyonlu maddeler yedirilmesine, gizli çocuk öldürülmesine kadar dayanmaktadır. Kadın ve çocukların emek sömürüsünün yol açtığı ahlâk yozlaşması bir resmi rapora şöyle yansır: “Bu çalışma grupları, bazen kendi köylerinden çıkıp kilometrelerce uzağa giderler; sabah ve akşamları bunlara yollarda rastlanır; kısa bir etek, gömlek ve çizme giyerler; çok sağlıklı ve sağlam bir görünüşleri vardır, ama alışageldikleri hafif ahlâkın yanı sıra, sevdikleri bu hareketli ve bağımsız yaşamın, evlerinde kıvranan talihsiz yavrulara getirdiği öldürücü sonuçlara aldırmaz bir halleri vardır.” (s. 412)

Marx, kapitalist sömürünün, çocuklar ile kadınlar üzerinde yol açtığı ahlâk yozlaşmasının, F. Engels'in *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* adlı yapıtında uzun uzadıya anlatıldığı için ben burada bu konuya değinmekle yetiniyorum der.

Henüz olgunluk çağına erişmemiş insanları, salt bir artı-değer yaratma makinesi haline getirmenin yarattığı zihinsel yozlaşma öylesine çarpıcı hale geldi ki, en sonunda parlamento, Fabrika Yasaları'na giren sanayi kollarında 14 yaşından küçük çocukların "verimli" bir şekilde çalıştırılmaları için ilk öğrenimi zorunlu hale getirmek mecburiyetini duydu. Gelin görün ki, bu yasal zorunlulukta, bir yandan yasa koyucunun işi elinin ucuyla tutması, öte yandan da fabrika sahiplerinin buldukları ve yarattıkları kaçamaklar sayesinde pek de geçerli olmadı.

Böylece, insan aklının ve deneyim birikiminin bir ürünü olan makine, kitlelere mutluluk getirmek yerine onların sefalet ve yozlaşmasına alet edildi ve kadınlarla çocukların yığınlar halinde işçi saflarına katılmalarıyla, manüfaktür döneminde erkek işçilerin sermayenin zorbalığına karşı yürüttükleri direnmeyi kırmış oldu.

b. İşgününün Uzatılması

Emekten tasarruf tekniği diye bilinen makinenin işgününün uzatılmasına yol açması ilk bakışta bir çelişki gibi görünür. Oysa kapitalistin gönlü, sahip olduğu o pahalı makinelerin gün boyunca bir an bile boş durmasına razı olmaz. Bir makinenin etkin ömrü, işgününün uzunluğu ile art arda çalıştığı işgünü sayısına bağlıdır. Ancak, bir makinenin çalışma süresi ile aşınma ve yıpranma payı doğru orantılı değildir. Böyle olsa bile, 5 yıl boyunca günde 16 saat çalışan bir makine ile aynı makinenin 10 yıl boyunca günde 8 saat çalışması halinde, çalışma süreleri aynı olur ve ürüne aynı miktarda değer aktarılmış demektir. Ama, birinci durumda makinenin değeri, ikinciye göre iki katı hızla yeniden üretilir ve kapitalist, makineyi böyle kullanarak 5 yılda, ikinci durumdaki 15 yıla eşit artı-değer sağlamış olur.

Bir makinenin kullanılmaktan ileri gelen bir aşınma ve yıpranması söz konusu olduğu gibi bir de boş durmaktan ileri gelen bir yıpranması vardır. Bir de bunların yanı sıra makine, aynı türden daha ucuz başka makinelerin üretilmesiyle ya da daha iyi makinelerin rekabete girmesiyle değer kaybına uğrayabilir. Bugünün deyimiyle "demode" olmak diyebileceğimiz bu duruma Marx, makinenin moral yıpranması diyor. Ayrıca bir makine, belli bir sanayi koluna ilk kez girdiği zaman, onu daha da ucuza maletmek için yeni yöntemler araştırıldığı gibi, geliştirilmesi için de büyük çabalar harcanır. Bu gelişmeler birbirini öylesine büyük bir hızla izler ki, henüz daha son şeklini almamış makineler, yeni buluşlar karşısında modası geçmiş hale düşebilir. İşte bu yüzden, makinenin ömrünün ilk yıllarında, ondan elden geldiğince çok yararlanmak için işgününün uzatılması kapitalist için adeta özel bir dürtü olur.

Bir fabrikada işgünü uzatılmaksızın, işçi sayısının artırılması, hem kullanılan makinelerin artırılmasını, binaların genişletilmesini, dolayısıyla değişmeyen sermayede bir yükselme yapılmasını zorunlu kıldığı halde, yalnızca işgünü uzatılmasıyla, yatırılan değişmeyen sermayede herhangi bir artış olmaksızın üretimde ve dolayısıyla üretilen artı-değer miktarında bir yükseliş sağlanmış olur.

Demek ki, makinenin kapitalist biçimde kullanılması, bir yandan işgününün elden geldiğince uzatılması için yeni ve güçlü bir dürtü sağlar, öte yandan da kapitaliste, işçi sınıfının daha önce el atamadığı yeni tabakalarına yaklaşma olanağını verir; üstelik, yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayenin diktasına boyun eğmeye zorunlu bir işçi nüfusu fazlalığı meydana getirir.

Özetle makine, emek zamanının kısaltılması için çok güçlü bir araç olacakken, sermayenin elinde, hem emekçinin ve hem de ailesinin bütün bireylerinin yaşamlarının her anında, sermayenin değerini genişletmek amacıyla kullandığı bir araç halini almış olur.

c. Emeğin Yoğunlaştırılması

Sermayenin elinde bulundurduğu makine aracılığı ile işgününün alabildiğine uzatılması, emekçi sınıflar içerisinde öylesine büyük huzursuzluklara, tükenmelere yol açar ki, ensonu işçi sınıfının gitgide büyüyen başkaldırışı, parlamentoyu, çalışma saatlerini kısıtlamaya yönelik yasal önlemler almaya zorlar. Getirilen bu yasal önlemleri onuncu bölümde görmüştük. Artı-değer üretiminin, işgününün uzatılmasıyla çoğaltılması yolunun kapatıldığını gören sermaye şimdi de, olanca gücüyle, nispi artı-değer üretimini, makinelerdeki gelişmeleri hızlandırarak elde etmeye yöneldi. Çalışma saatlerinin sınırlandırılması, sermayeyi, elinde bulunan makineleri, belli bir sürede daha fazla emek sızdıracak biçimde geliştirmeye itiyordu. Bu da kaçınılmaz olarak emek-gücünün daha yoğun biçimde harcanması, eskiden 12 saatte ürettiği değeri şimdi 10 saatte üretmesi demekti. Emeğin yoğunlaştırılması, ya makineler geliştirilip hızları artırılarak ya da her işçiye çalıştıracağı, kullanacağı daha fazla makine verilerek sağlanabilirdi. Buhar makinelerindeki gelişmeler, piston hızını artırdığı gibi, aynı donanımla, daha fazla makinenin çalıştırılmasını olanaklı hale getirmiş, iletim mekanizmasındaki gelişmeler, sürtünmeyi azaltmış ve makinenin boyutlarını küçültmüştür. Bu ve benzeri daha pek çok teknik gelişme hiç kuşkusuz sonunda, emeğin daha yoğun biçimde harcanmasını zorunlu kılıyordu. Daha 1836 yılında bir fabrikatör şöyle diyordu: “Fabrikalarda yapılan iş, bugün, makinelerin önemli derecede artan hızı yüzünden işçinin göstermek zorunda kaldığı daha büyük dikkat ve çaba sayesinde, otuz-kırk yıl öncesine göre çok daha fazladır.” (s. 425)

Avam Kamarası’nda bir üye ise şöyle konuşuyordu: “... Makineler kuşkusuz, milyonlarca insanın enerjisini gerektiren işler yapmaktadır; ayrıca, korku verici hareketleri ile egemenliği altına aldığı insanların çalışmalarını da inanılmayacak derecede artırmıştır.” (s. 425)

On Saatlik Yasa’nın 1847 yılında İngiliz pamuklu, yünlü, ipekli ve keten fabrikalarına uygulanmasını izleyen dönemde ise hız artışı için birkaç örnek: “İğlerin hızı, çıkrık tipi makinelerde dakikada 500, bükme tipi olanlarda bin devir artmıştır; yani, 1839’da dakikada 4.500 olan birinci tip makinenin iğ hızı, şimdi (1862) 5 bindir; ikinci tip makinede 5 bin olan hız

ise, şimdi dakikada 6 bindir; bu birinci durumda onda-bir, ikinci durumda beşte-bir artış demektir.” (s. 427)

Şimdi de buharlı makinelerdeki gelişmeye bir-iki örnek: “100 beygirgücündeki buharlı makineler, yapılarında ve kazanlarının kapasitesi ile yapılışlarındaki bazı düzeltmeler sonucu, eskisine göre daha büyük bir güçle çalışabilmektedir. ... Beygirgüçlerine oranla eskisi kadar işçi çalıştırmakla birlikte, makineye oranla daha az işçi kullanılmaktadır. ... Her türlü makinede yapılan büyük gelişmeler, bunların üretim gücünü geniş ölçüde artırmıştır. Çalışma saatlerinin kısaltılması, kuşkusuz. ... Bu gelişmelerde etken olmuştur. Bu gelişmeler ile, işçinin daha fazla çaba harcaması, kısaltılmış (iki saat ya da altıda-bir) işgününde, en az eskisi kadar ürün elde edilmesini sağlamıştır.” (s. 428)

Emek-gücünün daha yoğun bir biçimde sömürülmesiyle fabrikatörlerin servetlerinin nasıl büyük ölçüde arttığını göstermek için tek bir örnek: 1838 ile 1850 arasında İngiliz pamuklu sanayisinde ve diğer sanayilerde ortalama artış %32 idi, oysa 1850-1856 arası bu sayı %86’ya ulaşmıştır.

27 Nisan 1863’te bir üye Avam Kamarası’nda şunları söylüyordu: “Burada adlarına konuştuğum Lancashire ve Cheshire’ın 16 bölgesinden gelen delegeler, bana makinelerdeki gelişmeler nedeniyle fabrikalardaki işin sürekli arttığını söylemişlerdir. Eskiden bir kişinin iki yardımcıyla birlikte bir tezgâha bakmaları yerine, şimdi bir kişi hiç yardımcısı olmaksızın üç tezgâha birden baktığı gibi, dört tezgâha birden baktığı da sık sık görülmektedir. 12 saatlik işin şimdi 10 saatten daha az bir süreye sıkıştırıldığını olaylar açıkça göstermektedir. Bütün bunlardan fabrika işçilerinin katlandıkları zahmetin son on yıl içerisinde ne kadar büyük ölçüde arttığı apaçık ortaya çıkmaktadır.” (s. 429)

Son olarak fabrika denetmenleri, 1844 ve 1850 tarihli yasalar ile iş saatlerinin sınırlandırılmasının emekçiler açısından büyük bir kazanç olmakla birlikte, bu kez de çalışma koşullarının, işçinin sağlığını ve çalışma kapasitesini tehlikeye düşürecek şekilde yoğunlaşmasına yol açtığını da belirtmektedirler. Emeğin yoğunluğunu sistemli bir biçimde yükseltmek ve makinelerdeki her gelişmeyi işçiyi sömürmede daha yetkin bir araç haline

getirmek suretiyle, sermayenin uğradığı kaybı yerine koymak için İngiliz fabrikatörleri ellerinden gelen her yola başvuruyorlardı.

Dördüncü Kesim

FABRİKA

Bu bölümün başında, fabrikanın gövdesini oluşturan ve bir sistem halinde örgütlenen makine incelenmişti. Kadın ve çocuk emeğini de üretim alanına çekip alan makine, kapitalist sömürünün malzemesini artırmış, çalışma saatlerini elden geldiğince uzatarak işçinin bütün zamanına el koymuş, sağlanan gelişmelerle, daha kısa sürede daha fazla iş yapmanın, yani emek-gücünü daha yoğun bir biçimde sömürmenin bir aracı haline gelmişti. Bu kesimde ise, makinenin en yetkin biçimi olan fabrika ele alınacaktır.

Marx, makineleşmiş fabrika konusuna, otomatik fabrikanın Pindarı dediği Andrew Ure'den (1778-1857) yaptığı bir alıntı ile şu biçimde bir yaklaşımda bulunur: Fabrika, bir yandan, yetişkin ve genç pek çok tabakadan işçinin birleşik elbirliği ile yürütülen bir üretken makineler sistemi... diye tanımlanabildiği gibi; öte yandan da, çeşitli mekanik ve zihinsel organlardan oluşan ... ve hepsi de kendi kendine düzenlenmiş bir devindirici güce bağlı bulunan muazzam bir otomat diye de tanımlanabilir. Marx, bu tanımlardan ilkinin, makinenin büyük ölçüdeki her türlü kullanımı için geçerli olduğunu; ikincisinin ise, makinenin sermaye tarafından kullanılmasına ve bu nedenle de modern fabrika sistemine özgü ve onu karakterize eden bir açıklama olduğunu kaydeder.

Alet makineye geçerken, işçinin onu kullanma becerisi de makineye geçer. Alet artık, insan emeğinin zorunlu sınırlamalarından kurtulmuştur. Ve böylece, manüfaktürdeki işbölümünün alete dayalı teknik temeli yıkılmış olur. Makineleşme, manüfaktürde gördüğümüz uzmanlaşmış işçiler arasındaki kademeleşmeyi kaldırır ve işçilerin büyük çoğunluğunu sıradan fabrika işçisi haline getirir. Parça işçiler arasındaki sonradan gelişen farklılaşmanın yerini, yaş ve cinsiyet gibi doğal farklılaşmalar alır. Manüfaktürdeki organik grupların yerini, ustabaşı ile birkaç yardımcısı arasındaki bağlantı alır. Temel bölünme makineler üzerinde fiilen çalışan işçiler ile bu işçilere yardım eden çıraklar arasındadır. Asıl görevleri makineleri kurmak, bakımını sağlamak ve onarmak olan, içlerinde kimisi bilimsel öğretim görmüş, mühendis, makinist, marangoz vb. gibi görevliler, fabrika işçileri sınıfından farklı ve onlara eklenen bir üst sınıfı oluştururlar. Buradaki işbölümü tamamen teknik bir işbölümüdür.

Manüfaktürde, aynı aleti yaşam boyu kullanmanın verdiği uzmanlık, şimdi aynı makineye yaşam boyu hizmet etmenin verdiği uzmanlık halini alır. “Makine işçiyi ta çocukluğundan başlayarak, parça makinenin bir kısmı haline sokmak amacıyla kötüye kullanmıştır. Böylece bir işçinin kendisinin yeniden üretim masrafları büyük ölçüde azaldığı gibi, aynı zamanda, tümüyle fabrikaya ve dolayısıyla kapitaliste olan çaresiz bağımlılığı da tamamlanmış olur. Her yerde olduğu gibi burada da, toplumsal üretim sürecindeki gelişme nedeniyle artmış olan üretkenlikle, bu sürecin kapitalist biçimde sömürülmesi sonucu artan üretkenliği birbirinden ayırmamız gerekir. Elzanaatları ile manüfaktürde, işçi aleti kullanırdı, oysa fabrikada şimdi, makine işçiyi kullanmaktadır.” (s. 434) Orada işçi aktif olarak emek aracını harekete geçiriyordu, burada ise pasif olarak makinenin hareketlerini izlemek durumundadır.

İşçinin daha önce sahip olduğu hüner ve becerinin yok edilmesiyle özgürlüğün yok edilmesi atbaşı gider. “... fabrika işi, sinir sistemini tükettiği gibi, adelelerin çok yanlı çalışmasını engeller ve hem vücut, hem zihin faaliyetlerindeki özgürlüğün her atomunu tümüyle elinden alır. Makine ... çalışmanın bütün ilginçliğini yok ettiği için, işin hafiflemesi bile bir çeşit

işkence halini alır. ... Emek araçlarının işçiyi kullanır hale gelmesi, bu tersine dönüş, ilk kez fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen emek aracı, emek-sürecinde işçinin karşısına, canlı emek-gücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin el emeğinden ayrılması ve bu güçlerin, sermayenin emek üzerindeki kudreti haline dönüşmesi ... ensonu, makine temeli üzerinde yükselen büyük sanayi tarafından tamamlanmıştır.” (s. 435)

Zihinsel güçlerin –kafa emeğinin– el emeğinden ayrılmasının büyük sanayi ile tamamlanmasının yanı sıra, bireyin –işçinin– özel hüneri de, bilim, dev fizik güçler ve fabrika mekanizmasında somutlaşan ve bu mekanizma ile birlikte “patronun” kudretini oluşturan kitle emeği karşısında, küçücük bir miktar olarak yok olur gider.

Fabrika işçilerinin, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireyleri bünyesine alan bir topluluk haline gelmesiyle birlikte, bu topluluğun disiplin altına alınması gereği ortaya çıkar. Denetim ve gözetim işi ayrı bir uğraş haline gelir. Bu heterojen topluluğu, gelişigüzel çalışma alışkanlıklarından kurtarmak ve onları karmaşık otomatın değişmeyen düzenliliği ile özdeş hale getirmek gerekir. Fabrikanın çalışma hızının gereklerine uygun bir disiplin kurmak ve bunun sağlanmasını belli bir zümreye bırakmak kapitalist için hem kaçınılmaz ve hem de kârlı bir iştir. Bu zümrenin etkili olabilmesi için belli bir yetkiyle donatılması zorunludur. “Köle çalıştıranların ellerindeki kamçının yerini, şimdi, gözcülerin elindeki ceza kitabı” almıştır. (s. 436) Ve bu cezalar öylesine düzenlenmiştir ki, işçilerin fabrika düzenine uymamaları, kapitalist için, bu düzene uymalarından daha kârlı hale getirilmiştir. Şöyle ki: Diyelim sabahları işe geç gelen işçilere uygulanan ücret kesimi kimi fabrikatörler için “tatlı bir ek kazanç kapısı” haline gelmiştir. Fabrika denetmenlerinin raporlarında bu konudaki çeşitli uygulamalarla ilgili pek çok örnek vardır. Bunlardan bir tanesinin öyküsü kısaca şöyle: 1863 Kasımının sonunda, Viltshire’da kumaş fabrikatörü Harrup’un yanında çalışan 30 kadar dokuma işçisi, sabahları işe geç kaldıkları için patronlarının ücretlerinden 2 dakikaya karşılık 6 peni, 3

dakikaya karşılık 1 şilin, 10 dakikaya karşılık 1 şilin 6 peni kesmek gibi tatlı bir alışkanlığı sürdürmesi karşısında greve gidiyorlar. Bu, bir saat için 9 şilin, bir gün için 4 sterlin 10 şilin eder ki, dokumacıların bir yıldaki ortalama ücretleri hiçbir zaman haftada 10-12 şilini geçmemektedir. Ayrıca Harrup, işe başlama saatini ilan etmek için bir çocuk görevlendiriyor. Bu çocuk çoğu kez sabahın altısından önce düdüğü öttürüyordu. Ve eğer düdüğün bittiği anda bütün işçiler orada hazır değillerse, kapılar kapanıyor, dışarda kalan işçiler cezalandırılıyor ve binalarda saat olmadığı için, talihsiz işçiler, Harrup yetiştirmesi genç düdükçünün insafına kalıyorlardı. Grevdeki işçiler, yani aile anaları ve kızlar, bu düdükçünün yerine bir saat konulduğu ve daha akla yatkın bir ceza uygulandığı takdirde işe başlama önerisinde bulundular. Harrup, 19 kadın ile kızı sözleşmeye uymadıkları gerekçesiyle yargıç karşısına çıkarttı. Orada bulunanların bu haksızlık karşısındaki büyük öfkelerine karşı işçilerin hepsi de 6 peni para cezasına ve 2 şilin 6 peni mahkeme giderlerini ödemeye mahkûm edildiler. Mahkemeden sonra Harrup'un peşine, ıslıklar çalan bir kalabalık takıldı... (s. 437)

Bu kesimin sonunda ayrıca, büyük sanayinin kurulmasıyla birlikte makinenin tutsağı haline gelen işçinin, iş yerlerindeki sağlık koşullarının yetersizliği nedeniyle katlanmak zorunda kaldığı durumlara değinilmekte ve makinenin artan hızının yarattığı tehlikeler üzerinde durulmaktadır. 31 Ekim 1866 tarihli bir denetmen raporunda bu konuda, başka şeylerin yanı sıra şöyle deniyor: "... şimdi, yirmi yıl önce bulunmayan başka tehlike kaynakları var. Bunlardan en başta geleni makinenin artan hızıdır. Çarklar, silindirler, volanlar, iğler ve mekikler gitgide artan bir hızla dönmektedir; kopan bir ipliği yakalamak için parmaklar şimdi daha hızlı ve becerikli hareket etmek zorundadır, çünkü bir anlık duraksama ya da dikkatsizlik, kurban edilmelerine yol açar. ... Kazaların büyük bir kısmı, işçilerin işlerini hızla bitirme kaygılarından ileri gelir. ... Bazı fabrika sahiplerinin, bazı kazalar konusunda affedilmez bir hafiflikle söz ettiklerini duydum; örneğin, bir parmak kaybedilmesi önemsiz bir şeydi. Bir işçinin yaşamı ve geleceği, parmaklarına o kadar bağlıydı ki, bunlardan herhangi birisinin kaybı, onun

için çok ciddi bir sorundur. Bu gibi düşüncesizce sözleri işittiğim zaman...” (s. 438)

Fabrika sistemiyle bir araya toplanan ve gücü artan toplumsal üretim araçlarında sağlanan tasarruf, sermayenin ellerinde, işçinin çalışırken yaşamı için zorunlu şeyi sistemli bir soygunculuğa dönüştürür; yer, ışık, hava ve üretim sürecinin beraberinde getirdiği tehlikelere karşı onun yaşamını korumak için alınacak her türlü önlem, sermayenin artı-değer hırsına feda edilir.

Beşinci Kesim

İŞÇİ İLE MAKİNE ARASINDAKİ ÇEKİŞME

Kapitalist ile ücretli işçi arasındaki çatışma sermayenin tarihi kadar eski olmakla beraber, ancak makinenin kullanılmaya başlanmasıyla işçi, sermayenin somutlaşmış şekli olan bu emek aracının kendisiyle savaşmaya başlamıştır.

Marx, işçilerin makineye karşı duydukları öfkenin temelinde yatan nedenlere geçmeden önce, Avrupa'da makineye karşı işçilerin giriştikleri saldırıların kısa bir tarihini yapmaktadır.

17. yüzyılda hemen hemen bütün Avrupa'da işçilerin, kurdele ve şerit dokumada kullanılan bir dokuma tezgâhına karşı ayaklandıkları görüldü. Aynı anda birkaç parça kumaşı birden dokuyan bu makineler 16. yüzyılın sonlarında Almanya'da icat edilmişti. Bu makineler uzunca bir süre kullanıldı ama, "bu icadın, birçok işçiyi sokağa dökeceğinden kuşkulanan Denzig Belediye Başkanı, icadı yapanı gizlice boğazlattı ya da boğdurdu." Bu çok dramatik olaydan sonra, bu tezgâhın kullanılması, önce Kolonya'da yasaklandı (1676), bunu, imparatorluk kararı ile bütün Almanya'da yasaklanması (1685) izledi. Bu da yeterli görülmemiş olmalı ki, tezgâh, senatonun emriyle Hamburg'da halkın önünde yakıldı. Avrupa'yı böylesine karıştıran bu makine aslında, buharlı iplik ve dokuma tezgâhının ve 18. yüzyıl sanayi devriminin öncüsüydü.

1630 yıllarında Londra yakınında, bir Hollandalı tarafından kurulan ve rüzgârla çalışan bir yel bıçkı değirmeni halkın taşkınlığı sonucu yıkılmıştı. Everet, 1758 yılında, ilk kez su gücüyle çalışan yün kırpma makinesini yaptığı zaman, işsiz kalan 100 bin kişi makineyi ateşe vermişti. Yaşamlarını o zamana kadar yün taramakla kazanan 50 bin kişi, Armwright'ın tarama makinesine karşı parlamentoya dilekçe vermişlerdi. 18. yüzyılın ilk 15 yılında, İngiltere'de manüfaktür bölgelerinde görülen ve özellikle buharlı tezgâhların kullanılmasının yol açtığı "Luddite Hareketi" diye bilinen, büyük ölçüde makine tahribi olayları, muhafazakâr İngiliz hükümetlerine, emeğe karşı en gerici ve zorlu önlemler alma bahanesini sağlamıştı. "İşçilerin, makine ile sermayeyi birbirinden ayırt etmeleri ve saldırılarını maddi üretim araçlarına değil, bunların kullanılış tarzına yöneltmeyi öğrenmeleri için, hem zamana ve hem de deneyime gereksinmeleri vardı." (s. 441)

İşçinin makineye karşı bu bilinçsiz tutumunun nedenlerini inceleyen Marx, "Emek aracı, makine şeklini alır almaz, bizzat işçinin rakibi olur," der. (s. 442) Makinenin bir iş koluna girmesiyle birlikte, bir kısım işçiyi işinden etmesi doğaldır. Makinenin fazlalık haline getirdiği bu işçiler ya eski elzanaatları ve manüfaktür ile makine arasındaki eşit olmayan koşullar altında geçen savaşımda yok olur gider ya da emek pazarını doldurarak, emek-gücünün fiyatını değerinin altına düşürür.

Bir sanayi kolunu yavaş yavaş ele geçiren makine işçiler arasında yoğunluğu gitgide artan bir sefalet yaratır. "Geçişin hızlı olduğu durumlarda etkisi de şiddetli olur ve geniş kitlelerce duyulur. Tarih, İngiliz el dokumacılarının yavaş yavaş yok olmasından daha korkunç bir trajedi kaydetmez. ... Bunların çoğu açlıktan ölmüşler, pek çok aile günde 2.5 peni ile uzun süre bitkisel bir yaşam sürmüşlerdir." (s. 443) İngiliz pamuklu makinelerinin etkileri ta Hindistan'a dek uzanmış ve burada daha korkunç sonuçlar vermiştir. 1834-35'te Genel Vali şunları yazıyordu: "Buradaki sefaletin eşine tarihte zor rastlanır. Pamuk dokumacılarının kemikleri Hindistan ovalarını beyaza boyamıştır."

Makinelerin, (üretim araçlarının) işçi sınıfı (doğrudan üretici) üzerinde yarattığı bu korkunç etki hiç kuşkusuz, kapitalist üretim tarzının, işçiye karşı onun kullandığı emek araçları ile, yine onun ürettiği ürüne kazandırdığı *yabancılaşmanın* bir sonucuydu; bu yabancılaşma, makine aracılığı ile tam bir uzlaşmaz çelişki halini alıyordu. "İşte bunun için, makinenin ortaya çıkışıyla birlikte, ilk kez işçi, emek aracına karşı şiddetle başkaldırıyordu." (s. 443-44)

Emek aracı ile işçi arasındaki bu dolaysız uzlaşmaz karşıtlık, yeni kullanılmaya başlanan bir makinenin, elzanaatları ya da manüfaktürlerle rekabet ettiği zaman, en şiddetli şekilde ortaya çıkar. Ama büyük sanayilerde bile, makinelerdeki sürekli iyileştirmeler ve otomatik sistemdeki gelişmeler, buna benzer etkiler yapar. Bu konuda, fabrika denetmenleri raporlarında şu yargılara yer veriliyor: "Geliştirilen bir makinenin amacı, el emeğini azaltmak ve fabrikadaki üretim sürecindeki bir halkayı insandan bir aygıt yerine demirden bir aygıt koyarak tamamlamaktır. ... Bir sürecin hünerli ve hata yapmayan bir eli gerektirdiği durumlarda, bu iş hünerli olmakla birlikte, her türlü düzensizliğe eğilimli işçiden derhal alınıyor ve bir çocuğun bile denetleyebileceği kendi kendine düzenlenen özel bir mekanizmaya veriliyor..." Kısacası, otomatik sistemde hünerli emek gitgide değerini yitiriyordu.

Demek ki, makinelerdeki gelişmeler insan emeğinden tasarruf sağlamanın yanı sıra, hünerli insan emeğine karşı duyulan gereksinmeyi de en aza indirdiği gibi, erkek yerine kadını, yetişkin insan yerine çocuğu koymakla işçi ücretlerinde düşmelere ve çalkantılara neden olur. Eskiden beri kullanılan iplik makinesinin yerini otomatik eğirme makinesinin alması ile İngiltere'de erkek eğiricilerin çoğu işten çıkartılmış, yalnız delikanlılar ile çocuklar işlerinde kalmışlardır.

Manchester'li bir fabrikatör şöyle diyor: "Eskiden elimizde 75 tarama makinesi vardı, şimdi aynı miktarda iş çıkartan 12 makinemiz var. ... 14 işçi daha az çalıştırıyoruz, haftada 10 sterlin tasarruf etmiş oluyoruz. Tüketilen pamuk miktarındaki fire %10 civarında bir azalma gösterdi." Manchester'deki bir başka ince iplik fabrikasında, artan hız ve bazı

otomatik süreçlerin benimsenmesiyle kullanılan işçi sayısında bir bölümde dörtte-bir, diğer bir bölümde yarıdan fazla indirim yapılmış. Başka bir iplik fabrikasında ise işçi sayısındaki tasarruf %10 olarak tahmin ediliyor.

Ensonu, makine ile işçi arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi yakından bilen sermaye, bundan yararlanmanın yollarını da bulmuştur. Nitekim, işçi sınıfının, sermayenin tahakkümüne karşı giriştiği başkaldırmaları –grevleri– etkisiz hale getirmede bu düşmanlıktan yararlanmıştır. Her yeni gelişme, her yeni icat, işçi sınıfının direnişini kırmada sermayeye yeni olanaklar sağlamıştır. "Salt işçi sınıfının ayaklanmalarına karşı sermayenin eline silah vermek amacıyla 1830'dan beri yapılan icatların bir tarihini yazmak mümkündür. Otomatik sistemde yeni bir dönem açtığı için, bu önemli buluşların başında, kendi kendine işleyen tezgâh yer alır." (s. 447)

Makineleşme ve büyük sanayinin kurulmasıyla, kendi kendisini genişletmede yeni boyutlar kazanan sermaye, hizmetine aldığı ve ücrete bağladığı bilimin yardımıyla işçi sınıfının direncini kırmış ve böylece bilim ile el emeği adeta zıt kutuplarda toplanmıştır.

Altıncı Kesim

MAKİNELERİN İŞSİZ BIRAKTIĞI İŞÇİLERLE İLGİLİ TELAFİ TEORİSİ

Marx, bir dizi burjuva iktisatçısının, işçileri yerlerinden eden bütün makinelerin aynı zamanda ve zorunlu olarak, aynı miktarda işçiyi çalıştırmaya yetecek kadar sermayeyi serbest bıraktığını öne sürdüklerini kaydeder. Bu savın doğru olmadığını Marx, sonradan makineleşen bir halı fabrikasını örnek alarak sayısal olarak kanıtlamaya çalışır. Ona göre, makineleşme sonucu, aynı miktarda işçiyi çalıştıracak kadar bir sermaye serbest duruma gelmemiştir. Serbest duruma getirilen aslında, işlerinden edilen işçilerin *geçim araçlarıdır*. Halı fabrikasında kullanılmaya başlanan makine, şu kadar işçiyi serbest bırakmış ve başka kapitalistlerin emrine hazır duruma getirmiştir ama aynı zamanda, bu işçilerin şu kadar sterlin tutarındaki geçim araçlarını da işçilerin tüketiminden çekip almış ve *bunu serbest bırakmıştır*. Yani bu aşamada makine, geçim araçlarını işçi açısından ve işçi için serbest duruma getirmiştir, ya da bunları, işçinin patronu için sermayeye dönüştürmüştür.

Makinenin fabrikadan sürüp attığı işçiler, kapitalistlerin emrine amade işçi sayısını artırmak üzere emek pazarına atılırlar. Eğer burada iş bulur da, “kendileriyle geçim araçları arasındaki bağı yenileyebilirlerse bu ancak, yatırım alanları arayan yeni ve ek bir sermayenin aracılığı ile olabilir; yoksa

bu iş, daha önce kendilerinin çalıştırıp da sonradan makineye dönüşen sermaye aracılığı ile gerçekleşemez.” (s. 452)

Ancak, makinenin serbest hale getirdiği bu işçiler, yeni kurulan sanayilerde iş bulsalar bile, işbölümü ile çalışma alanları zaten daralmış olan ve eski hünerleri geçerliğini kaybeden bu kimseler, olsa olsa aşağı türden ve ucuz emek kullanan bir iş kolunda çalışabilirler. “... makinenin ilk kurbanlarının büyük kısmı, bu geçiş döneminde açlık ve sefalet içinde kırılırlar.” (s. 452)

Burada bir kez daha şu nokta vurgulanmaktadır: İşçiyle makine arasındaki uzlaşmaz karşıtlık ve çelişki, makinelerin kapitalist biçimde kullanımından doğmaktadır. Makine tek başına alındığında çalışma saatlerini kısalttığı halde, sermayenin hizmetine girdiği zaman bunu uzatmakta, çalışmayı hafifletmesi beklenirken, sermayenin emrine girdiği zaman işin yoğunluğunu artırmakta, insanın doğa üzerindeki zaferi olduğu halde, sermayenin elinde, insanları bu kuvvetlerin kölesi haline getirmektedir. Üretimi artırmakta, üretkenliği yükseltmekte ama üreticiyi sefilleştirmektedir.

Buna karşılık, daha az işçi çalıştığı halde şimdi makine sayesinde daha fazla hammadde, ara ürün, emek aracı üretilir ve bu hammaddelerin ve ara ürünlerin işlenmesi için pek çok yeni işkolu ortaya çıkar. Fabrika sistemi, girdiği işkollarında üretkenliği çok daha yüksek düzeye çıkardığı için, toplumsal işbölümünü, manüfaktüre göre çok daha ileri götürür. (Manüfaktürde işbölümü ve toplumsal işbölümü ondördüncü bölüm, dördüncü kesimde ele alınmıştı, anımsatırız.)

Makinelerin doğurduğu ilk sonuç, gördüğümüz gibi, artı-değer ile artı-değerin içinde yer aldığı ürünlerin kitlesini artırmak oldu. Bu artan kitle hiç kuşkusuz, kapitalist ile yardımcılarının payına düşen tüketim maddelerini bollaştıracak, toplumun bu katında bir büyüme olacaktır. Bunların bir yandan zenginlikleri arttığı gibi öte yandan gerekli tüketim maddelerini üreten işçi sayısında –yine makine sayesinde– bir azalma olacaktır; bu iki yönlü fazlalık ister istemez, zorunlu tüketim maddeleri dışında kalan lüks tüketim maddelerinin imalatını teşvik edecektir. “Toplumun üretiminin

büyük bir bölümü, artı-ürün şeklini aldığı gibi, bu artı-ürünün daha büyük bölümü, daha çeşitli ve daha incelmiş üretilir ve tüketilir. Başka bir deyişle, lüks eşya üretimi artar.” (s. 456) Ne var ki, Viktorya Çağı İngiltere’sinin göz kamaştırıcı görkeminin simgesi olan çeşitli mücevherlerin, süs ve ev eşyasının üretiminde çalışan küçük çocukların sefil durumları, o dönemi resmen inceleyen *Çocukların Çalışması Komisyonu* raporlarında bütün çıplaklığı ile anlatılır.

İşçi sayısının nispeten azalmasına karşın, üretim araçları ile tüketim maddelerindeki artış, kanallar, doklar, tüneller, köprüler, ulaşım ve iletişim araçları gibi iş alanlarında yeni emek taleplerinin doğmasına yol açar. Ancak bu üretim alanlarında doğan talep, en gelişmiş ülkelerde bile pek önemli bir yekûn tutmaz. Aslında, makinenin işinden ettiği işçiler için yepyeni bir iş alanı açılmıştır ama ne çare ki bu yeni alan üretkenlikle hiçbir ilişkisi olmayan bir işkoludur. “Büyük sanayinin olağanüstü üretkenliği... işçi sınıfının büyük bir kesiminin üretken olmayan bir biçimde çalıştırılmasına ve böylece eskiden ev işlerini yapan kölelerin şimdi de, erkek ve kadın hizmetçi, uşak vb. gibi adlar altında bir hizmetkârlar sınıfı olarak tekrar ortaya çıkmasına izin vermiş olur.” (s. 457)

Marx, bu kesimin sonunda şöyle bir hesap yapmakta: 1861 sayımına göre, İngiltere ile Gal’in toplam nüfusu 20 küsur milyon. Bu sayıdan, çalışamayacak yaşta ve durumda olanları; devlet memurları ile rahipleri, hukukçuları, askerleri, yani “ideolojik” sınıfları; faiz ve rant ile geçinenleri ve nihayet dilencileri, serserileri ve suçluları düşersek, geriye –kapitalistler de dahil– yuvarlak hesap 8 milyon insan kalır. Bu 8 milyon içerisinde, tekstil fabrikaları ile madenlerde çalışanlar bir arada 1.208.442 kişi ediyor; tekstil fabrikaları ile metal sanayisinde çalışanlar bir arada alındığında ise 1.039.605 kişi ediyor; oysa hizmetkârlar sınıfı toplam 1.208.444 kişi tutuyor. Görüldüğü gibi, her iki durumda da toplamlar, “modern ev köleleri sayısından daha azdır. İşte makinelerin kapitalist biçimde sömürüsünden çıkan görkemli sonuç”! (s. 458)

Yedinci Kesim

İŞÇİLERİN FABRİKA SİSTEMİ TARAFINDAN İTİLMELERİ VE ÇEKİLMELERİ

Bu kesimde yine, fabrika sisteminin olağanüstü gelişmesinin belirli bir aşamasında, çalıştırılan işçi sayısında, yalnız nispi değil mutlak bir azalmayı da beraberinde getirebileceği olgusu üzerinde durulmakta ve bu konuda fabrika denetmenlerinin raporlarına dayanılarak bazı karşılaştırmalar yapılmaktadır. Örneğin, İngiliz yünlü ve ipekli fabrikalarında, 1860 ile 1865 yılları arasında, tezgâh sayısında %11, iğ sayısında %3, beygir gücünde %3 artış olduğu halde, çalışanların sayısında %5,5 azalma olmuştu. "1852 ile 1862 yılları arasında, İngiliz yünlü sanayisinde önemli bir büyüme olduğu halde, burada çalışan işçi sayısı hemen hemen aynı kalmıştı; bu da bize, yeni makinelerin, daha önceki dönemlerdeki işçilerin yerini ne kadar büyük ölçüde doldurduğunu göstermektedir." (s. 460)

Makinenin önemli sanayi kollarını ele geçirdiği başlangıç döneminde buralarda sağladığı büyük kârlar, hızı gitgide artan bir sermaye birikimini gerçekleştirdiği gibi, yatırım alanı arayan ek toplumsal sermayeyi, en uygun üretim alanlarına çekerler. Bu hızlı ve ateşli ilk faaliyet döneminin sağladığı avantajların yanı sıra, makinenin teknik temelindeki büyük gelişmeler – makinenin makine ile üretilmeye başlanması– kömür, demir, madencilik, metal sanayileri ve ulaştırma araçlarında yapılan köklü devrimler, fabrika

sisteminde sınır tanımayan bir sıçrama ve genişlemeye olanak sağlar. Makinenin doymak bilmez açlığı şimdi iki önemli konuyu gündeme getirir: Yeni hammadde kaynakları ile yeni sürüm pazarının bulunması. Makine ile üretilen malların ucuzluğunun yanı sıra, ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmeler, dış pazarların ele geçirilmesini kolaylaştırır. Fabrikasyon meta üretimi, başka ülkelerdeki elzanaatlarını rekabet edemez hale getirerek ortadan kaldırır ve buraları zorla hammadde ikmal alanları haline getirir. "Doğu Hindistan bu yolla, Büyük Britanya için pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo üretmek zorunda kalmıştı. Büyük sanayi, işçilerin bir kısmını sürekli bir şekilde 'fazlalık' haline getirerek, kök saldığı bütün ülkelerde, büyük çapta göçlere ve yabancı toprakların sömürgeleştirilmelerine yol açar ve bu ülkeleri anayurt için hammadde yetiştiren yerleşme yerleri haline getirir; örneğin, Avustralya'nın yün yetiştiren bir ülke haline sokulması gibi." (s. 462)

Fabrika sisteminin özünde taşıdığı büyük güç sayesinde kazandığı sıçrama ve genişleme olanağı ile bu sistemin dünya pazarları üzerinde kurduğu sıkı bağlar, kaçınılmaz olarak hummalı bir üretime yol açar. Böylece piyasa mal fazlası ile dolduğu gibi, bunun sonucu pazarlardaki daralma da üretimi felce uğratır. "Modern sınai yaşam, birbirlerini izleyen, ılımlı faaliyet, refah, aşırı üretim, bunalım ve duraklama dönemleri halini alır." (s. 464) Bütün bu dönemsel değişmeler, işçinin çalışma hayatı ve iş koşulları üzerinde doğrudan etkisi olan durumlardır. Makinenin, işçinin var olma koşullarında yarattığı bu kararsızlık ve güvensizlik, sınai çevrimin (industrial cycle) bu dönemsel değişmeleri nedeniyle, normal görülen şeyler olur. Konunun kapitalistleri ilgilendiren cephesine gelince: Üretimde, yukarıda sözü edilen refah dönemleri dışında, pazarların paylaşılması için kapitalistler arasında şiddetli bir mücadele verilir. Bu paylaşımda son sözü ürünün ucuzluğu söyler. Bu ucuzluğu sağlamak için kapitalistler arasında, bir yandan, daha gelişmiş makinelerin kullanılması, yeni üretim yöntemlerinin uygulanması için bir rekabet görüldüğü gibi, "her sınai çevrimde, metaları ucuzlatma amacıyla, ücretleri zorla emek-gücünün

değerinin altına düşürme çabalarının ortaya çıktığı bir döneme gelinir.” (s. 464)

Marx, bu kesimin geri kalan kısmında, İngiliz pamuklu sanayisinin gelişme çizgisini izleyerek, fabrika işçilerinin bu iniş çıkışlar içerisindeki durumunu saptamaya çalışır. 1770-1863 yılları arasını kapsayan dönemde İngiliz pamuklu sanayisinde gelişme, canlanma, depresyon ve bunalım, büyük gönenç yılları birbirini izlemiştir. Bu dönemlerde, kimi büyük gönenç yıllarında, el dokumacılarının açlıktan kırıldığına, büyük depresyon yıllarında, kimi kez, ayaklanmalara ve askeri birliklerin müdahalesine, kimi kez de fabrika işçileri arasında korkunç bir sefalete tanık olunmuştur. Öyle bunalım dönemleri yaşanmıştır ki, işsiz kalarak büyük dokuma merkezlerine akan binlerce işçinin karşısına askeri birlikler sürülmüş, işçi liderleri mahkemeye verilmiştir.

Ensonu Marx, bir önemli noktaya daha parmak basmakta ve işçilerin üretim sürecinde bir deneme tahtası gibi kullanılarak, onların sırtından daha fazla kazanç sağlamanın yollarının arandığına dikkati çekmektedir. Bu konuyu bir fabrika denetmeninin raporundan okuyoruz: “... İşçilerin kazancı, denenmekte olan pamuk karışımının niteliğine bağlı olarak yükselir ve düşer; bazen bu düşüş, eski kazançlarına göre %15 olduğu halde, bir iki hafta içerisinde bu düşüş %50’den %60’a kadar çıkabilir. Bu denemeler, yalnız işçilerin geçim araçları konusunda ve onun zararına yapılmakla kalmıyordu, işçinin beş duyusu da bunun acısını çekiyordu. Surat pamuğu üzerinde çalışan işçilerin şikayetleri çok fazla idi. Pamuk balyalarını açtıkları zaman dayanılmaz bir koku ile karşılaştıklarını ve bunun hastalıklara neden olduğunu söylüyorlardı. ... Karıştırma, kırpma ve tarama odalarında pamuktan çıkan toz ve kir, solunum yollarını tahriş ediyor, öksürüğe ve nefes darlığına yol açıyordu... Lifler çok kısa olduğu için çok miktarda hem hayvansal hem de bitkisel haşıl kullanılıyordu. ... toz nedeniyle bronşit yaygındı. Aynı nedenle iltihaplı boğaz hastalıkları da çoktu. Dokumadaki atkılar sık sık kırıldığı için, dokumacı atkıyı, tezgâhın göz deliğinden emmek zorunda kalıyor ve bu da mide hastalıklarına ve hazımsızlığa yol açıyordu.” (s. 468)

Son olarak bir başka denetmen raporundan “haşıl” kullanımı ile ilgili birkaç satır, bu maddenin işçi sağlığı dışında kalan erdemlerini şöyle anlatıyor: “Sanayi bu yollara şimdi namus sınırlarını aşacak ölçüde başvuruyor. Bu işleri iyi bilen birisi bana, 8 libre ağırlığında bir kumaşın 5.5 libresinin pamuk, 23/4 libresinin haşıl olduğunu söyledi; 51/4 libre ağırlığındaki başka bir kumaşın ise 2 libresi haşıldı. Bunlar her zaman kullanılan ihraç malı gömleklik kumaşlardı. Başka cins kumaşlara bazen %50’ye kadar haşıl katıldığı oluyordu; böylece bir fabrikatör bir kumaşı, yapıldığı ipliğin fiyatından daha ucuza satarak zengin olduğunu söyleyerek övünebilirdi ve övünüyordu da.” (s. 469)

Makinenin büyük sanayiye uygulanmasıyla işlerinden edilen, devresel bunalımlarla çalışma güvenliğini yitiren ve üretim sürecinde, üretici gibi değil kobay gibi de kullanılabilen işçilerin bazılarını bir başka tehlike daha bekliyordu: “Pamuk kıtlığı sonucu işlerinden atılan talihsiz kadınlar, böylece toplum dışına sürülmüş oldular; ve şimdi işler yeniden canlandığı ve iş çoğaldığı halde, bu talihsiz sınıfın üyesi olmaya devam ettiler. Kasabada şimdi son yirmi beş yılda gördüğümden çok daha fazla genç orospu var.” (31 Ekim 1865 tarihli fabrika denetmeni raporundan)

Sekizinci Kesim

MODERN SANAYİNİN MANÜFAKTÜRDE, ELZANAATLARINDA VE EV SANAYİSİNDE YOL AÇTIĞI DEVRİM

Makinenin, elzanaatlarına dayanan elbirliği ile el işçiliği ve becerisi arasındaki işbölümüne dayanan manüfaktürü nasıl ortadan kaldırdığı görülmüştü. Ne var ki makineli büyük sanayi, daha önceki üretim biçimlerini hemen ortadan kaldırmaz; manüfaktür ile ev sanayisi dediğimiz bir tür üretim tipi, modern sanayinin yanı sıra ve onunla iç içe varlığını sürdürür. Bu kesimde, fabrika sisteminin, manüfaktür ve ev sanayisi üzerindeki etkileri incelenecektir.

Makine, manüfaktür sanayisine, işin daha kolay, daha çabuk ve daha ucuza yapılmasını sağlayan her yeni buluşla parça parça girer. Bu alana girmesiyle birlikte, manüfaktürün işbölümüne dayanan örgütlenmesinde bir gevşeme başladığı gibi işçinin niteliğinde de bir değişme olur. Artık, belli bir beceri düzeyine ulaşmış işçinin yerini, kadın, çocuk ya da vasıfsız işçi alabilir. Böylece, kullanılan emek ucuzlamış olur. Aynı şey, makine kullanılsın kullanılmasın, ev sanayileri denilen, irili ufaklı üretim yerleri için de geçerlidir. Şimdi boyutları büyüyen ve modern denilen ev sanayisi, evin sınırları dışına taşmış, fabrikanın, manüfaktürün ya da eşya deposunun bir dış bölümü halini almıştır. Sermaye, fabrika işçilerini, manüfaktür işçilerini, elzanaatçılarını, tek bir işyerinde, geniş kitleler halinde toplamış, işe koşmuştu, şimdi de, “... gözle görünmeyen iplerle, diğer bir orduyu da

harekete getirmiştir: Bunlar, büyük kentlerde oturanlar ile birlikte, bütün ülke yüzeyine yayılmış bulunan ev sanayisi işçileridir.” (s. 473)

Büyük boyutlara ulaşan manüfaktürde –buna Marx, modern manüfaktür demektedir– çocuk ve kadın emeğinin, yani ucuz emeğin sömürüsü, fabrika sisteminden daha ağır olmuştur. Fabrika sisteminde ne de olsa adele gücünün yerini makine almış, yapılan iş nispeten hafiflemişti. Ama ev sanayisi denilen üretim kollarındaki çalışma koşulları, manüfaktürden de beter olmuştur. Bunun nedeni, ev sanayisi dağınık mekânlarda yürütüldüğü için, işçilerin toplu direnme gücünün yaratılamaması, işveren ile işçi arasında bir yığın soyguncu asalağın yer alması, bu sanayinin hemen her zaman, ya fabrika sistemiyle ya da aynı üretim kolundaki manüfaktür ile rekabet etme zorunda kalması, yoksulluğun işçiyi, yer, ışık, havalandırma gibi en gerekli çalışma koşullarından yoksun bırakması, çalışmanın düzensizliği “ve en sonu, büyük sanayi ile tarımın ‘fazlalık’ haline getirdiği yığınların son sığınakları olan bu yerlerde işçiler arasındaki rekabetin en son noktaya ulaşmasıdır”. (s. 473)

Emeğin toplumsal üretkenliği ile birbirine bağlı süreçlerin teknik temellerinin çok az geliştiği bu iki sanayi kolunda, manüfaktür ile ev sanayisinde, emek-gücünün sömürüsü ve işçinin en doğal çalışma koşullarından yoksun bırakılması doruk noktasına ulaşmıştır. Şimdi biz, bir yandan üretim araçlarında tasarrufa son derece dikkat edilirken, öte yandan emek-gücünün bol keseden israfını, bu uzlaşmaz karşıtlığı, önce modern manüfaktürde, sonra da ev sanayisinde örnekleriyle göreceğiz.

a. Modern Manüfaktür

İşgünü ile ilgili bölümde emek sömürüsü ile ilgili çeşitli örnekler verilmişti. Burada yalnız, Çocukların Çalıştırılması Komisyonu ile fabrika denetmenleri raporlarından bazı örnekler sergilenecektir.

Birmingham ile çevresindeki metal eşya manüfaktüründe 10 bin kadından başka, 30 bin çocuk ve genç, çoğu pek ağır işlerde çalışmaktadır.

Bunların sağlığa zararlı koşullar içinde pirinç dökümhanelerinde, düğme fabrikalarında, emaye, kaplama ve cilalama işlerinde çalıştıkları görülür. Hem yetişkin, hem de yetişkin olmayan işçilerin aşırı derecede çalıştırılmaları nedeniyle, Londra'da gazete ve kitapların basıldığı bazı basımevlerine şu uğursuz ad takılmıştır: "Mezbaha." Başlıca kurbanları kadınlar, kızlar ve çocuklar olan ciltevlerinde, benzeri aşırı çalıştırma uygulanır. Halat bükme işinde, tuz madenlerinde, mum manüfaktüründe ve kimyasal madde yapan yerlerde gece işlerinde gençler ağır işler yapmak zorundadır. Makineyle yapılmayan ipek dokumacılığında, tezgâhları çevirme işinde gençler ölesiye çalıştırılırlar. En rezil, en pis ve en kötü ücret ödenen, kadınlarla genç kızların çalıştırılması yeğlenen işlerden birisi de, paçavraların ayıklanmasıdır. Büyük Britanya, kendi muazzam paçavra depoları dışında, bütün dünyaya paçavra ticaretinin merkezi olarak da ün yapmıştır. Japonya'dan, Güney Amerika'nın en uzak devletlerinden, Kanarya Adaları'ndan buraya paçavra akar... Paçavralar, gübre, yatak ve şilte içinde, yapay yün yapmada kullanılır ve kağıt yapımında hammadde olarak işe yarar. Paçavra ayıklayıcılar, çiçek hastalığı ile diğer bulaşıcı hastalıkların yayılma aracı oldukları gibi, ilk kurbanları da yine kendileridir. ... Aşırı çalıştırmanın, ağır ve kötü koşullar altında yapılan işin ve bunun çocukluk yaşından beri işçi üzerinde yaptığı korkunç etkilerin klasik bir örneğini, yalnız genellikle kömür madenleriyle madenciler vermekle kalmıyorlar, aynı zamanda İngiltere'de, makineleri yakın zamanda bulunan ve ancak şurada burada kullanılan tuğla ve kiremit sanayisinde aynı şeyi görüyoruz. Mayıs ile Eylül ayları arasında çalışma, sabah 5'ten gece 8'e kadar sürüyor; kurutmanın açık havada yapıldığı yerlerde çoğu zaman sabah 4'ten gece 9'a kadar devam ediyor. Sabah 5'ten akşam 7'ye kadar süren iş, "kısa" ve "ılımlı" sayılıyor. Altı, hatta 4 yaşında oğlan ve kız çocuklar çalıştırılıyor. Bunlar, yetişkinler kadar ve çoğu kez daha uzun süre çalışıyorlar. İş ağır olduğu gibi, yaz sıcağı daha da tüketici oluyor. Örneğin, Mosley'deki bir kiremit ocağında, 24 yaşında genç bir kadın, kendisine çamur taşıyan ve kiremitleri dizen iki küçük kızın yardımıyla günde normal

2 bin kiremit yapıyor. Bu küçük kızlar, 70 metre uzaklıktaki, 10 metre derinliğinde bir balçık kuyusundan, günde 10 ton çamur taşıyorlar.

Bu çok ağır çalışma koşulları dışında bir de konunun “ahlâki” yönü var. İşte komisyon raporlarından bazı satırlar: “Büyük bir manevi yozlaşmaya uğramaksızın, bir kiremit ocağından geçip kurtulmak bir çocuk için olanaksızdır... En narin yıllarında kulaklarını dolduran kaba konuşmalar, hiçbir eğitim görmeden yarı-yabanıl büyürlerken edindikleri pis, bayağı ve yüz kızartıcı alışkanlıklar, onları, daha sonraki yaşamlarında yasa tanımayan, ahlâksız ve sefih bir insan yapar. ... Yaşam tarzları korkunç bir ahlâksızlık kaynağıdır. Usta işçi ve grubun başı olan her ustabaşı, yanında çalışan yedi işçiye, kulübesinde yatacak yer ve yiyecek sağlar. Ailenin üyesi olsun olmasın, erkekler, oğlanlar ve kızlar çoğu zaman iki, bazen de üç odalı havasız kulübelerde hep bir arada, yerlerde yatarlar. Günlük ağır çalışmadan sonra bitkin düşen bu insanlar ne sağlık, ne temizlik, ne de ahlâk kurallarına dikkat edecek durumdadırlar. Bu kulübelerden çoğu dağınıktır, pistir ve toz-toprak yuvasıdır. ... Genç kızları böylesine bir işte çalıştıran bu sistemin en büyük kötülüğü, onları ta çocukluklarından başlayarak, daha sonraki bütün yaşamları boyunca sürecek bir ahlâksızlık zincirine bağlamasıdır. Daha doğanın kendilerine kadın olduklarını öğretmesine kalmadan, bu kızlar, kaba ve küfürbaz oğlan çocukları haline gelirler. Üzerlerinde birkaç kirli paçavra, bacakları yarıdan fazla açık, saçları ve suratları kir-pas içinde olan bu çocuklar, bütün ahlâk ve utanma duygularını küçümsemeyi ve bunlarla alay etmeyi öğrenirler. Yemek zamanlarında çayırlara boylu boyunca uzanırlar ya da yakındaki bir kanalda yıkanan oğlanları seyrederler. Ensonu, günlük ağır işleri bitince, daha iyice olan elbiselerini giyerler ve erkeklerle birlikte meyhanelerin yolunu tutarlar... İşin en kötü yanı, kiremitçilerin bütün umutlarını yitirmiş olmalarıdır. Aralarında biraz iyice olan birisi, Southallfield rahibine, eğer kiremitçiyi ıslah ederseniz, şeytanı da iyi yola sokmayı deneyebilirsiniz efendim, demişti!” (s. 475)

Modern manüfaktürde –Marx, gerçek fabrikanın dışında kalan bütün büyük işyerlerini buraya sokuyor– sermayenin, çalışma koşullarında

sağladığı bu müthiş tasarruf ile emek-gücü konusunda gösterdiği yine müthiş savurganlığın, pek çok işyerinde, roman yazarlarının en tüyler ürpertici imgelemlerini geride bıraktığı söylenir.

Son olarak, 1863 tarihli bir Halk Sağlığı Raporu'ndan birkaç satır: "... İşçileri hangi iş için bir araya getirmiş olursa olsun, her işverenin, işin sağlık için zararlı ve kaçınılması mümkün her türlü koşullardan arınmış olmasını sağlaması gerekir... Onbinlerce erkek ve kadın işçinin yaşamları, bugün, salt yaptıkları işin yarattığı bitip tükenmez fiziksel ıstıraplar yüzünden, gereksiz bir işkence ile geçmekte ve kısaltılmaktadır." (s. 476)

b. Modern Ev Sanayisi

Şimdi de, sermayenin, büyük makineli sanayinin arka planında sömürdüğü ve makinenin yardımı ile yapılmadığı için, fabrika ve manüfaktürle rekabet halinde olmayan el sanayisi türlerinden, dantelacılık ve hasır örgüsü sanayisinden örnekler verilecektir.

İngiltere'de, makine ile çalışmadıkları için 1861 tarihli Fabrika Yasası'nın kapsamı içine girmeyen ve dantela yapımında çalışan 140 bin kişinin hemen tamamı kadın, genç insan ve çocuklardan oluşur. Bu işçiler ya kendi evlerinde tek başlarına veya çocuklarının yardımıyla iş görürler, ya da "patron evleri" denilen yerlerde çalışırlar. Bu "patron evlerini" işleten kadınların kendileri de aslında yoksul kadınlardır. İşyerleri, oturulan özel evin içerisindedir. Kadın patron, manüfaktürcülerden, mağazalardan sipariş alır ve odalarının büyüklüğü ile iş talebinin dalgalanmalarına uygun olarak değişen sayıda kadın, kız ve çocuk çalıştırır. Bu iş odalarında çalıştırılan kadın işçilerin sayısı 10 ile 40 arasında değişir. Çocukların ortalama işe başlama yaşı 6 ve çoğu zaman da 5'in altındadır. Çalışma saatleri sabah 8, akşam 8 olup, düzensiz aralıklarla, çoğu zaman pis çalışma odalarında yenilen yemek için 1.5 saat ara verilir. İşlerin sıkı olduğu sıralarda, çalışma çoğu zaman, sabah 8'den ve hatta 6'dan gece 10'a, 11'e, 12'ye kadar devam eder. Çalıştıkları yer, metre küp olarak her türlü standardın çok altındadır.

Karanlık olduğu için havadaki oksijen, gaz lambaları tarafından da tüketilir. Yerler taş ve tuğla olduğu halde, dantelalar kirlenmesin diye çocuklar yaz-kış yalın ayak dolaşırlar. Bir komisyon raporunda bu çocukların çalışması şöyle anlatılıyor: "... Çok küçük yaştaki çocuklar bile insanı şaşırtacak bir hızla ve dikkatle çalışmakta, parmakları bir an olsun dinlenmediği gibi, hareketleri de yavaşlamamaktadır. Kendilerine bir soru sorulduğu zaman, bir an bile kaybetmemek kaygısı ile gözlerini işlerinden ayırmıyorlar. Çalışma saatleri uzadıkça patron hanımlar, uyarıcı olarak uzun sopalarını daha sık kullanmak zorunda kalırlar. Çocuklar giderek yorulurlar ve bu denli tekdüze ve göz yorucu bir işle uzun süre uğraşmaktan ve aynı şekilde durmaktan bitip tükenerek işin sonuna doğru kuşlar gibi huzursuzlaşırlar. Bunların çalışması kölelikten farksızdır." (s. 478)

Tığ dantelacılığı, İngiltere'nin başlıca iki tarım bölgesinde yaygındır. İşler genellikle, tarım işçilerinin kulübelerinde yapılır. Manüfaktürcülerin çoğu 3 bine kadar dantelacı çalıştırır ve bunların büyük çoğunluğu çocuk ve genç kızlardır. Dantela yapımı ile ilgili anlatılan şeyler buralar için de geçerlidir, ancak burada "patron evi" yerine "dantela okulu" deyimi kullanılır. Buralar, yoksul kadınların işlettiği kulübelerdir. 5 ya da daha küçük yaşlardan başlayarak çocuklar 12 ya da 15 yaşlarına kadar bu okullarda çalışırlar. İlk yıl, çok küçükler, 4 ile 8 saat çalışırlar; daha sonraları, sabah altıdan gece sekize-ona kadar çalışırlar. Odalar genellikle, küçük kulübelerin oturma odalarıdır, ocakların bacaları soğuk hava girmesin diye kapatılmıştır. Çocuklar çoğu zaman kışın bile yalnız kendi ısıları ile yetinmek zorundadırlar. Kimi kez de bu sözde okulların sözde sınıfları, küçük depolar gibidir ve içlerinde ocak bile yoktur. ... Bu daracık yerler tıka basa doldurulur ve böylece hava solunamayacak duruma gelir. Ayrıca bir de lağımların, helaların ve bu gibi küçük kulübelerin çevresinde her zaman görülen pislik, sağlığa çok zararlı etkiler yapar.

Buckingham ve Bedford eyaletlerinde, dantelacılığın bittiği yerlerde, hasır örücülüğü başlar ve Hertfordshire'ın geniş bir kısmıyla Essex'in batı ve kuzey kesimlerine kadar uzanır. 1861 yılında, hasır örücülüğü ile hasır şapka yapımında 40.043 kişi çalışıyordu; bunların 3.815'i her yaştan erkek,

geri kalan 14.913 kişinin 7 bini 20 yaşın altında çocuk olmak üzere kadındı. Dantela okulları yerine buralarda da “hasır örgü okulları”nı görüyoruz. Çocuklar hasır örgü öğrenimine genellikle 4 yaşında, bazen de 3-4 yaş arasında başlıyorlar. Kuşkusuz, öğrenim falan gördükleri de yok. Çocuklar, ilkokullara kendi aralarında, “sahici okul” diyorlar ve böylece, yarı-aç analarının gönderdikleri ve günde 30 yardalık işi bitirmek için hapsedildikleri bu kan emici yerlerden, ilkokulları ayırt ediyorlardı. ... Sürekli olarak ıslatmak zorunda oldukları kamış, çocukların dudaklarını ve parmaklarını kesiyordu. ... Sefil ve yarı aç yaşayan ana-babaların düşündükleri tek şey, çocukların elden geldiğince çok para kazanmalarıydı. Çocuklar ise biraz büyür büyümez, çok doğal olarak ana-babalarına on paralık değer vermiyorlar, başlarını alıp gidiyorlardı. Böylece yetiştirilen insanlar arasında bilgisizlik ve kötülüğün yaygın olması çok doğaldı. ... Ahlâk en düşük düzeydeydi. Kadınların pek çoğunun evlilik dışı çocukları vardı ve bu kadınların yaşları o kadar küçüktü ki. ...

Sermayenin uzun kolları, kent köy demeden her yere yetişiyor ve görünmeyen bağlarla bağlı bulunduğu bu yerlerin emeğini merkeze doğru yine gözle seçilemeyen kanallarla aktarıyordu.

c. Modern Manüfaktürden ve Ev Sanayisinden, Büyük Modern Makine Sanayisine Geçiş

Manüfaktürler ile ev sanayisinin varlığı, her şeyden önce ucuz insan emeğinin bulunmasını öngörüyordu. Bu tür emeğin ana kaynağını ise, makine sanayisi ile tarımdaki teknik gelişmelerin “özgür hale getirdiği” insanlar oluşturuyordu. Bazı manüfaktürlerin, örneğin, şapkacılıktan tutun da korsecilik, eldivencilik ayakkabıcılık, kravatçılık gibi pek çok çeşitli işkollarını kapsayan giyim sanayisi manüfaktürünün uzun süre varlığını korumasının ana nedeni, kapitalistin, talepteki herhangi bir artışı karşılamak için elinin altında hazır donatılmış bir ordu bulundurma gereksinmesidir. Ayrıca bu manüfaktürler, çeşitli elzanaatları ile ev sanayilerinin varlıklarını

sürdürmelerine de olanak sağlamıştır. Bu işkollarında, ödenen ücretin düşüklüğüne karşılık, üretilen artı-değerin fazlalığı, ürettikleri metaların gitgide ucuzlaması, emek zamanının son sınırlarına dek uzatılması yaşamalarının başlıca nedeni olmuştur. “... metalar haline dönüştürülen insan teri ve kanının ucuzluğu sayesinde, pazarlar, sürekli genişlemiş ve günden güne de genişlemektedir.” (s. 482) Ama en sonunda kritik noktaya ulaşılmıştır. Emeğin insafsızca sömürülmesine karşın artık eski yöntemler, hem durmadan genişleyen pazarların gereksinmesini, hem de kapitalistler arasındaki hızlanan rekabeti karşılamaya yetmemektedir. Makinenin öne geçme saati gelip çatmıştır. Elbisecilik, terzilik, ayakkabıcılık, gömlekçilik, şapkacılık, vb. gibi çok geniş bir üretim alanına ilk el atan “... kesin sonuçlu devrimci makine, dikiş makinesi” olmuştur. (s. 482)

Büyük sanayinin gelişmesinden beri, makinenin girdiği her işkolunda işçiler üzerinde yapmış olduğu etkiyi şimdi de dikiş makinesi giyim manüfaktüründe yapmıştır. Küçük çocuklar işlerinden edilmişlerdir. Bu yeni makinenin işçileri, özellikle kızlar ve genç kadınlardır. Makinede çalışan işçilerin ücretleri, ev işçilerine göre yükselmiştir. Elzanaatçılarının ücretleri ise makinenin rekabetiyle düşmüştür. Erkeklerin ağır işler üzerindeki tekelleri yıkılmış, yaşlı kadınlar ile küçük çocuklar işsiz kalmışlardır. O yıllarda Londra’da, açlık sonucu ölümlerdeki artış, dikiş makinesinin yayılışı ile paralel olmuştur. Kadın işçiler makineyi, ağırlığına, büyüklüğüne ve özelliğine göre bazen oturarak, bazen ayakta, elleriyle ve ayaklarıyla, ya da yalnız elleriyle çalıştırıyorlar, büyük bir emek-gücü harcıyorlardı. Dikiş makinesinin zaten dar ve kalabalık odalara girmesiyle, sağlığa zararlı koşullar daha da artmış oldu. Bu konuyla ilgili bir komisyon raporunda şöyle deniyor: “Tavanları çok alçak olan ve içlerinde 30 ila 40 makine işçisinin çalıştığı odalara girildiği zaman karşılaşılan durum dayanılmaz derecede... Ütüleri kızdırmak için kullanılan gaz sobalarından doğan sıcaklık çok korkunç... Çalışma saatlerinin ılımlı olduğu, yani sabah saat 8’den akşam saat 6’ya kadar olduğu zamanlarda bile, böyle yerlerde her gün üç-dört kişi bayılıp kendinden geçiyor.” (s. 483)

Dikiş makinesinin çeşitli boyutlarda kullanıldığı görülüyordu. Küçük, bağımsız işyerlerinde, zanaatçılar ile ev işçileri, kendi aileleri ya da dışardan sağlanan az miktarda emekle kendi dikiş makinelerini kullanıyorlardı. Daha yaygın bir sistemde ise kapitalist, çok sayıda makineyi kendisine ait binalarda topluyor ve bu makinelerin yaptıkları eşyaları, üzerlerinde daha fazla işlenmesi için ev işçilerine dağıtıyordu. Kimi yerlerde de bazı aracılar, hammadde ve malzemeyi tek bir kapitalistten alıyor ve bir odada ya da tavan arasında kurduğu işlikte dikiş makinelerinin çevresinde 10-50 ya da daha çok işçiyi toplayıp çalıştırıyordu. Bu geçiş biçimleri, fabrika sistemine doğru atılmış ilk adımlardı. Bu adımları, dikiş makinesinin taşıdığı özellik de destekliyordu. Bu makinenin çok çeşitli işlerde kullanılması, daha önce çeşitli kollara ayrılmış olan işlerin tek bir çatı ve yönetim altında toplanmasını kolaylaştırıyordu. Bu durum, el dikişçileri ile kendi makineleriyle çalışan ev işçilerinin sonlarının yaklaştığının işaretiydi. Dikiş makinelerine sürekli olarak artan miktarda sermaye yatırılması, bir yandan üretimi kamçılıyor, pazarlar malla dolup taşıyor, öte yandan da küçük makine sahiplerini büyük sermaye ile rekabet edemez hale getiriyordu. Makinelerin yapısındaki sürekli değişiklikler de yine büyük sermaye lehine bir durum yaratıyordu.

Ama, el ve ayakla çalıştırılan dikiş makinelerine asıl öldürücü darbeyi vuran, buhar makinelerinin bu alanda da uygulanmaya başlanması oldu. “... insanın yerini buhar makinelerinin alması, bütün benzeri devrimlerde olduğu gibi burada da öldürücü darbeyi indiriyordu.” (s. 485) Bir yandan, birçok makinenin geniş bir manüfaktürde toplanması, buhar gücünün kullanılmasına yol açarken, insan adelesinin yerine buharın geçmesi, hem işçinin, hem de makinelerin büyük fabrikalarda toplanmasını hızlandırıyordu. “Böylece İngiltere şimdi (1860’lı yıllar) yalnızca muazzam giyim eşyası sanayisinde değil, yukarıda sözü edilen işkollarının çoğunda... fabrika sisteminin bütün dehşetini daha da canlı bir biçimde yaşamaktadır.” (s. 485)

Fabrika Yasaları’nın bütün sanayi kollarına uygulanmaya başlanması, bu kendiliğinden başlayan sanayi devrimini hızlandırıcı bir etki yapmıştır.

İşgününün yemek ve paydos saatleri bakımından bir düzen altına alınması; kadın ve çocuk işçiler için getirilen sınırlamalar; vardiya sisteminin uygulanması gibi önlemler, şimdi artık daha fazla makine kullanılmasını, adelenin yerini buhar gücünün almasını zorunlu hale getiriyordu. Ortaklaşa kullanılan üretim araçlarındaki yoğunlaşma, çalıştırılan işçi sayısını da artırıyordu. Oysa çocukların çalıştırılması konusunda getirilen sınırlamalar, manüfaktürler ile ev sanayisi için yıkım demekti. Çünkü ucuz emek-gücü sömürüsü bunların rekabetteki en önemli dayanağıydı.

İşgününün yasalarla sınırlandırılması ve düzenlenmesi ile fabrika sisteminin temel koşullarından birisi yerine getirilmiş olur. Üretim kesintisiz yürüyecek, belli sürede belli miktarda meta üretilecektir. Zamandan tasarruf için bütün teknik imkanlar kullanılacaktır. Örneğin kibrit manüfaktüründe çalışan çocuklar, yemeklerini yerken bile, zehirli buharlar çıkaran fosforlu eriyiğe çöpleri batırmaya devam ederlerdi. 1864 tarihli Fabrika Yasası bu işkoluna uygulanıp da zamandan tasarruf etmeyi zorunlu hale getirince, çıkan zehirli buharın işçilerle temas etmesini engelleyen bir batırma makinesinin bulunması kaçınılmaz oldu.

Fabrika Yasası, bir sanayi koluna uygulanmadan önce, altı ay ile on sekiz ay arasında değişen bir süre tanınıyor ve fabrikatörlerin, yasanın uygulanmasını engelleyen bütün güçlükleri ortadan kaldırması gerekiyordu. Böylece her türlü teknik ve teknolojik gelişme ister istemez teşvik edilmiş oluyordu. “Ama Fabrika Yasaları, bir yandan manüfaktür sisteminin fabrika sistemine dönüşümü için gerekli maddi ögeleri yapay olarak olgunlaştırırken, aynı zamanda da daha büyük sermaye yatırımını zorunlu hale getirmekle, öte yandan da küçük patronların gerilemesini ve sermayenin yoğunlaşmasını hızlandırıyordu.” (s. 488)

Dokuzuncu Kesim

FABRİKA YASALARI'NIN SAĞLIK VE EĞİTİM İLE İLGİLİ MADDELERİ

Daha önce –özellikle üçüncü kısımda– Fabrika Yasaları'nın çalışma saatlerini düzenleyen hükümleri ve bu hükümlerin uygulanması ile ilgili konular ele alınmıştı. Bu kesimde ise bu yasaların sağlık ve eğitim ile ilgili hükümleri kısaca gözden geçirilecektir.

1864 tarihli Fabrika Yasası'nın sağlıkla ilgili hükümleri, işyerinin temizliği, havalandırma ve tehlikeli maddelere karşı korunma önlemleri gibi aslında işçi sağlığı açısından çok önemli konulara değinmekle birlikte, uygulamada çoğu kez yetersiz kaldığı görülmektedir. Yine de örneğin "havalandırma" konusunda bu yasanın büyük ölçüde iyileştirmeler getirdiği, denetmen raporlarında vurgulanır. Ancak burada çok dikkat çekici bir durum ortaya çıkar. Yasanın bu bölümü, Marx'ın deyimiyle, "kapitalist üretim tarzının, niteliği gereği, belli bir noktadan sonra akla uygun her türlü düzeltmeye ve iyileştirmeye elverişli olmadığını çarpıcı bir biçimde gösterir." (s. 492) Şöyle ki: Sürekli olarak çalışılan yerlerde kişi başına en az 500 foot küp yer olması gerektiği konusunda İngiliz tıp adamları fikir birliği içindedir. Yukarıda da gördüğümüz gibi fabrika yasaları, getirdiği hükümlerle, dolaylı olarak, zaten küçük işyerlerinin fabrikalara dönüşümünü hızlandırmış ve böylece, yine dolaylı yoldan, daha küçük kapitalistlerin mülkiyet hakkına müdahale ederek, ister istemez büyüklerin

tekel kurmasını sağlamıştı. Eğer bir de şimdi, her işyerinde, işçi başına belirli bir yer sağlanmasını zorunlu kılsaydı, binlerce küçük kapitalisti malından mülkünden etmiş olmaz mıydı? Böyle yapmakla, kapitalist üretim tarzının temelini, yani büyüklü küçüklü her türlü sermayenin, emek-gücünü serbestçe satın alması ve tüketmesi yoluyla kendisini genişletmesi ilkesini "ihlal" etmiş olmaz mıydı?

Yukarıdaki her iki soruya da, "elbette olurdu!" yanıtını vermek kapitalizmin temel yasalarına uygun düşeceğine göre, işçilere 500 foot küplük hava sağlanmasını kurala bağlayacak olan madde "havada" kalıyor ve kapitalist üretim tarzı yine son sözü söylemiş oluyordu.

Yasanın öğrenimle ilgili hükümlerinin bazıları pek de tutarlı olmamakla beraber, çocukların çalıştırılması için ilk öğrenimin zorunlu koşul haline getirilmesi olumlu bir adımdı. Bu hükümler gereği, öğrenim ile jimnastik, el işiyle birleştiriliyor ve bunların bir arada yürütülebileceği ilk kez tanıtlanmış oluyordu. Fabrika denetmenlerinin, yasa hükümlerinin uygulanması ile ilgili olarak yaptıkları incelemeleri, fabrikadaki çocukların, düzenli gündüz okullarında okuyan çocuklardan çoğu kez daha fazla şey öğrendiklerini ortaya koymuştur. Bu incelemelere göre, yarım gün el ile çalışan, yarım gün öğrenim gören işçi çocuklar, bütün bir gün okulda bulunan çocuklara göre, derslere daha aktif ve canlı biçimde katılıyorlardı.

Marx, bu uygulamalardan, gelecekteki eğitimin tohumunun fabrika sistemi içinde atıldığı ve filizlendiği sonucunu çıkartmaktadır. Ona göre, geleceğin toplumunda, "bu tür bir eğitimle, belli bir yaşın üzerindeki her çocuk, üretici işi, öğrenim ve jimnastik ile bir arada yürütecek ve bu yalnızca üretimdeki etkinliğin artırılmasında bir yöntem olarak değil, tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde tek yöntem olarak uygulanacaktır." (s. 494)

Marx, daha sonra, daha önceki üretim tarzlarının özünde tutucu olmasına karşın, büyük sanayinin devrimci bir teknik temele dayandığını vurgulamaktadır. Örneğin, elzanaatları ile manüfaktürde her üretim kolu, ampirik olarak kendisine en uygun teknik biçimi buluyor, bunu yavaş yavaş yetkinleştirerek, istenilen düzeye ulaşınca bu biçimi hızla billurlaştırıyordu.

Kullanılan emek araçları, deneyimle belirli bir biçime kavuşunca kuşaktan kuşağa aktarılan bir nesne gibi katılaşıyordu. Daha 18. yüzyıla gelinceye kadar, bazı zanaatlar “sır” (mystêres) sayılıyor, bu sırları ancak belli bir mertebeye erişmiş olanlar bilebiliyordu. Kalfalar, ustalığa geçme töreninde ettikleri yeminde, diğer şeyler yanında, “mesleğin sırlarını bilerek açıklamayacağına da” and içiyorlardı.

Büyük sanayi bu sır perdesini yırtmış, insan unsurunu bir başka plana iterek, üretim sürecini kendisini oluşturan parçalara bölerek, modern teknoloji bilimini doğurmuştur. Daha önceki üretim biçimleri, emek sürecini aynen korudukları ve dolayısıyla tutucu oldukları halde büyük sanayi mevcut üretim sürecini, hiçbir zaman, son ve değişmez bir biçim olarak görmez, dolayısıyla da teknik temeli devrimcidir. Kullandığı makineler, kimyasal süreçler ve uyguladığı yöntemler ile üretimin teknik temelinde sürekli değişmeler yaptığı gibi, işçilerin yaptıkları işleri, emek-sürecinin toplumsal bileşimini de durmadan değiştirir. Manüfaktür tipi işyerinde işbölümü neyse, manüfaktürün egemen olduğu dönemde, toplum içindeki işbölümü de aynı idi. Şimdi ise büyük sanayi, emek-sürecinde yarattığı değişikliklere paralel olarak, toplumdaki işbölümünde de köklü değişiklikler yapmakta, sermaye ile işçi kitlelerini durup dinlenmeden, bir üretim sürecinden diğerine atmaktadır. Büyük sanayi, kullandığı çeşitli teknikler gereği, bir yandan emekte değişkenliği, yapılan işte akıcılığı, işçide genel bir hareketliliği zorunlu kılarken, öte yandan da eski işbölümünü o katılaşmış özellik ve ayrıntılarıyla yeniden canlandırmıştır. Teknik zorunluluğun bu değişkenliği ve hareketliliğine karşın, kapitalist üretim biçiminin yarattığı bu toplumsal katılaşma, burada mutlak bir çelişkinin varlığını gösteriyordu. Biz bu çelişkinin, işçinin çalışma hayatındaki kararlılık ve güvenceyi nasıl yok ettiğini, emek araçlarını elinden alarak, var olması için gerekli geçim araçlarından nasıl yoksun bıraktığını, parça işlere bile el atıp onu nasıl gereksiz duruma getirdiğini kısaca görmüştük. “Bu uzlaşmaz karşıtlığı, sermayenin emrinde olması için sefalet içinde yaşayan yedek sanayi ordusu gibi bir canavarın yaratılmasında; işçi sınıfı içinde durup dinlenmeden verilen kurbanlarda;

emek-gücünü harvurup harman savurmasında ve her ekonomik gelişmeyi toplumsal bir rekabet haline dönüştüren toplumsal anarşinin yol açtığı yıkımlarda olanca çılgınlığı ile görmüş bulunuyoruz.” (s. 498)

Ne var ki, bütün bu olumsuz yanlarına karşın büyük sanayi, üretimin temel yasası olarak, işin çeşitliliğini teknik bir zorunluluk olarak ortaya koymuş, işçileri bu çeşitliliğe uymaya ve yeteneklerini bu geniş alan içerisinde geliştirmeye de zorlamıştır. Toplumu, bütün yaşamı boyunca, bir ve aynı işi yineleyerek kısırlaştıran ve bireyi parça-işçi halinde kalıplaştıran üretim biçimlerinin yerini şimdi, işçiyi, çeşitli işlere yatkın, üretim sürecindeki her değişmeyi karşılamaya hazır, yeteneklerini farklı alanlarda geliştirebilen bir üretim biçimi alacaktır. Öngörülen üretim biçimi, bireyin serbest gelişmesini engelleyen sınırları kaldıran, bunun yerine, insanın doğal ve sonradan kazanılmış yeteneklerine özgürce uygulama alanı sağlayan bir üretim biçimidir. Modern sanayi, yukarıda sözü edilen uzlaşmaz çelişkiyi çözmek zorundadır ve bu onun için bir ölüm-kalım sorunudur.

Marx, bu konuda olumlu adımların atıldığı düşüncesindedir. Teknik ve tarım okulları ile işçi çocuklarına, az da olsa teknoloji bilgisi ile emek araçlarının kullanılmasının öğretildiği meslek okullarının kurulması yetersizdir, buna karşın olumlu adımlardır. Hem teorik ve hem de pratik teknik öğretim, geleceğin işçi sınıfı okullarında layık olduğu yeri zaten alacaktır. Devrimci bir oluşum, eski tip işbölümünü ortadan kaldırdığı gibi işçinin kapitalist üretim biçimi içerisinde aldığı ekonomik ve toplumsal statü de kökünden değişecektir. “... belli bir üretim biçiminin içinde yatan uzlaşmaz çelişkilerin tarihsel gelişimi, bu üretim biçiminin çözülüp dağılarak yerine bir yenisinin kurulmasını sağlayan tek yoldur.” (s. 499)

Bu kesimde ayrıca, yeni üretim biçiminin oluşturacağı yeni aile tipi üzerinde de durulmaktadır. Kadın ve çocuk emeğinin insafsızca sömürülmesi ve eski aile bağlarının kapitalist sermayenin egemenliği altında uğradığı çözülmeye karşın, burada da diyalektiğin yasaları içten içe işlemekte ve “büyük sanayi, üretim sürecinde, kadınlara, gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara, ev alanının dışında önemli bir rol vermekle, daha üst

düzeyde bir aile şekli ve cinsiyetler arası ilişki konusunda yeni bir ekonomik temel yaratır.” (s. 500) Cermen-Hıristiyan aile şeklini mutlak ve değişmez saymak düpedüz saçma bir sav olur. Nasıl ki, eski Roma, Yunan ya da Doğu aile şekli değişmişse o da değişecektir. Aslında bu aile biçimleri, bir dizi tarihsel gelişmenin halkalarıdır. “Her iki cinsten ve her yaştan bireylerden oluşan kolektif çalışma grubunun, uygun koşullar altında, zorunlu olarak, insanı geliştiren bir kaynak halini alacağı açık bir gerçektir.” (s. 500) Oysa, üretim sürecinin işçi için değil, işçinin üretim süreci için olduğu sömürüye dayalı sistem bir yozlaştırma ve köleleştirme kaynağı olur.

Marx, bu kesimde bir de 1867 tarihinde çıkartılan, büyük ve küçük pek çok sanayi kolunu kapsamına alan, fabrika yasalarını genişleten yasaya değinerek, 1860 tarihli Madenlerin Denetlenmesi Yasası’nın uygulanması ile ilgili örnekler vermektedir. Marx’ın, sınıflandırarak verdiği bu çok ilginç örnekleri kitabın aslından izleyen okur, onun büyük araştırıcı dehasıyla bir kez daha yüz yüze gelmiş olur.

Özetle: İşçi sınıfının hem kafasını ve hem de bedenini korumak amacıyla Fabrika Yasaları, bir yandan bütün işkollarını kapsamına alacak biçimde yaygınlaştırılırken, öte yandan da bu gelişme, küçük sanayilerin, birleştirilmiş sanayiye dönüşmesini hızlandırmış, sermayenin yoğunlaşmasını ve fabrika sisteminin tam egemenliğini çabuklaştırmıştır. Hem eski ve hem de geçiş üretim biçimlerini ortadan kaldırmış ve bunların yerine, sermayenin doğrudan ve açık egemenliğini koymuştur ama böylece de, bu egemenliğe karşı direnmeyi de genelleştirmiştir. İşyerinde, birliği (tekdüzeliği), düzenliliği, tasarrufu zorunlu hale getirirken, öte yandan da işgününün sınırlandırılması ve düzenlenmesinin sonucu olarak, teknik gelişmelerin kazandığı büyük hız, kapitalist üretimin yol açtığı anarşi ve yıkımları artırmış, emeğin yoğunluğunu yükseltmiş, makinenin işçiyle olan rekabetini şiddetlendirmiştir. Küçük işletmeler ile ev sanayisini de ortadan kaldırarak, “fazla nüfusun” son sığınağını da yıkmış, toplumsal mekanizmanın elde kalan bu tek emniyet supabını da yok etmiştir. Maddi koşulları olgunlaştırarak ve üretim sürecini toplumsal bir ölçüde

birleştirerek, kapitalist üretim biçiminin çelişkilerini ve uzlaşmaz zıtlıklarını da olgunlaştırmış ve böylece, yeni bir toplumun oluşması için gerekli ögelerin yanı sıra, eski toplumu değiştirecek kuvvetleri de sağlamıştır.

Onuncu Kesim

BÜYÜK SANAYİ VE TARIM

Makinenin tarımda kullanılmaya başlanması, yani tarımın makineleşmesi, kapalı bir mekân olan fabrikada çalışan işçilerin üzerinde makinenin yarattığı zararlı fiziki etkileri göstermemekle beraber, burada da tarım işçilerini bollaştırır. Ancak bu alanda tarım işçisinin, fabrikada gördüğümüz gibi makineye karşı bir direnci gözlenmez. Buna karşın büyük sanayi, tarım alanında, diğer alanlardan daha fazla devrimci bir etki yapar: Eski toplumun kalesi olan köylüyü yok ederek, yerine ücretli işçiyi koyar. Böylece, toplumsal değişme isteği ve sınıf karşıtlığı, kırsal bölgelerde de kentlerdeki düzeye yükselmiş olur.

Fabrika sisteminde olduğu gibi, modern tarımda da makineleşmeyle birlikte emeğin üretkenliğindeki artış, bizzat emek-gücünün ısrafını ve kemirip tüketilmesini de beraberinde getirir. “Üstelik, kapitalist tarımda her gelişme, yalnız emekçiyi soyma sanatında değil, toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman için toprağın verimliliğinin artmasındaki her ilerleme, aynı zamanda, bu sonsuz verimlilik kaynağının mahvedilmesine doğru bir ilerlemedir.” (s. 517)

Bütün toplumsal gelişmelerde gördüğümüz diyalektik süreç burada da yaşanır. Kapitalist üretim, nüfusu büyük merkezlerde toplayarak, kent nüfusuna ağırlık kazandırır ve toplumun tarihsel devindirici gücünü yoğunlaştırmış olur. Bu gelişme ile birlikte, insanla toprak arasındaki

madde dolaşımını bozar, insanın yiyecek ve giyecek olarak tükettiği ögelerin toprağa tekrar dönüşünü engelleyerek toprağın verimliliğinin sürekli olması için gerekli olan koşulları bozmuş olur. Bu doğal koşulların bozulması, toplumsal üretimin, insan soyunun tam gelişmesine uygun bir biçim altında yeniden kurulmasını da zorunlu kılacaktır.

Kır emekçilerinin geniş bölgeler üzerinde dağıtılmış olmaları ve aralarında bir iletişim bulunmaması bunların bir direnç kaynağı oluşturmasını engeller ama –ilerde de görüleceği gibi– fazlalık haline gelen tarımsal nüfusun kentlerde yoğunlaşması, kapitalist üretim açısından büyük sorunlar doğmasına neden olacaktır.

Beşinci Kısım

MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

Buraya kadar incelediğimiz ilk dört kısım Marx'ın, geliştirmekte olduğu teoride ileriye doğru atılmış önemli adımları kapsar. Oysa bu beşinci kısım duraklama gibidir. Marx, burada ipuçlarını bir araya getirmekte ve daha önceki aşamalarda gerektiği biçimde ele alınması olanaksız bazı fikirlerini tamamlamaktadır.

ONALTINCI BÖLÜM - MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER

Daha önce, yedinci bölümde biz, üretken emeği, sadece kullanım-değerleri üreten emek olarak düşünmüştük. Başlangıçta tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında, yine kendi kaslarını kullanarak işine yarayan bir nesne üretebilirdi. Burada el emeği ile kafa emeği doğal bir birlik içerisindedir. Sonraları bu iki emek birbirinden ayrılır ve Marx'ın deyimi ile adeta "can düşmanı olurlar". Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin, her biri ürünün ayrı bir parçasını yapan emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. Emek sürecinin bu ortaklaşa niteliği gitgide daha belirgin hale gelince, bizdeki üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı da genişlik kazanmış olur. "Üretken biçimde çalışmak için, artık bizzat el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun alt işlevlerinden birini yerine getirmeniz yeterlidir." (s. 520)

Buna karşılık, kapitalist üretim açısından bakıldığında, bizim üretken emek kavramında bir daralma olduğu görülür. Çünkü kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, temelinde bir artı-değer üretimidir. "Emekçi, kendisi için değil, sermaye için üretir; bu nedenle, artık yalnızca üretmesi yetmez. Artı-değer üretmek zorundadır." (s. 520) Ancak kapitalist için artı-değer üreten ve böylece, sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi, üretken emekçidir. Şu halde, üretken emekçi kavramı sadece, iş ile yararlı sonuç arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir bağıntıyı anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye,

doğrudan doğruya *artı-değer yaratma aracı damgası vuran, özgül bir toplumsal üretim ilişkisini* de anlatıyor.

Dördüncü kısım, onikinci bölümde, Mutlak Artı-Değer ve Nispi Artı-Değer kavramları üzerinde durulmuş ve üretimin kapitalistleşmesi ile birlikte, nispi artı-değer üretme yöntemlerinin, aynı zamanda mutlak artı-değer üretme yöntemleri olduğu görülmüştü. Bu bakımdan, ilk bakışta sanki mutlak ve nispi artı-değer arasında bir fark yokmuş gibi gelebilir. Marx burada, bu iki artı-değer arasındaki ayrımın ancak, artı-değer oranındaki değişiklikler dikkate alındığında açıkça görülebilir hale geldiğine işaret etmektedir. Emeğin üretkenliği ve normal yoğunluğu belirli ise *artı-değer oranı* ancak işgününün fiilen uzatılmasıyla yükseltilebilir ve burada söz konusu olan *mutlak artı-değer*dir; buna karşılık, işgününün uzunluğu belli ise bu yükseliş ancak, işgününü oluşturan kısımların, yani gerekli-emek ile artı-emeğin *nispi* büyüklüklerinde bir değişiklik yapmakla sağlanabilir ve burada söz konusu olan da *nispi artı-değer*dir.

Bu bölümde ele alınan bir başka konu da, artı-değerin doğal koşullar ile olan ilişkisidir. Toprağın verimliliği ne kadar yüksek, iklim ne kadar elverişli ise ve bireyin zorunlu doğal gereksinmeleri ne kadar azsa, bu bireyin (üreticinin) yaşaması ve devamı için gerekli-emek zamanı o kadar kısa olur; dolayısıyla, emeğinin başkaları için harcayabileceği kısmı, kendisi için harcadığı kısımdan o kadar büyük olabilir. “Tıpkı tek başına bir emekçinin, gerekli-emek zamanı ne kadar kısa olursa, o derece fazla artı-emek sağlayabilmesi gibi, çalışan nüfus için de aynı şey söylenebilir. Bu nüfusun, gerekli geçim araçlarının üretilmesi için gerekli olan kısmı ne kadar az olursa, başka işlere ayrılabilecek kısmı da o kadar fazla olur.” (s. 524) Nitekim, eski Mısır’daki dev yapılar, bu ülke nüfusunun çokluğundan ziyade, bu nüfusun serbestçe kullanılabilecek kısmının büyüklüğü sayesinde gerçekleştirilmiştir.

Kapitalist üretimde, işgünü uzunluğu belirli ise artı-emek miktarı, emeğin fiziksel koşullarına, özellikle de toprağın verimliliğine bağlı olarak değişir. Ama bu, hiçbir zaman verimli bir toprağın ya da uygun bir iklimin, kapitalist üretimin önkoşulu olduğu anlamına gelmez. Zira, bu üretim

biçimi, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanır. “Uygun doğal koşullar, bize yalnızca bir olanak sağlar; yoksa ne artı-emeği, ne de dolayısıyla artı-değeri ve artı-ürünü hazır durumda bize vermez.” (s. 526) Bütün bunlar, emekçinin az ya da çok alın terinin ürünleridir.

Bu bölüm, Ricardo ile John Stuart Mill, kullanım-değeri üretimi ile artı-değer üretimini birbirine karıştırdıkları için eleştirilerek sona erer. Aslında Ricardo, artı-değerin kaynağı ile hiçbir zaman ilgilenmemiştir. Ricardo’yu izleyenlere gelince, “bu burjuva iktisatçıları, artı-değerin kaynağı gibi yakıcı bir sorunu çok fazla kurcalamanın pek tehlikeli olduğunu içgüdüleriyle pek haklı olarak fark etmişlerdir.” (s. 527)

ONYEDİNCİ BÖLÜM - EMEK-GÜCÜ FİYATINDA VE ARTI-DEĞERDE BÜYÜKLÜK DEĞİŞMELERİ

Emek-gücü fiyatı ile artı-değerin nispi büyüklüklerinin üç etmen tarafından belirlendiğini biliyoruz:

1. İşgünü uzunluğuna ya da emeğin büyüklüğünün genişliğine;

2. Emeğin normal yoğunluğuna, yoğunluk yönünden büyüklüğüne, belli bir sürede belli bir miktarda emek harcanmasına;

3. Emeğin üretkenliğine, üretim koşullarındaki gelişme derecesine bağlı olarak, aynı miktarda emeğin belli sürede, daha çok ya da daha az ürün sağlamasına bağlı olarak değişiyordu.

Emeğin üretkenliğindeki bir artış, emek-gücünün değerini düşürüyor ama artı-değer oranını yükseltiyordu (nispi artı-değer). Emeğin yoğunluğundaki bir artış ya da işgünündeki bir uzama da yine artı-değer oranını yükseltiyordu (mutlak artı-değer).

Marx burada, emek-gücü fiyatı ile artı-değerin büyüklüğünü belirleyen üç etmenden ikisinin sabit kalıp üçüncüsünün değiştiğini ve bir de her üçünün de aynı anda değiştiğini varsayarak ortaya çıkacak şıkları irdelemektedir. Kapitalist üretim biçiminin belli dönemlerinden örnekleri de içeren bu analizler kuşkusuz tarihi bir önem taşır. Ancak, bu bölümün sonundaki, emeğin yoğunluğunda ve üretkenliğinde artmayla birlikte işgününün kısalması varsayımı ayrıca dikkati çekicidir.

Emeğin üretkenliğinde yükselme ya da yoğunluğunda artış, benzer etkiler yapar. Her ikisi de belli bir sürede üretilen mal kitlesini artırır. Bu nedenle

her ikisi de, emekçinin kendisi için gerekli geçim araçlarını ya da bunları eşdeğerini üretmesi için harcamak zorunda olduğu işgünü bölümünü, gerekli-emek zamanını kısaltır. İşgününün asgari uzunluğu, bu zorunlu ama kısaltılmış bölümüyle saptanmalıdır. Eğer işgününün tamamı, bu bölümün uzunluğu kadar daralmış olsa, artı-emek süresi ortadan kalkardı; böyle bir sonuç, sürekli genişlemeye ve rekabete dayalı sermaye düzeninde elbette olanaksızdır. Ancak, kapitalist üretim biçiminin değişmesiyle, işgününün uzunluğu, gerekli-emek zamanına indirgenebilir. “Ama bu durumda bile, bu süre, sınırlarını genişletecektir. Bunun nedeni, bir yandan ‘gerekli geçim araçları’ kavramının büyük ölçüde genişlemesi, emekçinin tamamen farklı bir yaşam düzeyine ulaşma çabasıdır. Öte yandan bunun nedeni, şimdi artı-emek sayılanın, o zaman gerekli-emek sayılmasıdır; bununla, yedek ve birikim için bir fonu oluşturan emeği kastediyorum.” (s. 541)

Demek ki burada, gerekli-emeğin sınırlarının genişlemesinin nedeni, toplumu oluşturan bireylerin yaşam koşullarının zenginleşmesi ve duydukları gereksinimlerin büyük ölçüde artması, sınırlı bir azınlığın yararlandığı olanaklardan, bütün çalışan kimselerin yararlanması oluyor.

Emeğin yoğunluğu ve üretkenliği belli bir düzeye ulaştığında, toplumun maddi üretim için ayıracağı zaman gitgide kısalacak ve toplumun bütün sağlıklı üyelerinin, üretim sürecine katılmalarıyla, yapılacak iş yaygınlaştırılmış olacak ve böylece eldeki zaman, bireyin zihinsel ve toplumsal yeteneklerini serbestçe geliştirmesine ayrılabilecektir.

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM - ARTI-DEĞER ORANI İÇİN ÇEŞİTLİ FORMÜLLER

Dokuzuncu bölümde, sermayenin emek-gücünü sömürme derecesinin nicel ifadesi olan artı-değer oranı üzerinde durulmuştu. Bu oranın saptanması için, artı-değer ile yatırılan sermayenin tamamı arasında değil, yalnızca değişen kısmı arasında bir orantı kurulması gerekiyordu.

Bu bölümde, artı-değer oranının aşağıdaki formüller ile temsil edildiği yineleniyor:

artı-değer a artı değer artı-emek

değişen ser. d emek-gücü deg. gerekli-emek

ve bu formüller dışında, klasik ekonomi-politik tarafından türetilen:

artı-emek artı-değer artı-ürün

işgünü ürün değeri toplam ürün

gibi formüllerin, emeğin gerçek sömürülme derecesini ya da artı-değer oranını doğru olarak ifade edemeyeceğini belirtiyor. Ona göre bu formüller, ancak, işgünü ya da üretilen değerin sermaye ile işçi arasında hangi oranlarda bölüşüldüğünü ifade ederler ki, bu, kapitalist üretimin özüne de, amacına da aykırı düşen bir ifade olur.

Altıncı Kısım

ÜCRETLER

ONDOKUZUNCU BÖLÜM - EMEK-GÜCÜ DEĞERİNİN YA DA FİYATININ ÜCRETE DÖNÜŞMESİ

Burjuva toplumunda, günlük hayatta, işçinin ücreti emeğinin fiyatıdır ve bu fiyat, belli bir miktarda emek için ödenen belli bir miktar paradır. Demek ki, belli bir miktarda meta için (emek) belli bir miktar para ödenmiş oluyor. Peki, bir metanın değeri neydi? *Üretimi için harcanan toplumsal emeğin nesnel şekliydi*. Biz bu değerin miktarını nasıl ölçüyorduk? İçerdiği emeğin niceliği ile ölçüyorduk.

Emeği bir meta olarak kabul edersek, bunun pazarda satılabilmesi için, daha önceden var olması, bir varlığa sahip olması gerekirdi. Emekçi eğer, emeğine, bağımsız nesnel bir varlık verebilseydi, pazarda emek değil, bir meta satmış olurdu. Oysa pazarda, kapitalist ile yüz yüze gelen emek değil, emekçidir. *Ve onun, kapitaliste sattığı şey emek değil, emek-gücüdür*. "Onun emeği, fiilen (işe) başlar başlamaz, artık ona ait olmaktan çıkmıştır ve bunun için de bu emeğin şimdi onun tarafından satılması söz konusu olamaz. Emek, değerin özü ve değerin içkin ölçüsüdür, ama *kendisinin değeri yoktur.*" (s. 549)

Olaya işçi açısından bakıldığında: İşçi, ücretini, çalıştıktan sonra aldığı için ve bunun karşılığı olarak kapitaliste verdiği şeyin kendi emeği olduğu

kanısını taşıdığı için, *emek-gücünün değeri ya da fiyatı ona, zorunlu olarak, bizzat emeğinin fiyatı ya da değeri gibi görünür*. Emek-gücünün fiyatı, 6 saatin karşılığı olarak, 3 şilin ise ve o 12 saat çalışıyorsa, her ne kadar bu 12 saatlik emek, 6 şilinlik değeri temsil ederse de, işçi, bu 3 şilini 12 saatlik emeğin değeri ya da fiyatı olarak kabul eder. Buradan şu sonuçlar çıkar: Önce, her ne kadar, emeğin değeri ya da fiyatı sözleri bir anlam taşımasa da, emek-gücünün değeri ya da fiyatı, sanki emeğin kendi fiyatı ya da değeri imiş gibi görünür. Sonra, her ne kadar işçinin gündelik emeğinin bir bölümü ödenmeyip, yalnız bir bölümünün karşılığı ödeniyorsa da ve her ne kadar artı-değerin ya da kârın kaynağını oluşturan şey, *kesinlikle bu ödenmemiş bölüm ya da artı-emek olsa da*, emeğin tamamı, ödenmiş emek gibi görünür.

Demek ki, işgününün yalnız bir bölümü –yani 6 saatlik emek– için ödenen 3 şilinlik değer, karşılığı ödenmemiş 6 saati de kapsayan 12 saatlik toplam işgününün değeri ya da fiyatı olarak görünmektedir. Öyleyse bu ücret-biçimi, işgününün, gerekli-emek ve artı-emek, karşılığı ödenmiş emek ve ödenmemiş emek diye bölünmesiyle ilgili bütün izleri silip yok ediyor. *Bütün emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünüyor. İşte bu yanlış görünüm, ücretli emeği, emeğin öteki tarihsel biçimlerinden ayırt eder*. Ücretli emekte, ödenmemiş emek bile, ödenmiş emek gibi göründüğü halde, köle emeğinde durum tam tersidir: Emeğin ödenmiş bölümü bile ödenmemiş emek gibi görünür. İşgününün, kölenin kendi yaşaması için gerekli tüketim maddelerini yerine koyduğu kısmı, yani aslında yalnız kendisi için çalıştığı kısmı bile, efendisi için harcadığı emek olarak görünür. Köle ile efendisi arasında, ücret konusunda bir pazarlık söz konusu olmadığı için, köle kendi emeğinin tümünü, hiçbir karşılık almadan veriyormuş gibi bir izlenim doğması doğaldır. Buna karşılık, Doğu Avrupa'da yaygın olarak görülen, serflik düzeni altındaki angarya hizmete bakacak olursak bir başka durum ortaya çıkar. Angaryada köylü, diyelim üç gün kendi tarlasında ya da kendisine verilen tarlada, kendi hesabına çalışır, öteki üç gün ise bağlı olduğu senyörün malikânesinde zorunlu ve bedava çalışırdı. Dolayısıyla, burada, ödenmiş emek ile ödenmemiş emek, zaman

bakımından da, yer bakımından da gözle görünür biçimde birbirinden ayrılmıştır. Burada durum apaçık; köle emeğinde ise kölenin kendisi için harcadığı emeği, *mülkiyet ilişkisi* gözlerden gizliyordu, ücretli emekte ise, işçinin karşılığı ödenmeyen emeğini, *para ilişkisi* gözlerden gizlemektedir.

Bütün bunlar bize, emek-gücünün değeri ile fiyatının ücretler biçimine ya da emeğin kendisinin değeri ya da fiyatı biçimine dönüşmesinin belirleyici önemini gösterir. *Bu görünüm biçimi, fiilen varolan ilişkiyi gözlerden saklamanın da ötesinde, bu ilişkiyi tepetaklak da gösterir; böylece, emekçi ile kapitalistin yasal durumlarının, kapitalist üretim biçiminin bir sır haline getirilmesinin, özgürlük adına girişilen bütün gözboyamaların, vülger iktisatçıların çeşitli mazur gösterme gevezeliklerinin temelini oluşturur*.

Marx, kapitalist ekonomide ücretler konusundaki belirsizliği, işçinin emek piyasasında bir meta olarak kapitaliste sattığı, *emek-gücünün değeri* ile bu *emeğin yarattığı değer* arasında kesin bir ayrım yapmakla gidermiş ve böylece artı-değerin kaynağı konusunu aydınlığa kavuşturmuştur. Kimi klasik iktisatçılar, bu ayrımı yapmadan da doğru sonuçlara ulaşmışlardır ama onlar bunu, emek-gücünün değerini inceledikleri halde farkında olmadan buna "emeğin değeri" diyerek yapmışlardır. "İktisatçıların, emeğin değeri diye adlandırdıkları şey, gerçekte emekçinin kişiliğinde varolan emekten, bir makinenin, yaptığı işten farklı olması gibi, işleviyle farklı olan emek-gücünün değeriydi. ... Klasik ekonomi, kendi tahlillerinin verdiği sonuçların bilincine asla varamamıştır; 'emeğin değeri' ve 'emeğin doğal fiyatı' gibi kategorileri, incelemekte olduğu değer ilişkileri için son ve yeterli ifadeler olarak hiç eleştirmeden kabul etmiş ve böylece, daha sonra göreceğimiz gibi, içinden çıkılmaz karışıklıklara ve çelişkilere düşmüştür." (s. 551)

Marx'a göre, arz ve talep ile ücretler açıklanamaz; çünkü bunlar ancak, gerekli ya da doğal fiyattan sapmaları açıklayabilirler. Ona göre ücret, emek-gücü için yapılan ödemenin biçiminden başka bir şey değildir. Saatlik ücret, bir günlük emek-gücünün, normal çalışma saatlerine bölünmesiyle elde edilen değer, ya da daha kesin bir ifadeyle fiyatıdır. Emek-gücünün fiyatı, genellikle saatte şu kadar para diye ifade edilir. Meta üreten bir

toplumda, bütün metalar gibi emek-gücünün de değerini –fiyatını– hesaplamaya kalkışmak gereksizdir. Satıcı, o günkü piyasa koşullarına göre ulaşabileceği en yüksek fiyatı almak ister, alıcı da bunun tam tersi için çaba harcar. “Kapitalist, elden geldiğince az parayla, elden geldiğince çok emek elde etmek isteyecektir. Bu yüzden, uygulamada onu ilgilendiren tek şey, emek-gücü fiyatıyla, bunun yarattığı değer arasındaki farktır.” (s. 554) Aslında, emeğin değeri diye bir şey gerçekten var olsa ve kapitalist bu değerin karşılığını gerçekten ödese, ortada sermaye diye bir şeyin var olamayacağı apaçıktır. Oysa kapitalist üretimin varlık nedeni artı-değer üretmek değil miydi?

Bu bölümün sonunda bir kez daha, kapitalist üretimde, emek-gücünün değerinin değil, emeğin kendisinin değerinin ödendiği şeklinde bir görüntünün doğduğuna işaret edilmekte ve bu yanılgıyı doğuran nedenlerin, emek-gücünün değer ve fiyatına karşıt olarak, emeğin değeri ve fiyatı, ya da ücret gibi görünüm şekillerini de doğurarak, asıl temel ilişkiyi gözlerden sakladığı vurgulanır. “Klasik ekonomi-politik, şeyler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse değinir gibidir, ama bunu bilinçli olarak formülleştirmez. Sırtındaki burjuva postuna sarıldıkça da bu işi zaten beceremez.” (s. 555)

YİRMİNCİ BÖLÜM - ZAMANA GÖRE ÜCRET

Ücretin kendisi de çeşitli biçimler alır. Burada, iki temel biçimden, zamana göre ücret üzerinde kısaca durulacaktır. Emek-gücünün satışı belirli bir zaman dönemi için –günlük, haftalık, vb.– olabilir. Emekçinin, günlük ya da haftalık çalışması karşılığında aldığı para miktarı, onun nominal ya da değere göre hesaplanan ücret tutarını oluşturur. Emeğin ortalama fiyatı, emek-gücünün ortalama değeri, işgünündeki ortalama saat sayısına bölünerek bulunur. Örneğin, emek-gücünün günlük değeri, 6 iş saatinin ürün değeri olan 3 şilin ve eğer işgünü de 12 saat ise, 1 iş saatinin fiyatı, 3/12 şilin 3 peni olur. Böylece biz, zamana göre ücretin ölçü birimi olan iş saati fiyatını bulmuş oluruz.

Buradan, emeğin fiyatı sürekli düştüğü halde, günlük, haftalık ücretlerin aynı kalabileceği sonucu çıkar. Örneğin, işgünü 10 saat, emek-gücünün günlük değeri 3 şilin olsa, iş saatinin değeri 3 3/5 peni olur. İşgünü 12 saate çıksa bu değer 3 peniye, 15 saate çıksa 2 2/5 peniye düşer. Bütün bu değişikliklere karşın, günlük ya da haftalık ücret aynı kalır.

Öte yandan, günlük ya da haftalık ücret artarken, emeğin fiyatı nominal olarak aynı kalabilir ve hatta normal düzeyinin altına düşebilir. Emeğin, iş saati başına hesaplanan fiyatı aynı kalırken, işgününün normal süresinin ötesinde uzatılması halinde daima bu durum ortaya çıkar. Eğer

$$\frac{\text{emek-gücünün günlük değeri}}{\text{işgünü}}$$

kesrinde, payda büyürse, pay daha da hızla büyür. Zamana göre ücretin genel kural olduğu, ama işgününün yasalarla sınırlandırılmadığı işkollarında kapitalist bu durumdan yararlanır ve bir “fazla mesai” karşılığı ödeyerek, işgününü fiili olarak dilediği gibi uzatır. Bu fazla mesai için, saat başına ödenen ücret çoğu kez gülünç derecede düşük olmakla beraber, işçiyi gene de fazla mesai yapmaya zorlayan bir etmen olur.

Ayrıca, bir sanayi kolunda, işgünü ne kadar uzunsa, ücretlerin o kadar düşük olduğu bilinen bir gerçektir. Bir fabrika denetmeninin, 1839 ile 1859 yılları arasındaki 20 yıllık bir dönemi kapsayan karşılaştırmalı incelemesi bunu açıkça gösterir. Bu incelemeye göre ücretler, On Saatlik Yasa’nın kapsamına giren fabrikalarda yükseldiği halde, işin günde 14-15 saat sürdüğü fabrikalarda düşmektedir.

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM - PARÇA-BAŞI ÜCRET

Zamana göre ücrette emek, doğrudan doğruya devam ettiği süreyle ölçülüyordu, parça-başı ücrette ise emek, belli bir zaman süresi içerisinde somutlaştığı ürün miktarıyla ölçülür. Bu ilk bakışta, sanki işçi ürettiği ürünü satıyor da karşılığında ürünün değerini alıyormuş gibi bir izlenim verebilir. Oysa, aslında işçinin aldığı, ürünün değeri değil, harcadığı emek-gücünün değeridir. Normal parça-başı ücret, emek-gücünün günlük değerinin, normal uzunlukta bir işgününde, ortalama koşullar altında üretilen parça sayısına bölünmesiyle saptanır. Buradan, parça-başı ücretin zamana göre ücret biçiminin sadece değişmiş bir şekli olduğu sonucu kendiliğinden çıkar. Parça-başı fiyatın tam olarak ödenebilmesi için, harcanan emeğin niteliğinin ortalama bir yetkinlikte olması gerekir. Daha önce belirlenen ve deneyimlerle saptanan belli bir miktardaki metada somutlaşan emek-zamanı, toplumsal gerekli-emek zamanı kabul edilir ve ödemeler buna göre yapılır. Bir saatlik ortalama ürünün ne kadar olduğu deneyimle bilinir. Londra’nın büyük terzilerinde belli bir parça iş, örneğin bir yelek, bir saat ya da yarım saat sayılır ve saati altı penidir. Eğer işçi, ortalama bir verim gücüne sahip değilse ve her gün belli asgari bir miktar iş çıkartamaz ise kendisine yol verilir. Diyelim, iplik eğiricisi-ne, şu kadar ağırlıkta pamuk verilir. O bunu, belli bir sürede ve belli bir incelikte, belli ağırlıkta, tire ya da iplik olarak teslim etmek zorundadır. Bunun için kendisine libre başına şu kadar para ödenecektir. Yaptığı iş kusurlu olursa bunun cezasını çeker,

yok eğer belli sürede saptanan miktardan az iplik yapmışsa işten çıkartılır ve yerine daha hünerli bir işçi alınır.

Parça işte, emeğin niteliği ile yoğunluğuna göre ücretin ödenmesi ya da emekçinin iş bulabilmesi, bu işin ayrıca gözetlenme ve denetlenmesini neredeyse gereksiz kılar. Bu nedenle, yukarıda anlatılan modern ev sanayisinin temelini attığı gibi, "kademeli olarak örgütlenen sömürü ve ezme siteminin de temelini atar. Bu sömürü düzeninin iki temel biçimi vardır. Bir yandan parça-başı ücret, kapitalist ile ücretli-emekçi arasına asalakların girmesini, 'emeğin aracıyla kiralanmasını' kolaylaştırır. Bu aracıların kazancı, tümüyle, kapitalistin ödediği emek fiyatı ile bunların, bu fiyatın emekçiye ulaşmasına fiilen izin verdikleri kısmı arasındaki farktan ileri gelir. Bu sisteme İngiltere'de ilginç bir ad verilmiştir: Sweating system (terletme sistemi). Öte yandan, parça-başı ücret, kapitaliste, bir işçibaşıyla sözleşme yapma olanağı sağlar. Kararlaştırılan fiyat üzerinden, işçibaşı, yardımcı emekçiler bulmayı ve ücretlerini ödemeyi üzerine alır. Emekçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada, emekçinin emekçi tarafından sömürülmesiyle uygulanır." (s. 567)

Bu ücret biçiminde, işçinin, elinden geldiğince emek-gücünü yoğun biçimde harekete geçirmesi doğal olarak çıkarınadır. Böylece kapitalist, emeğin normal yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma olanağını elde etmiş olur. İşgününün uzatılması şimdi artık emekçinin de kişisel çıkarınadır. Böylece onun da günlük ya da haftalık kazancı yükselecektir. Ancak bu, giderek, zamana göre ücret konusunda açıklanan sonucu verir. İşgününün uzatılmasıyla, parça-başı ücret aynı kalsa bile, emeğin fiyatında bir düşmeyi zorunlu olarak birlikte getirir.

Zamana göre ücrette, bazı istisnalar dışında, aynı tür iş için aynı ücret ödendiği halde, parça-başı ücrette, günlük ya da haftalık ücret, işçinin gösterdiği bireysel farklılıklara göre değişir. Burada fiilen ele geçen ücret, emekçinin gösterdiği beceriye, kuvvete, güce, yeteneğe bağlı olarak büyük değişmeler gösterebilir. Ne var ki bu durum, sermaye ile ücretli-emek arasındaki genel ilişkileri değiştirmez. Bireysel farklılıklar, işyerinde bir bütün olarak birbirini dengeler ve belli bir sürede ortalama miktarda ürün

sağlanır ve ödenen toplam ücret, bu sanayi kolundaki ortalama ücrettir. Ücret ile artı-değer arasındaki orantı da değişmez, çünkü her işçinin sağladığı artı-değer kitlesi, aldığı ücretle orantılıdır.

Bu ücret biçiminin işçiye sağladığı geniş hareket alanı, "bir yandan onun kişiliğini geliştirdiği gibi, ondaki özgürlük, bağımsızlık ve kendi kendini denetleme duygusunu da geliştirir; öte yandan ise aralarındaki rekabet duygusunu kamçılar. Bu yüzden, parça-başı iş, bireysel ücreti ortalamanın üzerine çıkarmakla birlikte, bu ortalamanın kendisini düşürme eğilimini taşır." (s. 569)

Marx, bütün bu anlatılanlardan, parça-başı ücretin, kapitalist üretim tarzı ile en uyumlu ücret şekli olduğu sonucunu çıkartır.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM - ÜCRETLERDEKİ ULUSAL FARKLILIKLAR

Emek-gücünün değer büyüklüğünde değişikliğe neden olabilecek etmenler onyedinci bölümde incelenmişti. Ülkeler arası ücret farklılıkları incelenirken de bu etmenler yine dikkate alınmalıdır. Hatırlanacağı gibi, bir ülkede, bir ürünün değeri, onu üretmek için, ortalama yoğunluk ve üretkenlik düzeyindeki gerekli-emekle belirleniyordu. Daha yoğun ya da daha üretken emek daha fazla ürün üretiyordu. Bunun gibi, dünya boyutlarında alırsak, emeğin "normal" yoğunluk ya da üretkenliğinin nisbeten daha yüksek olduğu bir ülkede, bir saatlik "normal" emek, öteki ülkelerdeki bir saatlik "normal" emekten daha fazla değer üretir. Emeğin ortalama yoğunluğu, ülkeden ülkeye değiştiğine göre, "daha yoğun bir ulusal emek, daha az yoğun olana göre, aynı sürede, daha çok para ile ifade edilen daha fazla değer üretir." (s. 574)

Bir ülkede, kapitalist üretimin gelişmesiyle orantılı olarak, emeğin ulusal yoğunluğu ve üretkenliği de uluslararası düzeyin üzerine çıkar. Bunun sonucu, çeşitli ülkelerde aynı emek-zamanında üretilen aynı türden metaların farklı miktarları, farklı fiyatlara, yani eşit olmayan uluslararası değerlere sahip olur. "Bu nedenle de, paranın nispi değeri, kapitalist üretim tarzının daha fazla gelişmiş olduğu bir ülkede, bu üretim tarzının daha az gelişmiş olduğu ülkeye göre, daha düşük olur. Buradan, nominal ücretlerin, emek-gücünün para ile ifade edilen eşdeğerlerinin de, birinci ulusta ikincisine göre daha yüksek olacağı sonucu çıkar." (s. 575) Ancak, bu

nominal ücret yüksekliği hiçbir zaman, bu ülkede, reel ücret yükselmesini, yani emekçinin tüketimine giren geçim araçlarında bir artışı ifade etmediğini de kaydetmek gerek.

Nitekim Marx, kapitalist üretim tarzının daha fazla geliştiği ülkelerde, ücretlerin diğer ülkelere göre daha yüksek olduğu sık sık görüldüğü halde, emeğin nispi fiyatının, yani emeğin hem üretilen artı-değere ve hem de ürünün değerine göre fiyatının hiç de yüksek olmadığını belirtir ve buna örnekler verir.

Yedinci Kısım

SERMAYE BİRİKİMİ

GİRİŞ

Değer ile artı-değer buraya kadar, parayla başlayıp parayla sona eren (P-M-P[1]) tek bir üretim çizgisi olarak incelendi. Nispi artı-değer üretimi irdelenirken, emeğin üretkenliğindeki değişmeler açısından olaya yaklaşılmış ve kapitalist ekonominin çeşitli gelişme aşamalarından –elbirliği, manüfaktür ve modern endüstri– kısa görüntüler sergilenmişti. Şimdi sıra, sermayenin birikim sürecine, üretimin bir dönemden, bir sonraki döneme gösterdiği fiili büyümenin incelenmesine gelmişti. Birikimin ilk koşulu, kapitalistin elinde bulunan metaları satabilmesi ve aldığı paranın büyük bir kısmını sermayeye dönüştürebilmesidir.

Marx, önce bir dizi varsayımlar sıralıyor: Kapitalistin ürettiği metaları değeri üzerinden sattığı varsayılıyor. Sermayenin normal şekilde dolaştığı varsayılacak, bu sürecin ayrıntılı tahlili ikinci ciltte yapılacaktır. Kapitalist, üretilen bütün artı-değere tek başına sahip oluyormuş gibi düşünülecek, artı-değeri, kâr, rant, faiz, tüccar kârı vb. adlar altında “ortakları” ile nasıl bölüştüğü üçüncü ciltte ele alınıp incelenecektir.

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM - BASİT YENİDEN-ÜRETİM

Basit yeniden-üretimin incelendiği bu bölüm, *Kapital*'in en önemli bölümlerinden biri olarak kabul edilir. Marx, daha önce, paranın sermayeye dönüşümünü anlatırken (ikinci kısım, dördüncü bölüm) sermayenin, "dolaşım sürecinde değer, dolaşım sürecinde para" olarak doğup geliştiği görüşünü öne sürmüştü. Bu sav şimdi daha bir açıklık kazanıyor.

Üretim –biçimi ne olursa olsun– devamlı olması gereken bir süreçtir. Bir toplum, tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de öyle vazgeçemez. Bunun için de, üretimin bütün ögelerinin, yani maddi ve toplumsal ögelerinin, sürekli yenilenmesi ya da *yeniden üretilmesi* zorunludur. Üretim araçları ile emek-gücü nasıl ki, sürekli olarak üretken biçimde tüketiliyorsa, sürecin kesintiye uğramaması için bunların aynı şekilde yerine konulması gerekir. Kullanılan bütün üretim araçları yerine konulacağına göre, üretimin bu iş için uygun olan bir kısmı bu amaçla elde tutulmalıdır. "Daha başlangıçta üretici tüketim için ayrılan bu kısım, çoğu zaman, bireysel tüketime uygun düşmeyen mallar biçimindedir." (s. 582)

Üretim biçimi kapitalist olunca, yeniden üretim biçimi de buna uygun olacaktır. Kapitalist üretim biçiminde, nasıl ki emek-süreci, sermayenin kendisini genişletmesi için bir araçtan başka bir şey değilse, yeniden-üretim sürecinde de amaç, yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini genişleten değer olarak yeniden üretmek ve bu büyümüş şekliyle yeniden-üretim sürecine sürmektir.

Eğer kapitalist, elde ettiği artı-değerin tamamını tüketir ve her üretim döneminde aynı büyüklükte sermaye kullanırsa, üretim aynı düzeyde devam eder. Marx, buna *basit yeniden-üretim* diyor. Bu sadece, gitgide boyutları büyüyen yeniden üretimin incelenmesine geçmeden önce, basit yeniden üretimin gösterdiği özellikleri belirgin hale getirmek için başvurulmuş analitik bir yoldur. Yani, basit yeniden üretim, bir hazırlık aşaması olarak inceleniyor.

Emek-gücünün belli bir süre için satın alınması, üretim sürecinin ilk adımıdır. Ne var ki, emekçiye emek-gücünün karşılığı, ancak bu gücü harcadıktan sonra, metalarda yalnız kendi değerini değil, artı-değeri de gerçekleştirdikten sonra ödenir. Yani emekçi, bizim şimdilik kapitalistin özel tüketim fonu saydığımız artı-değeri üretmekle kalmaz, sonradan kendisine ücret şeklinde dönen şey, emekçinin sürekli olarak yeniden ürettiği ürünün bir kısmıdır. Gerçi kapitalist, emekçiye ücretini para olarak öder ama bu para, onun emeğinin ürününün kılık değiştirmiş şeklinden başka bir şey değildir. Emekçi, üretim araçlarından bir kısmını ürüne dönüştürürken, daha önceki ürünün bir kısmını da paraya çevirmiştir. Daha önceki emeğinin ürünü, daha sonraki emek-gücünün karşılığını ödeyen şeydir. “Tek bir kapitalist ile tek bir emekçi yerine, kapitalist sınıf ile emekçi sınıfı bir bütün olarak ele alırsak, paranın işe karışmasıyla ortaya çıkan hayal derhal yok olur. Kapitalist sınıf, emekçi sınıfa, sürekli olarak, emekçi sınıf tarafından üretilen ve kapitalist sınıf tarafından el konulan metaların bir kısmı (artı-ürün) için, para biçiminde ödeme makbuzları verir. Emekçiler ise gene aynı süreklilik içerisinde, bu ödeme makbuzlarını kapitalist sınıfa geri verirler ve böylece kendi elleriyle ürettikleri üründen –kendisiyle ailesinin varlığını sürdürmesi için gerekli seçim araçlarını kapsayan– paylarını alırlar. Ürünün, meta şeklini ve metanın para şeklini alışı, bu alışverişi bir örtü ile gizler.” (s. 583, not: tire işareti arasındaki sözcükleri ben ekledim. A.B.)

Bir kimsenin kapitalist olabilmesi için her şeyden önce elinde, daha önceki bir kaynaktan elde edilmiş bir miktar paranın bulunması gerekir. (Marx, kapitalizm ile kapitalist sınıfın kökenini, bundan sonraki kısımda,

sekizinci kısımda ele alıp inceleyecektir.) Kapitalist de nihayet bir insandır ve aile sahibidir ve onun da bir tüketimi vardır. Elinde belli bir miktar değişmeyen sermaye ile işe başlamış olsa bile, eğer ortada artı-değer üretimi diye bir şey olmasa, bir süre sonra elindeki bütün sermayeyi tüketmiş olur. Öyleyse, kapitalist üretimin sürekliliği ancak artı-değer üretimi ile mümkündür. "... salt üretim sürecinin sürekliliği, bir başka deyişle, basit yeniden üretim, eninde sonunda ve zorunlu olarak, her sermayeyi, birikmiş sermayeye ya da sermayeleştirilmiş artı-değere çevirir. Başlangıçta bu sermaye, onu kullanan kimsenin kişisel emeği ile elde edilmiş bile olsa, ergeç, eşdeğeri verilmeksizin elde edilmiş bir değer, başkalarının, parada ya da başka bir metada maddeleşen karşılığı ödenmemiş emeği halini alır." (s. 586)

Başlangıçtaki bölümlerde, paranın sermayeye dönüşebilmesi için, bir yanda paraya ya da değere sahip kimsenin, öte yanda değer yaratıcı öze sahip kimsenin, bir yanda üretim ve geçim araçlarına sahip kimsenin, öte yanda emek-gücünden başka bir şeyi olmayan kimsenin, kısacası kapital sahibi ile işçinin, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmeleri gerektiğini gördük. Böylece, emeğin kendi ürettiği üründen, öznel emek gücünün, nesnel emek koşullarından ayrılması, daha önceki üretim biçimlerinden çok farklı olarak, kapitalist üretim biçiminin gerçek temeli ve çıkış noktası oluyordu.

Ne var ki, başlangıçta yalnızca hareket noktası olan bu özellik, sürecin sürekliliği ve basit yeniden üretim ile, kapitalist üretimin durmadan yinelenen kendine özgü bir sonucu haline geliyor. Üretim süreci bir yandan maddi serveti sermayeye, kapitalist için daha fazla servet ve zevk yaratma aracına çeviriyor, buna karşılık işçi, üretim sürecine bir servet yaratma kaynağı olarak girdiği halde, süreci, oraya girdiği haliyle terk ediyor. "Sürece girmeden önce kendi emeği, emek-gücünün satışı ile kendisinden ayrıldığı, ona yabancılaştığı ve kapitalist tarafından el konularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu emek kendisine ait olmayan bir üründe gerçekleşmek zorundadır. Üretim süreci, aynı zamanda, kapitalistin, emek-gücünü tükettiği bir süreç olduğu için, emekçinin ürünü sürekli olarak

yalnız metalara değil, sermayeye, değer yaratıcı gücü emen değere, emekçiyi satın alan emek araçlarına, üreticilere komuta eden üretim araçlarına da dönüşür.” (s. 586) Öyle anlaşılıyor ki, üretim sürecinin iki temel direğinden birisi, işçi, hiç durmadan, kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir güç biçiminde sermayeyi üretiyor ve maddi nesnel zenginlik yaratıyor; diğeri, kapitalist ise öznel bir zenginlik kaynağı biçiminde emek-gücü, emekçi ama ücretli emekçi üretiyor. *Bu kesintisiz yeniden üretim, emekçinin böylece ebedileştirilmesi, kapitalist üretimin vazgeçilmez koşulu oluyor*.

“Demek oluyor ki, kapitalist üretim, birbirlerine bağlı sürekli bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olması nedeniyle, yalnızca meta ve artı-değer üretmekle kalmıyor, aynı zamanda bir yanda kapitalist, öte yanda ücretli emekçi olmak üzere, kapitalist ilişkiyi de üretiyor ve yeniden üretiyor.” (s. 594)

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - ARTI-DEĞERİN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ

Birinci Kesim

BOYUTLARI GİTTİKÇE BÜYÜYEN KAPİTALİST ÜRETİM

İşçiler, üretim süreci boyunca, emek-güçlerini, üretim araçları ile birleştirerek artı-değer üretirler ve üretilen bu artı-değer, sürecin yenilenmesiyle, emek-gücünü satın alan kapitalistin tüm kişisel tüketimi için gerekli olan miktarın çok daha üzerinde artı-değer yaratır. Yaratılan bu artı-değerin bir kısmını kapitalist sermayeye çevirerek, üretimin boyutlarını büyütmekte kullanır. Demek ki işçiler sadece, kapitalistlerin kişisel tüketim alanına giren gereksinmelerini karşılamakla kalmazlar, üretimde bulunurken aynı zamanda, bu üretim ve kapitalist sömürü alanını genişletmeye yarayacak o olanakları da sağlamış olurlar. İşte Marx, "artı-değerin sermaye olarak kullanılmasına, tekrar sermayeye dönüştürülmesine, sermaye birikimi," diyor. (s. 595)

Yıllık ürünün, üretimin devam edebilmesi için, sermayenin yıl boyunca tüketilen maddi ögelerini yenileyecek bütün nesneleri –kullanım-değerlerini– sağlaması gerekir. Bu kısım çıktıktan sonra geriye, içinde artı-değeri taşıyan artı-ürün kalır. Birikim için, artı-ürünün bir kısmının sermayeye dönüştürülmesi zorunludur. Basit yeniden-üretim için, sermayenin değişmeyen kısmına (s) tekabül eden artı-ürünün, kapitalistin tüketeceği tüketim mallarını içermesi yeterlidir. Birikimin olabilmesi için ise artı-ürünün, uygun oranlarda ek üretim araçları ile geçim araçlarını içermesi gerekir. Öyleyse, "yatırılan sermayenin yerine konulabilmesi için,

gerekli olan şeyler miktarının üzerinde ve ötesinde kalan bir kısmın, ek üretim ve geçim araçlarının üretimi için yıllık artı-emekten ayrılıp kullanılması zorunludur.” (s. 597) Yani, artı-ürünün değerini temsil eden artı-değer, yeni sermayenin maddi ögelerini zaten içerdiği içindir ki, sermayeye dönüştürülebilir.

Bir birikim oluşmuştur ama bunun fiilen sermaye olarak iş görebilmesi için kapitalistlerin şimdi ek emek-gücüne ihtiyaçları vardır. Eğer, halen çalışmakta olan işçilerin sömürülmesi –daha önce gördüğümüz gibi– yoğunluk ya da süre olarak artırılamıyorsa bu ek emek-gücünün bulunması zorunludur. Demek ki, bütünüyle işçi sınıfı açısından, bir yıllık emeğin ürünleri, bir sonraki yılın ek sermayesi ve ek emek talebi olarak karşılarına çıkmaktadır. Kapitalist üretim mekanizması bu ek emek için daha önceden tedbirini almış, “işçi sınıfını ücrete bağlı bir sınıf haline getirmiş ve eline geçecek ücretin yalnız kendi yaşamını sürdürmesine değil, çoğalmasına da yetecek kadar olmasını sağlamıştır. Sermaye için şimdi yapılacak tek şey, her yıl işçi sınıfının her yaştan emekçi olarak sağladığı bu ek emek-gücünü, yıllık ürünün kapsadığı fazla üretim araçları ile birleştirmektir; böylece artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi tamamlanmış olur. Somut bir açıdan bakıldığında, birikim kendini, sermayenin giderek artan bir ölçüde yeniden üretimi içerisinde oluşturur.” (s. 597) Basit yeniden-üretim bir çember çiziyordu, oysa şimdi bu şekil sarmal bir biçime dönüşmüştür.

Ek emek-gücü ile birleştirilen üretim araçları ve emekçilerin yaşaması için gerekli tüketim maddeleri, emekçinin ürettiği artı-ürünün parçalarından başka bir şey değildir, “yani kapitalist sınıfın, işçi sınıfından her yıl karşılığını ödemeden koparıp aldığı haraçtan başka bir şey değildir.” (s. 598) Ek sermaye, kendisini üreten işçileri çalıştırmaya devam ediyorsa, bu üreticilerin, ilk sermayenin değerini çoğaltmaya devam etmeleri yeterli değildir; bunlar aynı zamanda, daha önceki emeklerinin ürünlerini, maloldukları emekten daha fazlasıyla satın almak zorundadırlar. “Kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında bir alışveriş olarak görüldüğünde, ek emekçilerin, daha önce çalıştırılan emekçilerin karşılıkları ödenmemiş emekleri ile çalıştırılmaları hiçbir şeyi değiştirmez. Kapitalist bu ek

sermayeyi, onu üretenleri işlerinden atarak, yerlerine birkaç çocuğun kullanacağı bir makineye de çevirebilir. Bütün bu durumlarda, işçi sınıfı, bir yılın artı-emeği ile ertesi yıl ek emek kullanacak sermayeyi yaratmaktadır. İşte, sermayeden sermaye yaratmak diye buna denir.” (s. 599)

Başlangıçta biz, kapitalist üretimin temelinde, sermaye sahibi kapitalist ile, emek-gücü sahibi işçinin emek pazarında serbest meta sahipleri olarak yüz yüze gelmeleri ve tarafların rızasına dayanan bir değişimde bulunmaları olgusunun yattığını söylemiştik. Oysa şimdi, “eşdeğerlerin değişimi, yani bizim yola çıktığımız ilk işlem, öylesine tersine dönmüştür ki, ortada yalnızca görüntüde bir değişim söz konusudur. Bunun ilk nedeni, emek-gücü ile değişilen sermayenin kendisinin, bir başkasının eşdeğeri verilmeksizin el konan emeğinin ürününün bir kısmından başka bir şey olmamasıdır. Sonra bu sermaye, onu üreten tarafından yalnız yenilenmekle kalmaz, aynı zamanda, onunla birlikte ek bir fazlanın katılması da zorunludur. Kapitalist ile emekçi arasındaki değişim ilişkisi, dolaşım sürecine, alışverişin gerçek niteliğine yabancı ve yalnızca onu gizemli hale getiren bir biçim, bir görüntü verir. Emek-gücünün durmadan yinelenen alımı ve satımı, şimdi yalnız bir biçimden ibarettir; aslında olan şudur: kapitalist, tekrar tekrar, hiçbir eşdeğer vermeksizin, bir başkasının daha önce maddeleşmiş emeğinin bir kısmına el koymakta ve bunu daha büyük bir miktarda canlı emekle değişmektedir. Başlangıçta mülkiyet hakkı bize, insanın kendi emeğine dayanıyormuş gibi gözükmüştü. En azından, ancak eşit haklara sahip meta sahipleri karşı karşıya geldikleri için ve bir kimsenin, başkalarının metasına sahip olabilmesinin tek yolunun kendi metasını elden çıkarmakla mümkün olabileceği ve bunların da ancak emekle yerine konulabileceği için böyle bir varsayıma ihtiyaç vardı. Ne var ki şimdi mülkiyet, kapitalist için, başkalarına ait karşılığı ödenmemiş emeğe ya da emek ürününe el koyma hakkı, emekçi için ise, kendi ürününe sahip çıkma olanaksızlığı olarak ortaya çıkıyor. Mülkiyetin emekten kopup ayrılması, sanki bunların özdeşliğinden doğan bir yasanın zorunlu sonucu halini alıyor.” (s. 600) Marx, burada “diyalektik bir tersine dönüşüm”

olduğunu kaydeder ve bir yerde de, “sermayenin asıl niteliğinin ancak ikinci devrinin sonunda ortaya çıktığını” söyler.

Marx, sözün burasında, kapitalist biçimde bu *el koyma* olgusunun, meta üretim yasalarına aykırı gibi görünse de, aslında bu yasaların çiğnenmesinden değil tam tersine uygulanmasından ileri geldiğini vurgular. Şöyle ki: İlkönce bir miktar para sermayeye çevrilir. Taraflardan biri emek-gücünü satar, diğeri satın alır. İşçi metasının değerini alır ve bunun kullanım-değeri alıcıya geçer. Kapitalist, mülkiyeti zaten kendisine ait olan üretim araçlarını, şimdi kendisine ait olan emeğin yardımı ile ürüne dönüştürür. Yeni ürünün değeri, ayrıca, emek-gücünün değerinin eşdeğeri ile birlikte bir artı-değeri de içerir. Emek-gücünün, *değer yaratmak* gibi özel bir kullanım-değerine sahip bulunması gerçeği, genel meta üretimi yasasını etkilemez. “... ücret olarak yatırılmış olan değerin büyüklüğü eğer üründe aynen ortaya çıkmayıp, bir artı-değerle çoğalmış olarak görülüyorsa, bunun nedeni, satıcının aldatılmış olması değildir, çünkü o, sahibi bulunduğu metanın değerini gerçekten almıştır; bunun biricik nedeni, bu metanın satın alan tarafından kullanılıp tüketilmesidir.” (s. 601)

Demek ki, paranın sermayeye başlangıçtaki dönüşümü, meta üretimi ile ilgili ekonomik yasalar ve bunlardan çıkan mülkiyet hakkı ile tam bir uygunluk içinde gerçekleşiyor, ama getirdiği sonuçlar şunlar oluyor:

1. Ürün işçiye değil kapitaliste ait oluyor;

2. Ürünün değeri, yatırılan sermayeden başka, işçiye bir emeğe malolan, ama kapitaliste hiçbir harcamaya mal olmayan bir artı-değeri içeriyor ve bu da yine kapitalistin yasal malı oluyor;

3. İşçi, emek-gücünü yine elinde bulunduruyor ve eğer yeni bir alıcı bulursa, bunu yine satabiliyor.

Basit yeniden-üretimde olduğu gibi, birikim ile boyutları büyümüş yeniden-üretimde de meta üretim yasalarının geçerli olduğunu kaydeden Marx, ancak, “kapitalist üretimi, sürekli yenilenmesi ve kesintisiz akımı içinde ele alır, tek kapitalist ve tek işçi yerine bunların bütünlüğü içerisinde, kapitalist sınıf ile işçi sınıfının karşı karşıya bulunması şeklinde düşünürsek durum kuşkusuz tamamen farklı görünecektir,” der. (s. 603) Meta

üretiminin genelleşmesi ve üretimin tipik durumu haline gelmesiyle, her ürün daha baştan, satılmak için üretilir ve üretilen bütün servet dolaşım alanından geçer. “Ücretli-emek ancak meta üretiminin temeli haline geldiği anda ve yerde, bu üretim kendisini bütünüyle topluma kabul ettirir; ve yine işte ancak o zaman ve o yerde bütün gizli kaynaklarını açığa çıkarır. Ücretli-emeğin araya girmesiyle meta üretiminin bozulduğunu söylemek, bozulmaması için meta üretiminin gelişmemesi gerektiğini söylemek gibidir. Meta üretimi, kendisine özgü yasalarıyla uygunluk içerisinde, kapitalist üretim haline geldiği ölçüde, meta üretimi ile ilgili mülkiyet yasaları da, kapitalist el koyma yasalarına dönüşür.” (s. 604) Hiç kuşkusuz burada da yine, diyalektik bir tersine dönüşüm söz konusudur.

Basit yeniden-üretimde bile sermaye, üretimin yinelenmesi ile, birikmiş sermayeye, sermayeleşmiş artı-değere dönüşüyordu. Zaten, başlangıçta yatırılan sermayenin tamamı, üretimin kesintisiz akımı içerisinde, sermayeleşen artı-değer ya da artı-ürün ile karşılaştırılırsa, gittikçe yok olan –büyüklüğünü yitiren– bir miktar haline gelir.

İkinci Kesim

GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE YENİDEN ÜRETİMİN EKONOMİ-POLİTİK TARAFINDAN YANLIŞ ANLAŞILMASI

Sermaye birikiminin, ya da artı-değerin sermayeye dönüşümünün incelenmesine biraz ara verilerek bu kesimde Marx, klasik iktisatçılar ile kendi teorisi arasındaki ayrılıkları belirtmek istemektedir.

Smith ile Ricardo, artı-değerin, ek üretken işçilerin istihdamı için harcanan kısmının birikim olarak kabul edilmesi, buna karşılık –hizmetkâr, uşak gibi– üretken olmayan kimselere harcanan kısmının tüketim sayılmasını, para ve mal yığmanın (iddihar) ise bu iki kategoriye de girmediğini öne sürmekte haklıydılar. Para yığıcılığı, paranın dolaşımdan çekilmesi, sermaye olarak kendisini çoğaltmaktan alıkonulması demekti, isteyerek yapılan meta biçimindeki yığıcılık ise, ya önyargılardan kaynaklanıyordu ya da mal hırsından.

Klasik iktisatçılar, artı-ürünün, üretken olmayan emekçiler tarafından değil de, üretken emekçiler tarafından tüketilmesinin, birikim sürecinin karakteristik bir özelliği olduğunu öne sürmekte haklıydılar. Ama Adam Smith, birikimin, artı-ürünlerin üretken emekçiler tarafından tüketilmesinden başka bir şeyi temsil etmediğini söylediği zaman yanılıyordu. Adam Smith’den başlayarak klasik burjuva iktisatçıları, sermayeye çevrilen artı-değerin tamamının, işçi ücretlerini oluşturan değişen sermayeye katıldığını varsayıyorlardı. Oysa gerçekte bu birikim,

üretim araçlarının değerini oluşturan değişmeyen sermaye ile, ücretleri oluşturan değişen sermaye arasında bölüşülür. Üstelik, sanayinin gelişmesiyle birlikte, makineler üzerinde yapılan iyileştirmeler ve üretim tekniğindeki gelişmeler nedeniyle, değişmeyen sermayenin, toplam sermaye içindeki oranı, değişen sermayeye göre daha büyük bir hızla büyür. Yani, sermayenin değişmeyen kısmı ile değişen kısmı arasındaki oranda (ilerde göreceğimiz gibi Marx buna, sermayenin organik bileşimi diyor) bir büyüme görülür ve bu büyüme de, emek-gücüne karşı olan talepte nispi bir azalmaya yol açar. Çünkü, bu talebi belirleyen etmen, toplam sermaye miktarı değil, bunun yalnızca –şimdi nispi bir azalma gösteren– değişen kısmıdır.

“Emek-gücü, değişen sermayenin üretim süreci sırasında varoluş biçimidir. Bu süreçte emek-gücünün kendisi kapitalist tarafından tüketildiği halde, üretim araçları, işlevi sırasında emek-gücü tarafından tüketilir. Aynı zamanda, emek-gücünün satın alınması için ödenen para ‘üretken emeğin’ değil de, ‘üretken emekçinin’ tükettiği gerekli tüketim maddelerine çevrilir.” (s. 607)

Adam Smith, tek tek her sermaye, değişmeyen ve değişen kısımlara ayrıldığı halde, toplumun sermayesinin yalnızca değişen sermaye haline geldiğini, yani, salt ücretlerin ödenmesi için harcandığını öne sürmekle büyük bir yanılgıya düşmüştür.

Kapitalist sınıfın çıkarına hizmet eden ekonomi-politik, Adam Smith’in artı-ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının işçi sınıfı tarafından tüketildiği şeklindeki bu tezine sıkı sıkıya sarılmış ve her fırsatta bunu sömürmekten geri kalmamıştır.

Üçüncü Kesim

ARTI-DEĞERİN SERMAYE VE GELİRE AYRILMASI. PERHİZ TEORİSİ

Bu kesimin başında Marx, artı-değerin bir kısmının, kapitalist tarafından gelir olarak tüketildiğini, diğer kısmının ise, sermaye olarak biriktirildiğini kaydeder. Ona göre kapitalistin, kişileşmiş sermaye olma dışında tarihsel bir değeri yoktur. Kapitalist üretim biçimi var olduğu için o da vardır. Bu üretim biçiminin sona ermesiyle artık onun varlığına da gereksinme kalmayacaktır. Onu harekete getiren tek şey, *kullanım-değerleri üretmek ve bunlardan yararlanmak değil, değişim-değeri üretmek ve bunun üretimini artırmaktır. Böylece o, toplumdaki üretken güçlerin gelişmesini zorlar ve daha yüksek bir toplum biçiminin temellerini atabilecek maddi koşulları yaratır*.

Kapitalist üretimin gelişmesi, belli bir sanayi koluna yatırılan sermayenin sürekli olarak artmasını zorunlu kıldığı gibi, rekabette, onu üretimi artırmaya, yeni teknikler için yatırım yapmaya zorlar. Sermayesini koruyabilmek için, sermayesini durmadan genişletmek mecburiyetini duyar. Ne var ki, kapitalist üretim geliştikçe, birikim ve servet arttıkça kapitalistin içinde bazı duygular depreşmeye başlar. Kişileşmiş sermaye de olsa nihayet o da bir insandır. Üstelik, şimdi artık ne de olsa incelmiş zevkleriyle, eski moda bir cimri gibi davranmanın hiç de uygarca bir tutum olmadığını fark edecek düzeye ulaşmıştır. Modernleşmiş kapitalist, dünya nimetlerinden

tatmak istemektedir. Ne var ki, kapitalist üretimin ilerlemesi, yalnız zevk ve keyif aleminin kapılarını servet sahibi kapitalistlere açmakla kalmaz, bu sistemin ayrılmaz parçası olan spekülasyon, kredi sistemi ve benzeri yollardan tez elden zengin olma kaynaklarını da birlikte getirir. Belli bir gelişme aşamasından sonra, servet gösterisi, lüks ve israf, kapitalist için kaçınılmaz hale gelir ve bütün bunlar başarısının birer göstergesi olur. "Kapitalist, cimri gibi, kendi emeği ve sınırlı tüketimi ölçüsünde zenginleşmez, başkalarının emek-gücünü baskı altına alarak emdiği ve emekçileri, yaşamın zevklerinden yoksun bırakmaya zorladığı ölçüde de zenginleşir. Bunun için, kapitalistin israfı, hiçbir zaman eliaçık feodal beyin israfındaki iyi niyetli özelliği taşımadığı, tersine, bunun ardında en pis cinsten tamahkârlık ve en açgözlü hesap kitap yatmakla birlikte, biri diğerini engellemeksizin, harcamaları da birikimiyle birlikte büyür." (s. 611)

Kapitalizmin başlangıç aşamasındaki biriktirme dürtüsünün gücünü Marx, şu ünlü cümleyle ifade eder: "*Biriktirin! Biriktirin! Musa da böyle der, peygamberler de!*" Ona göre, klasik iktisatçılar, burjuvazinin tarihsel görevini; "Birikim için birikim, üretim için üretim" formülü ile ifade etmişlerdir. "Klasik iktisat için, nasıl ki, proletarya bir artı-değer üretme makinesinden başka bir şey değilse, kapitalist de onun gözünde, bu artı-değeri ek sermayeye çeviren bir makineden başka bir şey değldir." (s. 612)

Daha sonraları ise vülger iktisatçılar, birikimin, kapitalistin harcamalarından ve lüksünden yaptığı fedakârlık sonucu oluştuğunu öne sürmüşlerdir. Yani kapitalistin "*perhizi-abstinence*" onun sermayesini oluşturuyordu. Daha önce de adını andığımız Nassau W. Senior, "Ben, sermaye sözü yerine, buna bir üretim aracı gözüyle baktığım için, perhiz (abstinence) sözünü koyuyorum," diyebiliyordu. (s. 613)

Bu görüşe göre kapitalist, birikim için, ek sermaye için nefsine düpedüz eziyet etmekte, büyük acılara katlanmaktadır. Öyleyse, "Georgia'lı köle sahibinin, zencilerin sırtından kamçıyla sağladığı artı-ürünün hepsini, şampanya ile har vurup harman savursam mı, yoksa bir kısmını, daha fazla zenci ve toprağa mı dönüştürsem diye düştüğü üzüntülü çıkmazdan, yakın

zamanda, köleliğin kaldırılması ile kurtarılması gibi, kapitalistin de bu eziyetten ve şeytanın kışkırtmasından kurtarılması düpedüz bir insanlık borcudur!” (s. 614)

Dördüncü Kesim

BİRİKİMİN MİKTARINI BELİRLEYEN KOŞULLAR

Artı-değerin, birikim ile tüketim arasındaki bölüşümü veri ise birikimin kitlesi hiç kuşkusuz artı-değer miktarına bağlıdır. Bu artı-değer miktarının ise hangi etmenler altında artırılabileceğini daha önce görmüş bulunuyoruz. Ücretler düşük tutulabilirse, ya da emeğin yoğunluğu ya da üretkenliği artırılırsa, birikimin artması da doğaldır. Artı-değer oranının, her şeyden önce, emek-gücünün sömürülmesi derecesine bağlı olduğunu biliyoruz. Klasik ekonomi-politik bu konuda berrak bir sonuca ulaşamamış ve emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle birikimdeki hızlanmayı, emeğin sömürülmesindeki artış sonucu meydana gelen hızlanma ile bir tutmuştur.

Ücretlerin düşük tutulması konusuna gelince, John Stuart Mill, ücretlerin hiçbir üretken gücü bulunmadığını, bunların sadece bir üretken gücün fiyatları olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, “Ücretler, emek ile birlikte meta üretimine, ancak, aletlerin fiyatlarının bu aletlerin kendisiyle birlikte, bu üretime katkıda bulunmaları ölçüsünde katkıda bulunurlar. Eğer emeğe satın alınmaksızın sahip olunabilseydi, ücretten pekala vazgeçilebilirdi.” (s. 616) Yani eğer işçiler, havayla yaşayabilselerdi, bunların herhangi bir fiyatla satın alınmalarına da gerek kalmazdı! Bu anlayış içerisinde, emeğin maliyetini, sıfır noktasına doğru durmadan zorlamak, sermayenin değişmeyen eğilimi olmuştur.

1770 yılında Londra’da basılan *Essay on Trade and Commerce* (Ticaret ve Alışveriş Üzerine Deneme) başlıklı kitabın adı bilinmeyen yazarı, İngiltere’nin tarihsel görevinin, ülkedeki ücretleri, Fransa ve Hollanda düzeyine zorla indirmek olduğunu söylüyor ve şunları yazıyor: “Eğer bizim yoksullarımız (emekçiler için kullandığı teknik terim) lüks içerisinde yaşayacak olurlarsa ... emek kuşkusuz pahalı olacaktır. ... Bizim manüfaktür işçilerimizin tükettiği, konyak, cin, çay, şeker, yabancı meyveler, bira, basma, enfiye, tütün, vb. ne lüks eşyalar olduğunu bir kez düşününüz. ... Fransa’da emek, İngiltere’ye göre üçte bir ucuz: Çünkü onların yoksulları çok çalışıyor ve yiyecekleri ile giyecekleri daha ucuzdur. Yedikleri başlıca şeyler: ekmek, meyve, ot, kök ve kurutulmuş balıktır; eti nadiren yerler. ... Bunlara içecek olarak yalnızca su ya da hafif likörler eklenmelidir. Böylece pek az para harcamış oluyorlar. ... Bu durumu sağlamak biraz zordur, ama olanaksız değildir. Çünkü hem Fransa’da ve hem de Hollanda’da pekala uygulanmıştır.” (s. 617)

Üzüm üzüme baka baka kararır ve de akıl akıldan üstündür derler; Londra’da basılan bu *Deneme*’den tam yirmi yıl sonra yine aynı kentte, bir başka keskin zekâlı *Deneme* yazarı türedi. Benjamin Thomson adındaki bu denemecinin kitabı, işçilerin pahalı sayılabilecek yiyecekler yerine geçebilecek, türlü çeşitli yemek tarifleriyle doludur. Bir örnek: “5 libre yulaf unu, 7.5 peni; 5 libre mısır, 6 1/4 peni; 3 penilik kırmızı ringa, 1 penilik tuz, 1 penilik sirke, 1 penilik biber ve tatlı otlar; hepsi 20 3/4 peni eder. İşte bu malzeme ile tam 64 kişiyi doyurabilecek çorba yapılabilir.” (s. 618)

İngiliz emekçilerinin ücretlerini düşürebilmek ve dolayısıyla artı-değer ile birikimi yükseltebilmek için öne sürülen bu dâhiyane ve “midesel” reçeteleri burada kesip yine üretim süreci ile ilgili –birikimi artırıcı– bir başka teknik konuya geçiyoruz.

Bir sanayi kolunda, emek araçlarını kapsayan değişmeyen sermayenin, belli miktarda işçiyi çalıştıracak miktarda olması gerekmekle beraber, bunun, çalıştırılan işçi sayısıyla orantılı olarak artması zorunluluğu da yoktur. Diyelim, 100 işçinin günde 8 saat çalıştığı bir fabrikada 800 iş saati

çalışılmış olur. Eğer kapitalist bu miktarı yarı yarıya çoğaltmak isterse, 50 işçi daha çalıştırabilir. Ama bu durumda, yalnız ücretler için değil, emek araçları için de daha fazla sermaye yatırması gerekir. Ama, bu 100 emekçiyi 8 saat yerine 12 saat çalıştırırsa, elde bulunan emek araçları yetecektir. Emek-gücünün daha fazla yoğunlaştırılması ile elde edilen bu ek emek, artı-ürün ve artı-değeri, yani birikimin konusunu, sermayenin değişmeyen kısmında buna tekabül eden herhangi bir yükselme olmadığı halde artıracaktır.

Emeğin üretkenliği yükseldikçe metaların değeri düşer ve böylece aynı miktardaki artı-değer kapitaliste –üretim ve tüketim için– daha fazla meta satın alma olanağını verir. Üretim sürecine katılan işçi sayısı arttıkça, aynı artı-değer oranı, daha büyük bir artı-değer kitlesine tekabül eder. Böylece, satın alma gücü artan kapitalistin, lüks tüketim için ayıracağı miktar artacağı gibi birikimi de yükselmiş olur. Marx'ın, kendi ifadesiyle, "Emeğin üretkenliği ile birlikte, belli bir değerin ve dolayısıyla belli büyüklükte bir artı-değerin somutlaştığı ürün kitlesi de büyür... metaların daha ucuza elde edilmesi sonucu, kapitalistin emrine eskisi kadar ve hatta daha fazla zevk aracı verilmiş olur. Ama, daha önce de gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğindeki artış, emekçinin ucuzlaması ile el ele gittiği için, gerçek ücretler yükselse bile artı-değer oranı büyür. Gerçek ücretler hiçbir zaman, emeğin üretkenliği ile aynı oranda yükselmez. Bunun için de, aynı değerde değişen sermaye, daha fazla emek-gücü, dolayısıyla daha fazla emeği harekete geçirir." (s. 620, 621) Değişmeyen sermaye şeklindeki aynı miktarda değer, daha fazla üretim aracında somutlaşır. Hem kullanım-değeri ve hem de değer üretimi için daha çok öge sağlar ve bunlar ile daha fazla emeği emecek hale gelir. Bu yüzden, ek sermaye aynı kalsa, hatta azalsa bile, gene de birikim hızlanmış olur.

Beşinci Kesim

SÖZDE EMEK-FONU

Sermayenin sabit bir büyüklük olmayıp, toplumsal zenginliğin, üretilen artı-değerin, değişen oranlarda, kapitalistin gelirine ve ek sermayeye bölünmesiyle devamlı dalgalanan bir parçası olduğu buraya kadar yapılan açıklamalarda gösterilmişti. Oysa Marx'a göre klasik iktisat, toplumsal sermayeyi, sabit bir etkinlik derecesine sahip, sabit bir büyüklük olarak kabul eder. "Bu önyargı ilk kez, 19. yüzyılın sıradan burjuva zekâsının, yavan, ukala ve boşboğaz kâhini, darkafalılar şahı Jeremy Bentham (1748-1832) tarafından bir dogma olarak yerleştirilmiştir." (s. 626)

Bu dogma, Bentham tarafından olduğu kadar, öteki vülger iktisatçılar tarafından da birtakım mazur gösterme çabaları için kullanılmıştır. Bunlara göre, değişen sermaye, yani, sermayenin emek-gücüne çevrilebilen kısmı sabit bir büyüklüktür. Emekçiler için geçim araçları kitlesini temsil eden değişen sermaye ya da *emek-fonu* denilen şey, toplumsal servetin doğa yasaları tarafından belirlenmiş, değiştirilmesi mümkün olmayan sabit bir parçasıdır. Oysa biz, belli büyüklükte değişmeyen sermayeye –üretim aracı kitlesini– harekete geçirmek için belli miktarda değişen sermayeye –emek-gücüne– gereksinme olduğunu biliyoruz ama kullanılacak bu emek-gücü miktarının, emek-gücünü sömürme derecesine bağlı olarak değiştiğini de biliyoruz.

Aslında, uydurulan bu dogmanın ardında yatan gerçek, emekçinin, toplumsal servetin, kapitalistler için tüketim ve zevk aracı ve bir de, üretim aracı diye ikiye bölünmesi konusunda söz hakkı olmadığı iddiasıdır. Ayrıca, emekçi, bu sözde emek-fonunu, ancak uygun ve istisnai durumlarda kapitalistlerin gelirleri aleyhinde değiştirebilir.

Emek-fonunun kapitalistler yararına sınırlandırılmasının, onun doğal ve toplumsal sınırlarıymış gibi gösterilmesinin bir örneği, Prof. Fawcett'in 1865'de Londra'da yayımlanan bir kitabında görülebilir: "Bir ülkenin döner sermayesi,[67] o ülkenin ücret fonudur. Yani eğer biz, her emekçinin aldığı ortalama ücreti para olarak hesaplamak istersek, bu sermaye toplamını işçi nüfusu sayısına bölmemiz yeter." (s. 628)

Marx'a göre bu, şu anlama geliyor: Önce biz, fiilen ödenen bireysel ücretleri bir araya getirip toplayacağız ve sonra bunun Tanrı ve doğa tarafından belirlenip bize ihsan edilen emek-fonunun toplam değeri olduğunu tanıtlayacağız. En sonunda da, bu elde ettiğimiz toplamı, emekçi sayısına bölerek, adam başına düşen ortalama ücreti bulacağız. Marx, buna, "Eşi az görülen bir hilekârlık örneğidir," diyor. (s. 628)

67 Prof. Fawcett'in döner sermaye dediği şey, değişmeyen sermayedir. Bilindiği gibi 'değişen ve değişmeyen sermaye' kategorilerini ilk kez Marx kullanmıştır. Adam Smith'den beri klasik ekonomi-politiğin kullandığı, sabit ve döner sermaye kavramları ile Marx'ın, ekonomi-politiğe getirdiği bu yeni kategoriler arasındaki ayrım üzerinde *Kapital*'in ikinci cildinin ikinci kısmında ayrıntılı olarak durulur –A.B.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM - KAPİTALİST BİRİKİMİN GENEL YASASI

Birikimin tek başına ele alınıp incelenmesinden sonra bu bölümde Marx, sermayedeki bu büyümenin, işçi sınıfının yazgısı üzerindeki etkisini ele almaktadır.

Birinci Kesim

SERMAYENİN BİLEŞİMİ AYNI KALIRKEN, BİRİKİMLE BİRLİKTE EMEK-GÜCÜNE DUYULAN TALEBİN ARTMASI

Burada önce, sermayenin bileşimi ile ilgili bir dizi tanımlar yapılmaktadır. Sermayenin *değer yönünden bileşimi*, değişmeyen sermayenin, yani üretim araçlarının değerinin, değişen sermayeye, yani emek-gücünün değerine oranı ile belirlenir. Marx buna, sermayenin *değer bileşimi* diyor. Buna karşılık, sermayenin, *kullanım-değeri yönünden* bileşimi ise süreçte kullanılan üretim araçları kitlesinin, canlı emek kitlesine olan oranı ile belirlenir. Marx, bu ikincisine, sermayenin *teknik bileşimi* diyor.

Üretim araçları ile canlı emek nitelik bakımından farklı şeyler olduğu için, sermayenin teknik bileşimi miktar olarak ölçülemez. Oysa sermayenin, değer bileşimi ile teknik bileşimi arasında sıkı bir bağıntı vardır. "Bunu anlatmak için sermayenin değer bileşimine, bunun, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu bileşimdeki değişmeleri yansıtması açısından, sermayenin *organik bileşimi* diyorum." (s. 630)

Sermayenin organik bileşimindeki değişmeler, üretim aracı olarak kullanılan metaların değerleri ile emek-gücünün değeri sabit kaldığı halde, bu sermayenin değer bileşiminin nasıl değişebileceğini gösterir. Örneğin, belli bir sermaye, 100 değer birim değişmeyen sermaye ile, 50 değer birim değişen sermayeden oluşsa. Bu sermayenin değer bileşimi 100/50 = 2'dir.

Eğer biz bunu çıkış noktası olarak alırsak (henüz teknik bileşimde bir değişme olmadığına göre) organik bileşimi de 2 olarak alabiliriz. Şimdi diyelim, teknik bir değişme, kullanılan üretim araçlarında %25 bir artışa yol açmış ve kullanılan emek-gücünü yarıya indirmiş olsa. Üretim araçları ile emek-gücünün birim değerleri aynı kalmış olsa, değişmeyen sermaye 125, değişen sermaye 25 olur ve organik bileşim 125/25 = 5'e yükselirdi ve sermayenin teknik bileşimindeki "değişmeyi yansıtmış" olurdu. Ne var ki, aynı zamanda, üretim araçları da ucuzlayabilir, değişmeyen sermaye azalabilir, diyelim 75 olur, böylece değer bileşimi ancak 75/25 = 3'e yükselebilirdi. Demek ki, sermayenin organik bileşimi, onun teknik bileşimindeki değişmelerin bir ölçüsüdür ve belli bir çıkış noktasından ölçülmesi gerekir.

Farklı bileşimlere sahip bireysel sermayelerin bileşimlerinin ortalaması o üretim kolundaki *toplam sermayenin bileşimini* verir. Bütün üretim kollarındaki bu ortalamaların ortalaması ise o ülkenin toplam *toplumsal sermayesinin bileşimini* verir.

Eğer birikim, teknik bir değişiklik olmaksızın gerçekleşiyorsa ve dolayısıyla, sermayenin bileşiminin sözü edilen üç ölçüsü sabit kalıyorsa, değişen ve değişmeyen sermayede eşit orantıda bir artış olacak ve bu nedenle emek-gücü talebinde bir yükselme görülecektir. Bu durum eninde sonunda, emekçi sınıfın nüfus artışını aşacak, emeğe olan talep emek arzını geride bırakacak ve ücretler yükselecektir. Ne var ki, "ücretli işçi sınıfının, şu ya da bu derecede uygun koşullar altında yaşamını sürdürmesi ve çoğalmaya devam etmesi, kapitalist üretimin, sermaye ilişkisinin kendisini, yani bir yandan kapitalistlerin, öte yandan ücretli işçilerin ilişkilerini sürekli olarak yeniden üretmesi gibi, gittikçe büyüyen bir ölçekte yeniden üretim, yani birikim de, büyüyen bir ölçekte sermaye ilişkisini, bir kutupta daha çok kapitalistleri ya da daha büyük kapitalistleri, öteki kutupta da daha çok ücretli işçileri yeniden üretir. Sermayenin kendisini genişletmesi için sermaye ile durmadan kaynaşmak zorunda kalan ve sermayeden kopup ayrılması olanaksız bulunan sermaye köleliği, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin başka başka olmalarıyla gözlerden saklanan bu

emek-gücü kitlesinin yeniden üretimi, aslında sermayenin kendisinin yeniden üretiminin kökü ve esasıdır. Bu yüzden sermaye birikimi, proletaryanın çoğalması demektir.” (s. 631)

Klasik iktisatçılar –Adam Smith, Ricardo, vb.– bu gerçeği çok iyi bildikleri halde, daha önce de belirtildiği gibi, birikimi, artı-ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının üretken işçiler tarafından tüketilmesi ya da ücretli emekçilere dönüştürülmesi biçiminde yorumlamışlardır. Oysa birikim süreci, sermaye ile birlikte, bir yandan emekçi kitlesini, yani ücretli emekçiler sınıfını artırdığı gibi, bu büyüyen kitle de, yine büyümeye devam eden sermayenin genişleme gücünü artırır ve kapitalistlerde kişileşmiş olan kendi ürünlerine bağımlılıkları, çözümlenemeyen bir ilişki haline gelir. “Bu bağımlılık ilişkisi, sermayenin büyümesi ile daha yoğunlaşacağı yerde, yalnızca daha fazla genişlemiştir; yani sermayenin sömürü ve egemenlik alanı, yalnızca kendi boyutları ve egemenliği altına aldığı insanların sayısı ile genişlemektedir.” (s. 634) Kendi eliyle ürettiği artı-ürünün büyük bir kısmı durmadan ek sermayeye dönüşünce işçinin ücretinde de bir artış olması doğaldır. Böylece işçinin zorunlu tüketim araçları alanı genişleyebileceği gibi zevk alanı da genişleyebilir; hatta biraz para biriktirmesi bile olasıdır. Ama, “daha iyi giysiler ile yiyecekler, daha iyi muamele görmek ve efendinin bağışladığı daha geniş bir toprağa sahip olmak, kölenin sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırsa, ücretli işçininkini de işte o kadar ortadan kaldırır. Sermaye birikimi sonucu emeğin fiyatındaki bir yükselme, gerçekte, ücretli işçinin kendisi için dövmüş olduğu altın zincirin uzunluğunda ve ağırlığındaki bir gevşemedir.” (s. 635)

Bu durum, *kapitalist üretimin ayırt edici özelliğidir*. Emek-gücünü satın alan kapitalistin amacı, kendi gereksinmelerini karşılamak için meta üretmek değil, koyduğu sermayeyi çoğaltmak, karşılığını ödediği emekten daha fazla emek içeren ve böylece kendisine hiçbir şeye mal olmayan bir değeri de içinde taşıyan metalar üretmektir. *Artı-değer üretimi bu üretim biçiminin mutlak yasasıdır*. Emek-gücü ancak, kendi değerini sermaye

olarak yeniden ürettiği, ek sermayeye kaynaklık edecek, karşılığı ödenmemiş bir emek sağladığı sürece satılabilir bir şeydir.

Bu bakımdan, sermaye birikimi sonucu ücretlerde ortaya çıkan bir artış şu olasılıkları akla getirir: Ya ücretlerdeki yükselme, birikimi etkilemediği için devam eder (ki bu durum, karşılığı ödenmeyen emek miktarındaki azalmanın, sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiçbir şekilde zarar vermez) ya da ücretlerdeki artış sonucu, birikim yavaşlar. Birikim azalmıştır ama bu yavaşlama ile birlikte, sermaye ile sömürülen emek-gücü arasındaki oransızlık da ortadan kalkmıştır. Kapitalist üretimin varoluş yasasına aykırı olan bu durumu, yine bu üretim biçimine özgü mekanizma ortadan kaldırmakta gecikmez. Emeğin fiyatı yeniden, sermayenin kendisini genişletmesi gereksinmelerine uygun bir düzeye iner.

Bu kesimin sonunda Marx, klasik iktisatçıların sözde doğa yasası gibi göstermeye çalıştıkları kapitalist birikim yasasını şöyle özetler: "Birikimin özünde saklı niteliği, emeğin sömürülme derecesindeki her türlü azalmayı ve kapitalist ilişkinin gittikçe büyüyen boyutlarda olmak üzere devamlı yeniden üretimini ciddi şekilde tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını daima dıştalar. Mevcut maddi zenginliğin, emekçinin, gelişme gereksinmelerini karşılayacak yerde, tam tersine emekçinin yalnızca mevcut değerlerin kendisini genişletmesi gereksinmelerini karşılamak üzere varolduğu bir üretim tarzında da durum bundan başka türlü olamaz. Tıpkı bir dinde, insanın kendi beyninin ürünü olan şeylerin yönetimine girmesi gibi, kapitalist üretimde de insanoğlu, kendi elinden çıkma ürünler tarafından yönetilir." (s. 638)

İkinci Kesim

BİRİKİM İLERLERKEN DEĞİŞEN SERMAYEDE AZALMA

Buraya kadarki incelemede sermayedeki büyüme, sermayenin teknik bileşiminde bir değişme olmadan meydana geliyordu. Ama üretim ve birikim süreçleri devam etmektedir; kapitalist üretimde, sermaye birikimi sırasında, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışın, birikimin en güçlü kaldıracı haline geleceği bir noktaya ulaşılır. “Belli bir toplumda emeğin üretkenlik derecesi, bir emekçinin belli bir sürede, emek-gücünün aynı gerilimi ile ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının nispi büyüklüğü ile ifade edilir.” (s. 639) Emekçinin, üretim süreci sırasında, ürüne dönüştürdüğü üretim araçları kitlesi, emeğinin üretkenliğindeki yükselme ile büyür. Ama burada üretim araçları ikili bir rol oynar. Diyelim, manüfaktürde işbölümü ve makine kullanılması ile aynı sürede daha fazla hammadde işlenir ve dolayısıyla, daha büyük kitlede hammadde ile yardımcı ögeler emek-sürecine girerler. Bu, doğrudan doğruya emeğin üretkenliğindeki artışın sonucudur. Buna karşılık, kullanılan makineler, iş hayvanları, yapay gübreler ve öteki teknik kolaylıklar, emeğin üretkenliğindeki artışın koşuludur. Ne var ki, koşul da olsa sonuç da olsa, emek-gücüyle birleştirilen üretim araçları kitlesindeki nispi artış daima emeğin üretkenliğindeki artışın bir ifadesidir. Üretim araçları kitlesindeki bu büyüme, bu kitleyi harekete geçiren emek-gücü kitlesiyle karşılaştırıldığında, sermayenin değişmeyen kısmı, değişen kısmına göre ve

onun aleyhinde artmış, yani sermayenin teknik bileşiminde bir değişme olmuştur. Örneğin başlangıçta bir sermayenin yüzde ellisi emek-gücüne, yüzde ellisi üretim araçlarına yatırılmış olabilir. Daha sonraları, emeğin üretkenliğindeki yükselme sonucu, bunun yüzde sekseni üretim araçlarına, yüzde yirmisi emek-gücüne yatırılabilir; ve bu böyle devam eder.

Özgül Kapitalist Üretim Biçiminin Birikimi Hızlandırması

Büyük boyutlu bir elbirliği, işbölümü, üretim sürecinde yetkinleşen bir örgütlenme, toplumsal emeğin üretkenliğini artırıyor; makineleşme, doğa güçlerinin üretimin hizmetine sokulması, bilim ve teknolojinin verilerinden yararlanma, belli bir sermaye birikimini gerektiriyordu. Bu nedenle, bireysel meta üreticilerinin ellerinde bulunan sermayenin belli bir birikim düzeyine ulaşmış olması, özgül kapitalist üretim tarzının zorunlu önkoşulu oluyordu. Burada, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, aynı zamanda, birikimin temel ögesi olan artı-değer üretimini yükseltme yöntemleridir.

"Demek ki, belli derecede bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının koşulu olarak gözükürken, bu üretim tarzı da, tersine, sermayenin hızlı bir birikimine de neden oluyor. Bunun için, sermayenin birikimi ile özgül kapitalist üretim tarzı gelişiyor ve bu üretim tarzı ile de sermaye birikimi hızlanıyor. Bu her iki ekonomik etken, karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları dürtülerin bileşik oranında, sermayenin teknik bileşiminde, değişmeyen kısma göre değişen kısmı gitgide küçülten bir değişikliğin olmasına yol açmaktadır." (s. 642)

Sermayenin Merkezileşmesi

Toplumsal sermayenin birer parçası olan her bireysel sermaye, şu ya da bu ölçüde bir üretim araçları kitlesinin yoğunlaşması ve bu kitleye uygun

düşen bir büyüklükte bir emek ordusu üzerinde komuta yetkisi demektir. Her birikim, yeni bir birikimin mayası ve aracıdır. Bu bireysel sermayelerin büyümesi, toplumsal sermayenin büyümesi sonucunu verir. Bir yandan bu sermaye büyümesi devam ederken öte yandan da, bu sermayede bazı kopmalar olur. Ve bu kopan parçalar yeni ve bağımsız sermayeler olarak işlemeye başlarlar. Başka nedenlerin yanı sıra, kapitalist aileler içinde mülk bölüşümü bunda büyük rol oynar. Bu nedenle sermaye birikimi ile birlikte kapitalistlerin sayısında da bir artma görülür. Toplumsal servetin aynı üretim alanına yerleşmiş kısımları, birbirleriyle ister istemez rekabet halinde bulunan, bağımsız meta üreticisi kapitalistler arasında bölünmüş durumdadır.

Böylece birikim bir yandan üretim araçlarının gitgide artan yoğunlaşması ve emek üzerindeki egemenliğin artması biçiminde görünür, öte yandan da birçok bireysel sermayenin birbirini itmesi ve ayrılmaları şeklinde ortaya çıkar.

Toplam toplumsal sermayenin, çeşitli bireysel sermayelere bölünmesi ya da parçaların birbirini itmesi biçimindeki hareket, bu bölünmüş parçaların birbirlerini çekmeleri gibi karşıt bir hareketi de kapitalist sistemde özünde taşır. “Bu, daha önce oluşmuş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bağımsızlıklarına son verilmesi, kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi, birçok büyük sermayenin, birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesidir.” (s. 643)

Kapitalist üretim ile birlikte büsbütün yeni bir güç sahneye çıkar. Bu yeni güç, kredi sistemidir. “İlk aşamalarda, birikimin alçakgönüllü bir yardımcısı olarak hiç sezdirmeden işin içine girer ve büyük ya da küçük miktarlar halinde toplum yüzeyine dağılmış olan para kaynaklarını, görünmeyen iplerle, tek ya da ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden, rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silah halini alır ve ensonu sermayenin merkezileşmesi için, dev bir toplumsal mekanizmaya dönüşür.” (s. 644)

Bu dev gücü de emri altına sokan merkezileşme bir yandan sermaye birikimini artırır ve hızlandırırken, öte yandan da sermayenin teknik

bileşiminde değişmeyen kısmını, değişen kısmın aleyhinde genişleten, yani emeğe duyulan nispi talebi azaltan köklü değişmelere yol açar. Artık sanayici kapitalist, iş alanının boyutlarını dilediği ölçüde genişletme olanağını elinde tutmakla, ek sermayeleri, yeni buluşlarla keşiflerden, emeğin daha fazla sömürülmesi için yararlanabilmektedir. Üretim alanında gerçekleştirilen iyileştirmeler sonucu şimdi daha az emekle daha büyük miktarda makine ve hammaddenin harekete geçirilmesi olanağı sağlanmıştır ve bu aşamada sermayedeki merkezileşme, üretimin boyutlarındaki genişlemeye karşın, emekçilerden daima biraz daha fazlasını üretim alanı dışına itmektedir.

Üçüncü Kesim

GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE NİSPİ ARTI-NÜFUS ÜRETİMİ YA DA YEDEK SANAYİ ORDUSU

Sermaye birikimi, başlangıçta yalnız nicel bir büyüme olarak görünse de, yukarıda da gördüğümüz gibi; bileşimindeki gitgide artan nitel bir değişme ile yani değişmeyen kısmında değişen kısmın aleyhine devamlı bir artış göstererek meydana gelir.

Özgül kapitalist üretim biçimi, emeğin üretkenlik gücünde buna uygun düşen gelişme, sermayenin organik bileşiminde bu yüzden meydana gelen değişme, yalnızca birikimin ilerlemesine ya da toplumsal servetin büyümesine ayak uydurmakla kalmazlar. Bunlardaki değişme çok daha büyük bir hızla olur; çünkü, basit birikim ya da toplam toplumsal sermayedeki mutlak artış, bu toplamı oluşturan bireysel sermayelerin teknolojik bileşimindeki değişiklik, başlangıç sermayesinin teknolojik bileşimindeki benzer bir değişmeyle el ele gitmektedir. İşte bu nedenle, "birikimin ilerlemesiyle, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı değişir. Başlangıçta diyelim 1 : 1 iken, bundan sonra sırasıyla 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1, vb. haline gelir, yani sermaye artmaya devam ederken, toplam değerinin 1/2'si yerine yalnızca 1/3, 1/5, 1/6, 1/8, vb. oranında emek-gücüne dönüştüğü halde, 2/3, 3/4, 4/5, 5/6, 7/8 oranlarında olmak üzere üretim araçlarına dönüşür. Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce

varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına, gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu daima küçülen bir oranda olur." (s. 646, 647)

Halen işlemekte olan toplumsal sermayenin büyüklüğü ve gösterdiği artışın derecesi ile üretimin ölçeğindeki büyüme ve harekete geçirdiği emekçi kitlesindeki artma ile bu kitlenin emeklerinin üretkenliğindeki gelişme ile bütün zenginlik kaynaklarının boyutlarındaki ve yoğunluğundaki genişleme ile emekçilerin sermaye tarafından çekilmesi hareketinin boyutlarında bir büyüme olduğu gibi, gene sermaye tarafından itilmelerinin boyutlarında da bir büyüme olur. Sermayenin –yukarıda sözü edilen– organik bileşimindeki değişmenin hızı böylece artarak, "emekçi nüfusu, kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nispi ölçüde fazlalık haline getiren, nispi artı-nüfus haline çeviren araçları üretmiş olur; ve o bunu, daima artan boyutlarda yapar. Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır; ve aslında, her özel tarihsel üretim tarzının, yalnızca kendi sınırları içerisinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özel nüfus yasaları vardır. Soyut bir nüfus yasası, ancak ve o da insanoğlu müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır.

Emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır. Bu artı-nüfus, her an el altında bulanan yedek bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu, tıpkı bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir ordu gibi, tümüyle sermayeye aittir. Fiili nüfus artışının sınırlarından bağımsız olarak bu artı-nüfus, sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinmelerini karşılamak üzere, daima sömürülmeye hazır, bir insan malzemesi kitlesi yaratır. Birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan emeğin üretken gücündeki gelişmeyle birlikte, sermayenin ani genişleme gücü de büyür. Üretimin boyutlarındaki düzensiz

genişlemeler, aynı şekilde beklenmedik daralmaların da ön koşuludur; bu daralma, tekrar genişlemeye yol açar, ama el altında hazır insan malzemesi olmadan, emekçi sayısında, nüfusun mutlak büyümesinden bağımsız bir artış olmadan, üretimin boyutlarında genişleme olamaz. Emekçi sayısındaki bu artış, emekçilerin bir kısmını durmadan 'serbest hale getiren' basit bir süreçle, üretimdeki artışa oranla çalıştırılan emekçi sayısını azaltan yöntemlerle gerçekleştirilir. Demek oluyor ki, büyük sanayinin bütün hareket şekli, emekçi nüfusun bir kısmını, sürekli olarak, işsiz ya da yarı-işsiz insanlar haline getirmeye dayanıyor." (s. 648, 649, 650)

Şu halde, kapitalist üretim, doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır emek-gücü miktarı ile yetinmeyip, emek pazarında rahatça at oynatabilmek için bunun dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını da istemektedir. Bu üretim biçimi ile, emeğin üretken gücündeki gelişme, kapitaliste, aynı değişen sermaye ile her bireysel emek-gücünü daha büyük ölçüde sömürme yoluyla, daha fazla emeği harekete geçirme olanağını vermektedir. Ayrıca, kapitalist, giderek artan ölçüde, hünerli işçi yerine daha az hünerli işçi koymak, olgun emek-gücü yerine henüz olgunlaşmamış emek-gücü, erkek yerine kadın, yetişkin yerine genç ya da çocuk çalıştırarak, aynı sermaye ile daha büyük emek-gücü kitlesi satın alabilmektedir. Demek oluyor ki, "Sermaye aynı anda iki yanlı çalışmaktadır. Sermaye birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan emekçileri 'serbest hale getirerek' emek arzını da artırmakta ve gene bu arada işsizlerin baskısı, çalışanları daha fazla emek harcamaya zorlamakta ve bu nedenle de emek arzını bir ölçüde emekçi arzından bağımsız hale getirmektedir. Emek arzı ve talebi yasasının bu esas üzerinde işlemesi sermayenin tahakkümünü tamamlamaktadır." (s. 657)

Bu durum karşısında, daha fazla çalıştıklarını, patron için daha fazla servet ürettikleri ama üretken güçlerinin artması ölçüsünde, sermayenin kendisini genişletmesine araçlık eden güç ve işlevlerinin, kendilerini daha zor ve güvensiz duruma düşürdüğünü fark eden ve aralarındaki şiddetli rekabetin nispi artı-nüfustan ileri geldiğini öğrenen emekçiler, çalışma koşullarını düzenlemek ve işsiz kalanlar ile çalışanlar arasında bir

dayanışma ve işbirliği kurmak için sendikalar halinde örgütlenmeye kalkışınca da, sermaye ile ona dalkavukluk eden burjuva iktisatçıları bu kez de “ebedi ve kutsal” arz ve talep yasası çiğneniyor diye feryadı basarlar. Zira onlara göre çalışanlar ile işsizler arasındaki her yakınlaşma, bu yasanın “uyumlu” işleyişini bozar.

Dördüncü Kesim

NİSPİ ARTI-NÜFUSUN FARKLI BİÇİMLERİ

Nispi artı-nüfus çok farklı biçimlerde bulunabilir. Her emekçi ancak kısmen çalıştığı ya da tamamen işsiz olduğu zaman bu artı-nüfusa dahildir. Devresel sınai bunalımları sırasında görülen ve kronik biçimler dışında bu nispi artı-nüfus daima şu biçimler içerisinde kendisini gösterir: *Akıcı, saklı* ve *durgun*.

Büyük sanayi merkezlerinde çalışan emekçi sayısında, üretimin ölçeğine göre daima azalan oranlarda olmakla beraber, bütünüyle alındığında bir artış görülür ve bu emekçiler bazen büyük kitleler halinde üretime çekilir ve bazen de üretimden uzaklaştırılır, işsiz kalırlar. Buradaki artı-nüfus *akıcı* biçimdedir.

Kapitalist üretimin tarım alanına da girmesi ve alana egemen olması ölçüsünde, bu alanda kullanılan sermaye birikiminde bir ilerleme olur ama tarım emekçisine duyulan talep mutlak olarak azalır. Bu nedenle, tarımsal nüfusun bir kısmı sürekli olarak kent ya da tarım dışı her türden sanayi proletaryasına dönüşme noktasında ve bu dönüşüm için uygun koşulları bekler durumdadır. Bu nispi artı-nüfus kaynağı böylece devamlı hareket halindedir ama, kentlere doğru olan bir sürekli akış, kırsal bölgenin kendisinde daimi bir saklı artı-nüfus bulunmasını gerekli kılar. Bu artı-nüfusun gerçek boyutları ancak, bir ucu kentlere çıkan akış kanalları olağanüstü genişliğe ulaştığı zamanlarda belli olur. Kırsal bölgelerdeki bu

saklı nispi artı-nüfus nedeniyle, tarım emekçisinin ücreti, daima en alt düzeye indirgenmiş durumdadır ve bunların bir ayakları hep sefalet batağına saplanmış haldedir.

Nispi artı-nüfusun üçüncü kategorisi, *durgun* artı-nüfus, faal emek-ordusunun bir kesimini oluşturmakla birlikte, bir işte çalışmaları son derece düzensizlik gösterir. Böylece, sermayeye, her an el altında bulunan bitip tükenmez bir emek-gücü deposu sağlar. Yaşam koşulları, işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer ve bu durum, onu, derhal özel kapitalist sömürü kollarının geniş tabanı haline getirir. Azami çalışma süresi ve asgari ücret, bunların ayırt edici özelliğidir. Durgun artı-nüfus, büyük sanayi ile tarımdan ve özellikle, elzanaatının yerini manüfaktüre, manüfaktürün makineye bıraktığı, çökmekte olan sanayi kollarından gelen fazlalık halindeki kuvvetlerle beslenir. Birikimin hızı ve genişliği ile birlikte artı-nüfusun meydana gelişi hızlandığı için, bu artı-nüfus da büyür.

"Nispi artı-nüfusun en dipteki tortusu, ensonu, sefalet alanında bulunur. Serseriler, suçlular, orospular, tek sözcükle 'tehlikeli' sınıflar dışında, bu toplum katı, üç kategoriyi kapsar. Önce, çalışabilecek durumda olanlar. Her bunalımda yoksulların sayısının arttığını ve iş alanındaki her canlanma ile bunların da azaldığını görmek için İngiltere'deki yoksul istatistiklerine bir göz atmak yeterlidir. İkincisi, yetim ve öksüz çocuklarla fakir fukara çocuklarıdır. Bunlar, yedek sanayi ordusunun adayları olup, örneğin 1860 gönenç dönemlerindeki gibi hızla ve çok sayıda faal emek-ordusuna katılırlar. Üçüncüsü, ahlâk düşkünleri, zavallılar, çalışamayacak durumda olanlar, işbölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler; normal emekçi yaşını aşan kimseler; sayıları tehlikeli makineler, madenler, kimyasal işler vb. ile artan sanayi kurbanları, sakatlar, hastalıklılar, dullar. Yoksulluk, faal emek-ordusunun hastanesi, yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Sefalet, nispi artı-nüfusla birlikte ürer ve biri diğerinin zorunlu koşuludur; artı-nüfusun yanı sıra yoksulluk, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir koşulunu oluşturur. Bunlar, kapitalist üretimin *faux frais*'si* arasında yer alırsa da, sermaye, bunun büyük kısmını, kendi omuzlarından

kaldırıp, işçi sınıfı ile alt orta-sınıfın omuzlarına yüklemenin yolunu çok iyi bilir.” (s. 660, 661)

KAPİTALİST BİRİKİMİN MUTLAK GENEL YASASI

Görüldüğü gibi, sermaye birikimindeki büyüme ile birlikte, bir uçta sömürücü sınıfların zenginliği, lüksü, hesapsız harcamaları artarken, öteki uçta da emekçilerin işsizliği, çaresizliği, yoksulluğu ve sefaleti yoğunlaşmaktadır. Marx, bunu bir yasa ile şöyle ifade ediyor: “Toplumsal servet, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı ve dolayısıyla, proletaryanın mutlak kitlesi ve emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Sermayenin genişleme gücü ile emrindeki emek gücünün gelişmesi de aynı nedene bağlıdır. Bunun için, yedek sanayi ordusunun nispi büyüklüğü, servetin potansiyel enerjisi ile birlikte artar. Ama bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi de o kadar büyük olur. Ensonu, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yoğun olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur. Bu, *kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır*.” (s. 661)

Kapitalist sistemde, emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi için kullanılan bütün yöntemler, emekçinin aleyhine kullanılıyor, üretimi geliştirme araçlarının hepsi üreticiler üzerinde egemenlik kurulması ve sömürülmesi araçlarına dönüşüyordu. Ve “... bütün artı-değer üretim yöntemleri, aynı zamanda, birikim yöntemleridir; ve birikimdeki her genişleme, bu yöntemlerin gelişmesi için bir araç haline gelir. Bundan da şu sonuç çıkar ki, sermaye birikimi oranında, aldığı ücret, ister yüksek ister düşük olsun, emekçinin yazgısı daha da beter olacaktır; ensonu, nispi artı-nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu, birikimin büyüklüğü ve hızı ile daima dengeli durumda tutan yasa, emekçiyi, sermayeye, Vulcan’ın Prometheus’u kayalara mıhlamasından daha sağlam olarak perçinler. Sermaye birikimine

tekabül eden bir sefalet birikimi yaratır. Bu yüzden, bir kutupta servet birikimi diğer kutupta, yani kendi emeğinin ürününü sermaye şeklinde üreten sınıfın tarafında, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, bilgisizliğin, zalimliğin, akli yozlaşmanın birikimi ile aynı anda olur.” (s. 662, 663)

Marx’ın, kapitalist üretim ve birikim sürecinin ayrıntılı bir çözümlemesi sonucu ortaya koyduğu ve özellikle İngiltere’deki işçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarıyla uzun uzadıya örneklendirdiği, kapitalist birikimin bu mutlak genel yasasının en önemli yanı, aynı zamanda, ücretli-emek ile sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişkinin kavranılmasında teorik bir temel sağlamış olmasıdır.

Beşinci Kesim

KAPİTALİST BİRİKİMİN GENEL YASASININ ÖRNEKLENDİRİLMESİ

Bu bölümün son kesiminde Marx, kapitalist birikimin İngiliz işçi sınıfı üzerindeki etkilerinin, resmi belgelere, istatistiklere ve raporlara dayanarak somut bir tablosunu çizmektedir. Yine bu kesim, Marx'ın, teorik bilgilerin yanı sıra somut bilgilere, sayılara ve örneklere verdiği önemin bir kanıtıdır ve *Kapital*'de –zevkle olmasa bile– ibretle okunacak yerlerden biridir. Bu bakımdan biz de bu örnekleri elden geldiğince geniş biçimde okura iletmek istiyoruz.

Kapitalist birikimin incelenmesi için sanayileşen toplumda hiçbir dönem İngiltere'deki son 20 yıllık (1846-1866) dönem kadar uygun değildir. İngiltere yine klasik bir örnek olma özelliğini korumaktadır. Çünkü, dünya pazarlarında ön sırayı tutmaktadır, kapitalist üretim yalnız burada tam olarak gelişmiş bulunmaktadır ve nihayet serbest ticaretin balayı yaşanmaktadır.

Son yarım yüzyılda İngiltere nüfusundaki mutlak artış çok büyük olmakla beraber, nispi artış, yani artış oranı devamlı bir düşüş göstermiştir. Buna karşılık zenginlikteki artış ise büyük bir tırmanma ile bazı kesimlerde doruk noktalarına ulaşmıştır. 1864 yılında 1853'e oranla yıllık gelir fazlası örneğin binalarda %38.60, madenlerde %68.85, gazhanelerde %126.02'dir. Bu on bir yıllık dönem kendi içinde incelendiğinde, gelirlerdeki artış

oranının devamlı yükseldiği görülmüştür. Birleşik Krallık'ta, gelir vergisine tabi gelirlerin toplamı, 1856 yılında 307 milyon sterlin iken 1865 yılında 385 milyon sterline yükselmiştir.

Sermaye birikimi, aynı zamanda sermaye yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini de birlikte getiriyordu. Örneğin küçük çiftliklerin sayısı azalırken, büyük çiftliklerin alanı genişliyordu. Gelir vergisi cetvelleri de, kâr getiren gelirlerin gitgide merkezileştiğini gösteriyordu. Kömür ve demir üretimi hızla arttığı gibi on yıllık dönemde (1854-1864) işleyen demir yolu uzunluğu 8 bin milden 12 bin mile çıkmış, bu alanda ödenmiş sermaye 286 milyondan 425 milyon sterline ulaşmıştır. Aynı on yıllık dönemde ithalat ve ihracat toplamı 268 milyon sterlinden 490 milyon sterline yükselmiştir. Bütün bu servet artışı karşısında, resmi bir yetkili durumu şu sözlerle özetlemiştir: "Nüfus hızla artmakla birlikte, sanayi ile servetteki ilerlemeye ayak uyduramamıştır." (s. 669)

Bu özet saptamalardan sonra şimdi de bu sanayi kollarında doğrudan çalışanlara, bu servetin yaratıcısı işçi sınıfına bir göz atalım:

İngiltere Maliye Bakanı William Gladstone (1809-1898) 13 Şubat 1843 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, "Bu ülkenin toplumsal durumunda en hüzün verici görüntülerden biri" diyordu, "halkın tüketim gücündeki bir azalmaya, emekçi sınıfın yoksulluğu ile sefaletinde bir artmaya karşın, aynı zamanda, üst sınıflarda devamlı bir servet birikimi, sermayede sürekli bir artış olmasıdır." Yirmi yıl sonra ise 16 Nisan 1863 tarihinde aynı bakan, hazırladığı bütçeyi sunarken şöyle söylüyor: "1842-1852 yılları arasında, ülkenin vergilendirilebilen geliri %6 artmış bulunuyor. ... Oysa, 1853'ten sonraki 8 yıllık artış %20'dir! Bu durum, inanılmayacak derecede şaşırtıcıdır. ... Bu baş döndürücü servet ve kudret artışı ... *tamamıyla mülk sahibi sınıfa aittir*. ... ama, genel tüketim mallarının fiyatlarını düşürdüğü için dolaylı yoldan emekçi nüfusun da yararınadır. Bir yandan zenginler daha da zenginleşirken, yoksullar da *daha az yoksul* hale gelmektedir. Gene de ben, burada, aşırı yoksulluğun azaldığını söyleyemem." (s. 668, 669)

Gördünüz mü sayın bakanın söylediklerini? Politika ile demagojinin doğum günleri besbelli ki aynı yılın aynı ayına denk düşüyor!

Aynı yıllarda *İngiliz Emekçilerinin Ekonomik Durumu* konusunda bir kitap yazan Prof. Fawcett ise şöyle diyor: "Ücretlerin son on yılda sermaye artışıyla yükseldiğini kuşkusuz yadsıyacak değilim; ama bu görünüşteki yarar, gerekli tüketim maddelerinin çoğunun pahalılaşması nedeniyle kaybolmuştur... Zenginler hızla daha da zengin oluyor, ama çalışan sınıfların durumunda gözle görülür bir ilerleme yoktur... Onlar, borçlandıkları esnafın neredeyse kölesi durumuna düşüyorlar." (s. 670)

İşgünü ve makine ile ilgili bölümlerde, İngiliz işçi sınıfının, hangi koşullar altında, kapitalistler için baş döndürücü servet ve kudret artışının yarattığı görülmüştü. Orada biz, her şeyden önce, emekçinin üretim sürecindeki toplumsal işlevini ele almıştık. Oysa, birikim yasasını iyice kavramak için emekçilerin işyeri dışındaki durumunun, beslenme ve barınma koşullarının da incelenmesi gerekir. Marx, bu kitabın sınırlarının, bir araya gelince işçi sınıfının çoğunluğunu oluşturan sanayi proletaryası ile tarım emekçilerinin en düşük ücret alan kesimi ile ilgilenmeye zorladığını belirtiyor. Ama daha önce, resmen yoksul sayılan ya da işçi sınıfının varlık koşulunu –emek-gücünü satma olanağını– yitiren ve ancak kamunun sağladığı sadakalarla kıtıkıtına yaşayabilen kesimi üzerine bir iki söz söylemek gerekiyor. İngiltere'de resmi listelere göre yoksul sayısı 1855'te 851.369 kişi, 1865'te 971.433 kişi. Pamuk kıtlığı sonucu bu sayı, 1863 ve 1864'te 1.079.382'ye ve 1.014.978'e yükselmiştir. 1866 bunalımı sonucu yoksulluk oranı 1864'e göre %24.4 bir artış göstermiş ve bu artış 1867'nin ilk aylarında daha da büyük olmuştur. "Yoksullukla ilgili istatistiklerin tahlilinde iki nokta dikkate alınabilir. Bir yandan, yoksul sayısındaki azalıp çoğalmalar, sınai çevrimin devresel değişikliklerini yansıtmaktadır. Öte yandan, sermaye birikimi, sınıf savaşımı ve dolayısıyla işçi-bireyin sınıf bilincinin gelişmesiyle orantılı olarak yoksulluğun fiili büyüklüğü ile ilgili resmi istatistikler gitgide daha yanıltıcı olmaktadır." (s. 671)

İngiliz Sanayi İşçi Sınıfının Çok Düşük Ücret Alan Tabakası

1863 yılında *Privy Council*,[68] İngiliz işçi sınıfının pek kötü beslenme yüzünden çok kötü durumda olan kesiminde bir soruşturma açtı. *Privy Council*'in sağlık uzmanı Dr. Simon'un yürüttüğü bu araştırma, bir yandan tarım emekçilerini, öte yandan ipek dokumacıları, dikişçi kadınları, deri eldivencileri, çorap örücüleri, eldiven örücüleri ve ayakkabıcıları kapsıyordu. Son kategoridekiler, çorap örücüler dışında, özellikle kentlerde oturuyorlardı. Araştırmada, her kategoride, en sağlıklı aileler ve ötekilerine göre en iyi koşullar altında olanların seçilmesi bir kural olmuştu.

İncelemeye tabi tutulan, kapalı yerde çalışan işçilerden hemen hepsinde beslenme yetersizliği görülüyordu. Ne çelişkidir ki, emekçiler içinde en kötü beslenen de tarım emekçileriydi. Bunlar arasında besin yetersizliği, daha çok kadınlar ile çocuklarda görülüyordu: Çalışabilmesi için erkeğin yemesi gerekliydi! İncelenen iki yerdeki kentli işçiler arasında daha büyük bir besin yetersizliği salgını vardı. 1864 tarihli *Halk Sağlığı Raporu*'nda, "Bunlar o kadar kötü besleniyorlar ki, aralarında çok şiddetli mahrumiyet ve sıkıntının bulunduğu muhakkaktır," deniliyordu.

İncelenen sınai kategorilerinden yaklaşık yarısı hiç bira içmediği gibi %28'i de süt içmiyordu. Süt içmeyenlerin çoğunluğunu, Londra'daki terzi işçiliği yapan kadınlar oluşturuyordu. En kötü durumdaki meslek sahipleri, terzi kadınlar, ipek dokumacıları ve deri eldivencilerdi. Bu gerçekler konusunda Dr. Simon, *Genel Sağlık Raporu*'nda şöyle diyor: "... Ama bu konuda, kanımca çok önemli bir noktanın daha dikkate alınması gerekir. Besin yoksunluğuna çok güç katlanıldığı ve büyük yiyecek noksanlığının ancak diğer yoksulluklardan sonra ortaya çıktığını da unutmamak gerekir. Yetersiz beslenme sağlık yönünden kaygı verici hale gelmezden önce, doktorlar, yaşamayla açlıktan ölmenin sınırı üzerinde bulunan karbon ile azot miktarını ölçmeden çok önce, içinde yaşanılan evin her türlü maddi olanaktan yoksun hale gelmesi gerekir; bu durumda giyecek ile yakıtın, yiyecekten de az olması doğaldır –havanın acımasızlığına karşı yeterince korunamayacaklardır– oturdukları yerin alanı, hastalığı üretecek ya da

artıracak derecede dar ve kalabalık olacaktır; kap-kacak ve ev eşyası belki de yok denecek kadar az olacaktır; temizlik bile bir yük ve masraf sayılacaktır; kendilerine saygı duyma sonucu buna kalkışsalar bile, şimdi açlığın acısını daha da fazla duyacaklardır. Yuva denilen yer, en ucuza sağlanan barınak halini alacak ve bu evler, sağlık denetiminden nasipsiz, lağımları bozuk, çöpleri toplanmaz, yaşayanların huzuruna kimsenin kulak asmadığı, suyu kıt mahallelerde bulunacak ve eğer kent içindeyse ışık ve havadan yoksun olacaktır... Bütün bunların toplamı, yaşamın karşısına dikilmiş büyük tehlikeler olmakla birlikte, yine tek başına besin kıtlığı en korkunç beladır... Hele bir de bu yoksulluğun tembellikten ileri gelen bir yoksulluğun sonucu olmadığı düşünülürse, bunlar daha da acı verici görüntülerdir. Çalışan nüfusun başına bütün bunlar, yoksulluktan gelir. Bir lokma yiyecek sağlamak için kentli işçilerin çalıştıkları işler çoğu kez son derece uzun saatleri kapsar. Gene de bu işin, insanı yaşatabilecek şeyleri sağladığı söylenemez... Ve geniş ölçüde alındığında, bu sözde yaşama biçimi, sonu yoksulluğa çıkan uzun ya da kısa bir çember gibidir.” (s. 674)

İşçi sınıfının çok büyük bir kesiminin çektiği açlık sancısı ile dönemin kapitalistlerinin, artı-değere, yani alın terine dayanan servet birikimini, kabaca ya da aşırı bir incelikle tüketmeleri arasındaki çelişkiyi anlamak için ekonomik yasaları biraz bilmek gerekir. Oysa, “yoksulların barınması” sorununda durum ilk bakışta göze bütün acılığıyla çarpar. Fabrikaların, işyerlerinin bir merkezde toplanması ile birlikte, emekçilerin barınma sorunları da kötüden betere doğru tırmanır. “Kapitalist birikimin hızı ne kadar büyük olursa, işçi nüfusun barındıkları yerler de o kadar sefil ve perişandır. Servetin artışıyla birlikte kentlerde görülen ‘imar hareketleri, yani şehirlerin daha mamur hale gelmesi’ eski yapı mahallelerin yıkılması, bankalar, mağazalar, vb. için işhanlarının yükselmesi, iş trafiği, lüks arabalar, taşıt araçları, vb. için caddelerin genişletilmesi, yoksulları gittikçe daha da kötü kenar mahallelere sürer.” (s. 674-675) Konut sorunu öylesine büyük boyutlara ulaşır ki, bu işten en büyük kârları, arsa ve ev spekülatörleri sağlamış olurlar. Sözde barınakların pahalılığı ile taşıdıkları nitelikler –ya da niteliksizlikler– daima ters orantılıdır. Emek-sürecinde

sömürüldükleri yetmiyormuş gibi şimdi de işçiler bu sürecin dışında da sömürülmektedirler. Kapitalist birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği ve dolayısıyla genel olarak kapitalist mülkiyet ilişkileri burada o kadar açıktır ki, bu konudaki resmi İngiliz raporları bile, “mülkiyet ve mülkiyet hakları” üzerinde alışılagelmiş aykırı düşen çıkışlarla doludur. Sanayinin gelişmesi, sermaye birikimi, kentlerin büyümesi ve “gelişmesi” ile birlikte kötülükler de öyle hızla ilerlemektedir ki, “saygıdeğer kişilere bile saygısı olmayan” bulaşıcı hastalık korkusu yüzünden, 1847-1864 yılları arasında sağlık konusunda parlamentodan en az on tane yasa çıkmış kimi kentlerde korkuya kapılan burjuvazi, kendi belediyeleri aracılığı ile çok sıkı önlemler almıştır.

Sırf can derdine düştükleri için burjuvazinin aldığı bu önlemleri bir yana bırakarak İngiliz proletaryasının barınma sorununa eğilen dürüst İngiliz bürokrasisinin hazırladığı *Halk Sağlığı Raporları*’nda yazılanlara bir göz atalım. Dr. Simon’un 1866 tarihli sekizinci sağlık raporunda: “Benim resmi görüşüm sırf sağlık açısından olmakla birlikte, insanlık duyguları, bu derdin diğer yanlarını da görmezden gelmemeyi emrediyor... İnsanlarla bedensel faaliyetlerin pis bir şekilde birbirine karışması, hayvanca bir cinsel çıplaklığın gözler önüne serilmesi gibi, insandan çok hayvanlara yakışan, her türlü ar ve haya duygularına ters düşen bir durum yaratıyor. Sürekli olarak bu gibi durumların etkisi altında bulunmak, insanda gitgide derinleşen yozlaşmaya yol açar. Bu lanetli durumun içinde doğan çocuklar, daha o anda, rezaletin ortasında vaftiz edilmişlerdir. Böyle koşullanan insanların, başka bakımlardan, özü, fizik ve ruh temizliği olan uygarlık atmosferine heves edebileceklerini beklemek, boş bir umuda kapılmak olur.” (s. 676)

Bir başka *Halk Sağlığı Raporu*’nda Dr. Hunter, “İki nokta apaçık ortadadır” diyor. “Bunlardan birincisi, Londra’da her birinde yaklaşık olarak 10 bin kişinin barındığı 20 kadar geniş yerleşme noktası vardır. Buralardaki sefalet İngiltere’nin başka yerlerinde görülmeyecek derecede olup, tamamıyla kötü barınma koşullarının sonucudur. Sonra, buralardaki evlerin kalabalık ve harap hali, 20 yıl öncesinden de berbattır. Londra ile

Newcastle'ın bazı kesimlerinde yaşamın, bir cehennem yaşamı olduğunu söylemek fazla abartma olmaz. ... Kiralar o derece ağırlaştı ki, bir odadan fazlasına ancak birkaç emekçinin gücü yetmektedir. ... Parlamentonun onayladığı 'imar hareketi' daha yeni başlamıştır. Eski evleri yıkılarak sokağa atılan emekçiler, eski mahallelerinin yöresinden ayrılmazlar ya da ona yakın bir yerde yerleşirler. Doğal olarak işyerlerine elden geldiğince yakın bir yerde kalmaya çalışırlar. Bura halkı, aynı ya da bitişik mahalleden öteye gitmek istemez; iki oda yerine tek bir odaya dolmuşlardır. ... Evlerini kaybedenler kirayı peşin ödeseler bile, eski barınaklarını aratacak bir yeri ancak bulabilirler. ... Strand'daki işçilerin yarısı işlerine gitmek için iki milden fazla yol yürürler. Ana caddesi, Londra'nın serveti konusunda yabancıya çarpıcı bir fikir veren bu aynı Strand, bu kentte insanların nasıl balık istifi yaşadıkları konusunda da örnek olabilir." (s. 676, 677)

"Newcastle-on-Tyne, üretimi gitgide artan bir kömür ve demir bölgesinin merkezi olarak, barınma sorununun cehennemi andırması yönünden Londra'dan sonra ikinci yeri alır. Burada, 34 binden fazla insan tek bir odada oturur... Newcastle Ateşli Hastalıklar Hastanesi'nden Dr. Embleton şöyle diyor: Tifüsün sürüp gitmesinin ve yayılmasının en büyük nedeni kuşkusuz, insanların üst üste yaşamaları ve oturdukları konutların pisliğidir. Çoğu zaman emekçilerin oturdukları odalar, çıkmaz sokaklar ya da avlular içinde dört bir yanı kapalı yerlerdir; geceleri kadın erkek, çocuk bir arada iç içe yatarlar; erkeklerin gece vardiyaları gündüzü, gündüz vardiyaları da geceyi izledikleri için, yatakların havalanıp soğuyacak zamanları bile kalmaz. Evlerde su durumu kötü olduğu gibi hela durumu da kötüdür. Her taraf havasızlık içinde birer mikrop yuvasıdır. Newcastle-on-Tyne kenti, ev ve sokak gibi dış koşullarla çoğu zaman neredeyse yabanıl bir yozlaşmanın çukuruna yuvarlanmış köylülerimizin en güzel soylarının örneklerini verir." (s. 679)

Son olarak, sermaye birikiminin canlı aracı kent proletaryasının sanayi kenti Bradford'daki durumunu, buradaki *Yoksul Yasası*'nın uygulanması ile görevli Dr. Bell, 5 Eylül 1865 tarihli raporunda şöyle özetliyor: "... üç sokaktaki 223 evde 1450 kişi oturuyor; 435 yatak ve 36 hela bulunuyor...

Yataklarda –her türlü pis paçavra yığını ya da talaş dolu torbalar da yatak sayılıyor– ortalama 3.3 kişi yatıyor; çoğuna 5-6 kişi düşüyor. Bazılarının ise hiç yatağı olmadığını söylediler. Bunlar giysileriyle tahtaların üzerlerinde yatıyorlar. Genç erkeklerle kadınlar, evlilerle bekârlar hep bir arada. Bunların karanlık, nemli, pis, berbat kokulu, barınmaya hiç de uygun olmayan yerler olduğunu sözlerime eklememe gerek yoktur. Hastalık ve ölüm, bu yerlerden, toplumun ortasında çıbanbaşı olmasına göz yumanların yaşadıkları daha iyi durumdaki yerlere doğru yayılmaktadır.” (s. 680)

Göçebe Nüfus

“Şimdi de, kökeni tarımsal, ama uğraşı büyük ölçüde sanayi olan bir halk sınıfını ele alacağız. Bunlar gereksinmeye göre bazen şu, bazen de bu noktaya sürülen, sermayenin hafif piyadeleridir. Bunlar yürüyüş halinde olmadıkları zaman ‘konaklarlar’. Göçebe emek, çeşitli inşaat, kanalizasyon, tuğlacılık, kireççilik, demiryolu yapımı, vb. gibi işlerde kullanılır. Bu uçan salgın hastalıklar kolu, her kamp kurduğu yöreye, çiçek, tifo, tifüs, kolera, kızıl gibi hastalıkları yayarlar. Demiryolu döşenmesi gibi büyük sermaye yatırımını gerektiren işlerde, müteahhit çoğu zaman ordusuna tahta baraka ve benzeri sığınma yerleri sağlar. Buralar her türlü sağlık koşullarından yoksun, yerel yönetimin denetimi dışında uydurma bir köy halini aldığı gibi, müteahhite de emekçiyi, hem sanayi ordusu ve hem de kiracı olarak iki yandan sömürme olanağı verir.” (s. 681)

Emekçiye neredeyse zorla kiralanan bu kulübelerle ilgili olarak 1865 tarihli bir *Halk Sağlığı Raporu*’nda şunları okuyoruz: “Çevredeki kulübeler bu çalışanların hepsini barındırmaya yetmediği için, yol boyunca müteahhit tarafından birkaç yerde kulübeler yaptırıldı. Bu kulübelerde ne havalandırma ne de lağım vardır; ayrıca bunların her biri yalnız iki odalı olduğu halde, burayı tutanlar, ailesi kaç kişi olursa olsun, başka işçileri de kiracı olarak almak zorunda oldukları için, buraların hepsi de tıklım tıklım doludur. Aldığımız raporlara göre, bunun sonucu, geceleri bu zavallı

insanlar, pencerelerinin hemen altındaki pis ve durgun sularla, helalardan çıkan berbat kokulardan boğulmamak için korkunç ıstıraplara katlanıyorlardı... Tek bir ailede beş çocuk çiçekten ve hummadan öldü; bu yılın 1 Nisan, 1 Eylül arasındaki beş ayda, bölgede çiçekten ölenlerin sayısı en az on kişi. Bunlardan dördü sözü edilen kulübelerden. Ailelerden çoğu, bu gibi şeyleri sır gibi gizledikleri için hastalığa tutulanların asıl sayılarını bilmek olanaksızdır.” (s. 682)

Kömür ve diğer madenlerde çalışan emekçiler, İngiliz proletaryasının en iyi ücret alan kategorisine girerler. Oysa bunların yaşam koşulları da demiryolu işçilerinden farksızdır. Maden işleticileri, maden ocağı çevresinde, işçileri için bir miktar kulübe yaptırır. Bu kulübeler de demiryolu müteahhitlerinin yaptırdığı kulübelerden farklı değildir. Halk Sağlığı Raporları’na göre bunların en kötü yanları, tek bir odaya sığınan insanların çok kalabalık olması, avuç içi kadar yere, bir yığın evin iç içe yapılması, su kıtlığı, hela yokluğu, birbiri üzerine durmadan ev yapılması ya da evlerin sık sık bölünmesidir. ... Maden sahibi ya da işleticisi, sanki bu kiracılar burada oturan insanlar değil de, yalnızca burada konaklayan kimselermiş gibi davranırlar. Madenciler, ocağı işletene ya da maden sahibine on iki ay süreyle “bağlanmış” durumdadırlar. Bu “bağlanmış” sözcüğü, tıpkı “köle” sözcüğü gibi kölelik çağından kalma bir sözdür. ... Eğer maden işçileri hoşnutsuzluk gösterir ya da “gözcünün” herhangi bir şekilde canını sıkacak olursa, listedeki adlarının karşısına bir işaret konur ve yıllık “bağlanmada” bu gibilere derhal yol verilir. ... Aynı ödeme sisteminin hiçbir şekli, bu yoğun nüfuslu bölgelerdeki kadar berbat bir durum alamaz. Maden işçisi, ücretinin bir kısmını, pislik ortasındaki bir evin kirası karşılığı almış durumdadır; işçi burada çaresizlik içerisindedir, ve mal sahibinden başka çevrede ona elini uzatacak kimse yoktur. Yani sözcüğün tam anlamıyla “serf” durumundadır.

Bunalımların İşçi Sınıfının En İyi Ücret Alan Kesimi Üzerindeki Etkisi

Marx, gerçek tarım emekçilerine geçmeden önce, sınai kargaşalıkların, işçi sınıfının en iyi ücret alan kısmını, yani aristokrasisini bile nasıl etkilediğini göstermek istediğini söylüyor.

1857 yılı, dönemsel sınai çevrimlerin son bulduğu büyük bunalımlardan bir tanesinin patlak verdiği yıldı. Bunu izleyen bunalım 1866 yılına rastlıyordu. Pamuk kıtlığı, çok miktarda sermayenin kendi yatırım alanlarından, para piyasasının büyük merkezlerine kaymasına yol açmış, bunalım bu kez özellikle mali bir nitelik kazanmıştı. Koskoca Londra Bankası'nın iflası ve hemen ardından bir yığın düzenbaz şirketin çöküşü, 1866 bunalımının patlama işaretleriydi. Darbe yiyen büyük sanayi kollarından birisi de, saç gemi yapımıydı. Bu alandaki büyük işadamları, satışların iyi olduğu sırada ölçüsüz aşırı üretim yapmakla kalmayıp, kredi akımının devamlı olacağı düşüncesiyle, büyük sözleşmeler de yapmışlardı. Oysa şimdi büyük bir dar boğaza girilmişti. Londra'daki diğer sanayi kolları da bu bunalımdan etkilenmişlerdi.

1866 yılı sonu ile 1867 yılı başında, bu bunalımdan etkilenen belli başlı felaket bölgelerini dolaşan *Morning Star* muhabiri emekçilerin durumunu şöyle anlatıyor: "Londra'nın doğu yakasında ... bölgelerinde en az 15 bin işçi ile ailesi tam bir felaket ve yoksulluk içindedir. Altı ayı geçen bir işsizlik ve çaresizlik döneminden sonra 3 bin kalifiye makine işçisi şimdi *işevinde* taş kırıyor. ... Aç insanların oluşturduğu kalabalığı yarıp işevinin kapısına güçlükle ulaştım. ... Bunlar karnelerini bekliyorlardı, ama dağıtım henüz başlamamıştı. Avlu, çevresi sundurmalarla çevrili kare şeklinde büyük bir meydandı; ortaya öbek öbek kar yığılmıştı. Orta yerde, gene koyun ağılları gibi hasırla çevrilmiş küçük bölmeler vardı; iyi havalarda insanlar burada çalışıyordu. ... Bazıları sundurmanın altında kaldırım taşı yontmakla uğraşıyordu. Hepsi büyük birer taşın üzerine oturmuş, ellerindeki büyük çekiçlerle buz tutmuş kayaları yontuyor ve beş kilelik iş çıkardıktan sonra günlük işlerini bitirmiş oluyorlardı. Hak ettikleri yevmiye 3 peni ile bir de yiyecek karnesiydi. Avlunun bir yanında küçük bir baraka vardı. Kapısını açtık, içerisi ısınmak için birbirine sokulmuş insanlarla doluydu. Önlerindeki üstüpüyü didikliyorlardı ve belli bir miktarda

yiyecekle kimin daha uzun süre çalışabileceğini tartışıyorlardı: Onlar için işe dayanıklılık bir onur sorunuydu. Bu tek işevinde yedi bin kişi aldıkları yardımla yaşıyorlardı ve bunların yüzlercesi altı-sekiz ay öncesine kadar bir zanaatçıya ödenen en yüksek ücreti alıyorlardı. ... İşevinden ayrılınca, Poplar çevresinde pek çok görülen tek katlı küçük evlerin çevrelediği sokaklarda yürüdüm. Bana kılavuzluk eden, işsizler komitesi üyelerinden birisiydi. ... İlk ziyaretimizi yirmi yedi haftadır işsiz olan bir demir işçisine yaptık. Ailesiyle birlikte küçük bir arka odada oturuyordu. Odada az da olsa eşya vardı ve ocak da hafiften yanıyordu. Ocağın önündeki tepside üstüpü vardı; çocuklar ile anneleri yardım alabilmek için bunu didikliyorlardı. Adam, işevindeki taş yontma yerinde biraz yiyecekle üç peni almak için çalışıyordu. Yüzünde hüzünlü bir gülümsemeyle, bize öğle yemeğine geldiğini, karnının zil çaldığını söyledi. Önündeki yemek, üzerine domuz yağı sürülmüş birkaç dilim ekmek ve bir bardak sütsüz çaydı. ... Çaldığımız ikinci kapıyı orta yaşlı bir kadın açtı. Tek sözcük söylemeden bizi arka taraftaki küçük bir oturma odasına götürdü. Bütün aile burada, gözleri sönmekte olan ateşe dikili, sessizce oturuyordu. Bu insanlar ile küçük odalarını öylesine bir yalnızlık ve umutsuzluk havası doldurmuştu ki, böyle bir şeye bir daha tanık olmak istemem. Kadın oğullarını göstererek, 'Yirmi altı haftadır hiçbir iş yaptıkları yok bayım,' dedi. 'Bütün paramız tükendi. İlk zamanlar babayla benim bir yana koyduğumuz yirmi sterlinin hepsi bitti. Çalışamayacağımız günleri atlatır diye biriktirdiğimiz bu para da işte tükendi.' ... Daha sonra, kocası yine işevinde çalışan bir demir işçisinin karısını ziyaret ettik. Besinsizlikten hastalanmış, üstündeki giyeceği ile bir şilteye uzanmıştı. Yatak yorgan gibi şeylerin hepsi rehine verildiği için üzerine bir kilim parçası örtmüştü. İki perişan çocuk güya analarına bakıyorlardı. Oysa onların da en az anaları kadar bakıma gereksinmeleri olduğu besbelliydi. On dokuz haftalık zorunlu işsizlik onları bu hale düşürmüştü. Geçmiş acı günleri anlatırken inleyen ana, geleceğe bağladığı bütün umutları yitirmiş gibiydi. ... Dışarı çıkınca genç bir çocuk arkamızdan koştu, evine girmemizi ve eğer mümkünse kendisine yardım etmemizi rica

etti. İçerde genç bir kadın, iki güzel çocuk, bir deste rehin makbuzu ve bomboş bir odaydı bize gösterdiği." (s. 687)

1866 bunalımı, sanki tanrıların bir gazabıymış gibi sırf emekçi sınıfın üzerinde patlamıştı. İflas eden bankalar ile düzmece şirketlerin ortakları, geleceklerini güvence(!) altına almış olmalılar ki, bunalımın bütün faturası o büyük servet birikimini yaratan işçilere ödetilmişti.

Son olarak tutucu bir Tori gazetesinin, *Standard*'ın 4 Nisan 1867 tarihli sayısından birkaç satır aktarıyoruz: "Başkentin bir kesiminde dün korkunç bir görünüm vardı. Doğu yakasındaki binlerce işsiz, ellerinde kara bayraklarla yığın halinde geçit yapmadılar; ama bu insan seli yine de çok etkiliydi. Bu insanların acılarının ne olduğunu bilelim. Bunlar açlıktan ölüyorlar. Yalın ve müthiş gerçek işte bu. Tam 40 bin insan bu durumda. ... Bu şahane sanayi merkezinin bir mahallesinde –dünyanın şimdiye kadar gördüğü bu muazzam servet birikiminin hemen yanı başında– 40 bin çaresiz insan açlıktan ölümle yüz yüze. Bu binlerce insan şimdi diğer mahallelere yayılıyor: Açlık ve sefaletlerini kulaklarımıza ve gökyüzüne haykırıyorlar; sefalet içerisindeki yuvalarından bize, iş bulamadıklarını ve dilenmelerinin de yararsız olduğunu söylüyorlar. Buralarda oturan vergi yükümlülerinin kendileri de, kilisenin yüklediği yardım zorunluluğu karşısında sefalet uçurumunun kenarına gelmiş durumdalar." (s. 688)

İngiliz Tarım Proletaryası

Bu konuya girerken Marx, "Kapitalist üretim ve birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği hiçbir yerde, İngiliz tarımındaki (hayvancılık dahil) ilerleme ile İngiliz tarım emekçisinin durumundaki gerilemede olduğu kadar kendisini zalimce ortaya koyamaz," diyor. Diğer konularda olduğu gibi Marx, bu kez de yine o günkü durumun incelenmesine geçmeden önce, İngiliz tarımındaki gelişmeleri ve bu gelişmelerin tarım emekçileri üzerindeki etkilerini, tarihi kaynaklara dayanarak gözden geçiriyor. 18. yüzyılın ortalarından başlayarak toprak mülkiyetinde görülen büyük

değişiklikler, bir yanda İngiliz toprak aristokrasisini oluştururken toprak emekçilerinin durumu, öteki emek dallarından hiç de farklı görünmüyor. 1777 yılında yayımlanan bir yapıtta şu satırları okuyoruz: “Yoksul emekçi hemen hemen yerle bir olurken, büyük çiftçi neredeyse bir *Gentlemen* durumuna yükseldi. Yalnızca kırk yıl öncekiyle bugünkü durum karşılaştırılınca, düştüğü zavallı durum apaçık ortaya çıkar. ... Toprak beyleri ile kiracılar emekçiyi ezmek için hep elbirliği yaptılar.” Yine aynı yapıtta, 1737 ile 1777 yılları arasında gerçek tarım emekçileri ücretinin %25 düştüğü kaydediliyor. Dr. Richard Price ise 1803 yılında yayımlanan bir incelemesinde, “Modern politika aslında, yüksek sınıfların daha fazla yararınadır,” diyor. “Bu politikanın zamanla vereceği sonuçlar, bütün Krallığı yalnızca beyler ile dilenciler ya da efendiler ile kölelerden oluşur hale getirecektir.” (s. 691)

1830’larda, Avam Kamarası ile Lordlar Kamarası’nda, tarım emekçilerinden “beyaz köleler” diye söz ediliyor. O dönemin en dikkate değer iktisatçısı E. G. Wakefield ise şöyle yazıyor: “Güney İngiltere köylüsü, ne özgür insandır ne de köle; o yalnızca dilencidir.” (s. 693)

Şimdi daha ileri tarihlere –*Kapital*’in yazıldığı yıllara– geliyoruz. Oxford Üniversitesi’nde ekonomi-politik okutan Prof. Rogers, 1866’da yayımlanan *İngiltere’de Tarım ve Fiyatların Tarihi* başlıklı yapıtında, İngiliz tarım emekçilsinin yazgısının 14. yüzyılın son yarısı ile 15. yüzyıldakiler şöyle dursun, 1770 ile 1780 yılları arasındakiler ile karşılaştırıldığında bile çok daha beter olduğu, “köylünün tekrar serf haline” ve hem de daha kötü beslenen ve giyinen bir serf haline geldiği sonucuna varmaktadır.

Dr. Julian Hunter, 1865 tarihli *Halk Sağlığı Raporu*’nda şu noktaları vurguluyor: “Hind’in (bu sözcük, tarım emekçilerinin kölelik zamanından kalma adıdır) masrafları, yaşayabileceği en düşük miktar olarak saptanır... ücreti ve barınma giderleri, kendisinden sağlanan kâra göre hesaplanmaz. Çiftçilik hesaplarında emekçi sıfırdır. ... Var olma (geçim) araçları daima değişmeyen bir miktar olarak düşünülür. Gelirinde daha da fazla bir azalma için, *nihil habeo*, *nihil curo* (malı olmayanın derdi de olmaz) diyebilir. Elinde ancak yaşayabilecek kadar yedek yiyeceği olduğu için gelecekle

ilgili kaygısı yoktur. Çiftçinin hesaplarına esas aldığı sıfır noktasına zaten ulaşmış durumdadır. Gelecekteki günler ne getirirse getirsin, ne bolluktan, ne de kıtlıktan payına düşecek bir şey yoktur.” (s. 696)

1863 yılında, sürgüne ve ağır hapis cezasına çarptırılmış suçluların beslenme ve çalışma koşulları konusunda resmi bir araştırma yapılmıştır. Sonuçların yayımlandığı *Mavi Kitap*’tan yapılan bazı ilginç alıntılar: “İngiltere’de cezaevlerindeki mahkûmların beslenme durumları ile işevlerindeki yoksullar ve aynı ülkedeki serbest emekçiler arasında yapılacak ayrıntılı bir karşılaştırma kuşkusuz mahkûmların diğer iki sınıftan daha iyi beslendiği sonucunu ortaya koyacaktır. Oysa, ağır hapse çarptırılmış herhangi bir mahkûmdan istenen iş miktarı, yine sıradan bir gündelikçiden istenilen miktarın neredeyse yarısı kadardır.” Edinburgh cezaevi müdürü John Smith’in tanık olarak verdiği ifadeden birkaç ilginç nokta: “İngiliz cezaevlerindeki yiyecek durumu, İngiltere’deki sıradan emekçilerin yiyeceğinden daha iyidir. ... İskoçya’da sıradan tarım emekçisinin pek seyrek et yediği bir gerçektir. ... Bu hükümlülerin, sıradan bir tarım emekçisinden çok daha iyi beslenmelerini gerektirecek bir neden var mıdır? Kesinlikle yoktur. ... Tarım emekçisi şöyle diyebilir: Çok çalışıyorum ama yeteri kadar yemek yiyemiyorum, oysa cezaevindeyken, daha fazla çalışmadığım halde daha fazla yerdim; böyle olunca benim için tekrar cezaevine girmek daha iyi.” (s. 696)

Tarım proletaryasının konut durumuna gelince: Dr. Simon, resmi sağlık raporunda, “Dr. Hunter’ın raporunun hemen her sayfası” diyor, “tarım emekçilerimizin konut durumlarındaki yetersizliğe ve sefalete tanıklık ediyor.” Uzun yıllardır, emekçilerin durumu bu bakımdan gitgide kötüleşmektedir. Bir göz oda bulmak şimdi daha da güçleştiği gibi, bulsa bile, gereksinmelerine şimdi belki geçmiş yıllarda olduğundan çok daha az uygun durumdadır. Özellikle son yirmi-otuz yıldır bu kötü durum hızla artmakta ve emekçilerin konut sorunları şimdi son derece kötü bir duruma gelmiş bulunmaktadır. Emeğiyle zengin ettiği kimselerin kendisine bir tür merhametle davranmayı uygun buldukları durumlar dışında, bu konuda tam bir çaresizlik içerisindedir. İşlediği toprak üzerinde başını sokacak bir yer

bulması, bu bulduğu tek göz odanın doğru dürüst bir yer ya da domuz ağılı gibi bir yer olması, yoksulluğun baskısını geniş ölçüde azaltacak bir avuç bahçeye sahip olabilmesi... bütün bunlar, dilediği gibi bir konut bulma ya da kirasını ödeyebilme gücüne değil, başkalarının 'mallarını keyiflerince kullanma hakkını' diledikleri gibi uygulamalarına bağlıdır. Bir çiftlik ne kadar büyük olursa olsun, üzerindeki emekçi konutlarının ne sayısını, ne de doğru dürüst olmasını öngören bir yasa vardır. Emeği, güneş gibi, yağmur gibi gerekli olan bir toprak üzerinde, emekçiye en ufak bir hak tanıyan bir yasa da yoktur. ... İngiliz anayasası ile yasaların, toprak beyine "malını keyfince kullanma" ve toprağı elleriyle işleyenleri her an toprağından sürüp çıkartacak kadar düşmanca davranma hakkını ne ölçüde tanıdığı burada tartışmayı düşünmediğim konulardır. Üstelik bu topraktan sürüp atmak yetkisi yalnızca sözde kalmaz. Çok geniş ölçüde uygulandığı gibi, aslında bu uygulama tarım emekçilerinin konut koşullarında başlıca ilkedir. ... En büyük malikânelerde bile emekçinin kulübesi en sefil ve perişan durumda olabilir. Emekçileri ile ailelerine konut diye herhangi bir ahırı yeterli bulan toprakbeyi, kira konusunda en çetin pazarlıklara girişmekten de utanmaz. Yirmi sterlin bile etmeyen bir kulübe için yılda 4-5 sterlin kira sızdırır ve bu işi, "ya evimde oturursun, ya da çeker gidersin; ama benden bonservis falan isteme!" diyerek tehditle sürdürür. Burası, ocağı, helası, penceresi, bir hendekten başka akarsuyu, bahçesi falan olmayan tek göz bir kulübe olabilir; ama emekçi bu haksız durum karşısında bile çaresizdir. .... Ve sağlığı koruma yasaları, ancak kağıt üzerinde var olan ölü sözcüklerdir ve uygulanmaları geniş ölçüde, bu gibi inleri konut diye kiralayan mal sahiplerinin keyfine bırakılmıştır. ... Parlak ama pek az görülen durumlara bakarak, İngiliz uygarlığının yüz karası olan bu gerçeklerin ezici ağırlığını gözden kaçırmak haksızlık olur. ... Kırsal kesimdeki emekçi konutlarının ağız ağıza dolu oluşu, yalnız işin sağlık yönünü benimseyen, önemseyenler için değil, insanca ve ahlâklı bir yaşam sürdürülmesini dileyenler için de, yıllardır derin bir kaygı kaynağı olmuştur. Evli ya da bekar her iki cinsiyetten yetişkin kimselerin, ufacık bir odada sıkış sıkış yatıp kalkmalarının çok sık görülen durumlar olduğunu ve bu durumda her türlü

ar ve haya duygularının zedelendiğini, ahlâkın zorunlu olarak bozulduğunu yetkililer raporlarında bir inanç olarak belirtmişlerdir. St. George Hastanesi hekimlerinden Dr. Harvey bir raporunda şöyle diyor: "Ateşli bir hastalığa tutulan genç bir kadın, babası, anası, piç çocuğu, kardeşi iki delikanlı, her birinin birer piçi olan iki kız kardeşi, hepsi 10 kişi ile birlikte aynı odada yatıyordu." Uzun yıllar Londra'nın en berbat mahallelerinde görev yapmış olan bir polis memuru, bölgesindeki kızlar için şunları söylüyor: "Bunlardaki açık-saçıklığı ve utanmazlığı, Londra'nın en berbat yerlerindeki görevim sırasında bile görmedim. Çoğu kez, büyük oğlanlar ile kızlar, analarla babalar aynı odada yatıp kalkıyorlar ve domuzlar gibi yaşıyorlar." (s. 703)

19. yüzyılda İngiltere'de, sanayi devriminin de, tarım devriminin de canlı mayası emekçi sınıfın durumunu, resmi kaynaklara dayanarak Marx, böyle belgeliyor. Bu konu *Kapital*'de bu kadar değil; Marx'ın araştırıcı dehasının ürünü daha pekçok örnek, sayı ve istatistik var. Ama biz, bir özet için bu kadarıyla yetindik.

Yukarıda da değinildiği gibi, bütün artı-değer üretim yöntemleri aynı zamanda, birikim yöntemleridir. Ve birikimdeki her genişleme, bu artı-değer üretme yöntemlerini geliştirmede bir araç olarak kullanılır. İşte bunun için, sermayenin birikimi oranında emekçinin yazgısı, ücreti yüksek de olsa düşük de olsa, daha da beter olacaktır. Sermaye birikimi ile sefalet birikimi atbaşı gidecektir. Bir kutupta servet birikimi, öteki kutupta kendi emeğinin ürününü sermaye biçiminde üreten sınıf tarafından, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, cahilliğin, zalimliğin, bedeni ve akli yozlaşmanın birikimi ile aynı zamanda gerçekleşecektir.

68 *faux frais: Üretken olmayan ama zorunlu olan maliyetler.*

Sekizinci Kısım

SÖZDE İLKEL BİRİKİM

YİRMİALTINCI BÖLÜM - İLKEL BİRİKİMİN SIRRI

Sermaye birikimini ve bu birikimi sağlayan emekçi sınıfın, birikimle birlikte kazançlarının, yaşam koşullarının yükselecek yerde tam tersine kendilerini “fazlalık” haline getirecek ücretlerinde nispi bir düşmeye giderek sefaletlerine neden olduğunu tanıtlayan Marx, daha sonra ilkel birikim denilen olguyu ele almaktadır.

Burjuva iktisatçıları ilkel sermaye birikimini (Adam Smith buna “previous accumulation”, önceki birikim diyor), kendi çalışmaları ve emekleriyle yavaş yavaş büyük servetler yığan girişim ruhuna sahip bireysel kapitalistlerin olağanüstü çaba ve işbilirliklerinin bir sonucu gibi gösteriyorlardı. Şimdi biz bunun böyle olup olmadığını, Marx’ın konuyla ilgili araştırma ve çözümlemelerini izleyerek görmeye çalışalım.

Daha önce gördüğümüz gibi, sermaye birikimi, artı-değerin varlığını, artı-değer kapitalist üretimi, kapitalist üretim ise meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir sermaye ve emek-gücü kitlesinin bulunmasını ön görür. Buradaki hareketin bütünü bu yüzden bir kısır döngü gibi görünür ve bundan ancak, kapitalist birikimden önce, bu üretim biçiminin sonucu değil, çıkış noktası olan bir ilk birikimin olduğunu kabul etmekle kurtulma olanağı vardır.

“Üretim ve geçim araçları kendiliğinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliğinden sermaye değildir. Bunların sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir, yani birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin, yüz

yüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda başkalarına ait emek-gücünü satın alarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri, öte yanda kendi emek-güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler.” (s. 730)

Bu emekçiler iki anlamda özgür olacaklardır: Önce bunlar feodal toplumdaki köleler ve serfler gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçası olmayacaklar, sonra da toprak sahibi köylüler gibi üretim araçlarına sahip bulunmayacaklardı. Yani bunlar, kendilerine ait üretim aracı olmayan, böyle bir yük ve engelden kurtulmuş emekçiler olacaktı. Meta pazarında bir uçta emekçiler, öteki uçta sermaye, yani üretim aracı sahibi kapitalistler olmak üzere bu kutuplaşma ile kapitalist üretim sisteminin temel koşulları sağlanmış olacaktı. Bu nedenle kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarını alan süreç olduğu gibi, ilkel birikim denilen olgu da, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildi. Bu sürece, ilkel birikim denilmesinin nedeni de, sermayenin ve bu sermayeye uygun düşen üretim tarzının tarih-öncesi aşamasını oluşturmasıdır.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiş, bu toplumdaki ekonomik ilişkilerin çözülmesi, kapitalist toplumun kurulması için gerekli ögeleri serbest hale getirmiştir.

Doğrudan üretici olan emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan, bir başkasına köle, serf ya da bağımlı olmaktan çıktıktan sonra kendi emek-gücü üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Elindeki tek metayı, emek-gücünün satabileceği her yere götürebilir. Özgür emek-gücü satıcısı halini alabilmesi için, ayrıca, feodal sistemin koyduğu lonca düzeninden, bunların çıraklar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, iş yönetmeliklerinin kısıtlamalarından da kurtulması gerekiyordu. Demek oluyor ki, doğrudan üreticiyi, ücretli-işçi haline getiren bu tarihsel süreç iki anlam taşıyordu: Bir yandan, bunların kölelikten ve loncaların koyduğu kısıtlayıcı bağlardan kurtulmaları olarak görünüyor, öte yanda ise bu yeni özgürleşmiş kimseler sahip oldukları bütün üretim araçları ile eski feodal düzenlemelerin sağladığı her türlü güvenceler ellerinden alındıktan sonradır ki, kendi emek-

güçlerinin satıcısı haline gelebiliyorlardı. Ne var ki, burjuva tarihçileri sürecin yalnız birinci yönüyle ilgileniyorlardı, oysa, “onların mülksüzleştirilmesini anlatan bu öykü, insanların tarihine, kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır.” (s. 731.)

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM - TARIMSAL NÜFUSUN TOPRAKSIZLAŞTIRILMASI

Tarımsal nüfusun topraksızlaştırılmasının İngiltere’de klasik bir yol izlediğine işaret eden Marx, bu ülkede serfliğin 14. yüzyılın sonlarında hemen tamamen ortadan kalktığını, kır nüfusunun büyük çoğunluğunun, feodal mülkiyete karşın kendi topraklarını işleyen özgür köylülerden oluştuğunu belirtiyordu. Feodal beyin kudreti, toprakların genişliği ile değil, uyruklarının çokluğu, yani, kendi toprakları üzerinde ekip biçen köylülerin sayısına bağlıydı. Ekilebilir topraklar, her biri 900 kadar Anglo-sakson beyliğini içeren büyük baronluklara bölünmüş olmakla beraber, ülke küçük köylü topraklarıyla kaplıydı. Büyük senyör malikâneleri ancak dağınık haldeydi. Bu durum, kentlerde 15. yüzyılda görülen gönençle birlikte halkın rahat bir yaşam sürecek zenginliğe ulaşmasını sağlamıştı ama, kapitalist nitelikte birikime de olanak vermemişti.

“Kapitalist üretim tarzının temelini atan devrimin ilk perdesi, 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yılında oynandı. Senyörlerin, Sir James Steuart’ın pek güzel söylediği gibi, ‘evi ve şatoyu boş yere dolduran’ hizmetliler ile uşaklar takımına yol vermesiyle, emek pazarına serbest bir proletarya yığını sürülmüş oldu. Kendisi de burjuva gelişmesinin bir ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenlik peşindeki çabasıyla, bu hizmetliler takımının dağılmasını zorlayarak hızlandırmakla birlikte, bunun tek nedeni de değildi. Kral ve parlamento ile çetin bir çatışmaya giren büyük feodal beyler, köylüleri, tıpkı kendileri gibi feodal haklara sahip bulundukları

topraklardan zorla söküp atarak ve ortak topraklara el koyarak, çok daha fazla proletarya yarattılar.” (s. 734, 745)

İngiltere’de yünlü manüfaktürün hızla gelişmesi ve bu yüzden yün fabrikalarındaki yükselme, ekilebilir toprakların koyun otlağı haline getirilmesi gibi yeni bir gelişmeye yol açtı, küçük köylülerin ekip biçtikleri topraklar birer birer ellerinden alınmaya başlandı. Köylülerin evleri ve tarım işçilerinin kulübeleri yerle bir ediliyor, bütün ekilebilir arazi mera haline getiriliyordu. Büsbütün göçüp gitmiş, ya da yarı yarıya yok olmuş kentler, kasabalar görülüyordu. Kırsal kesimde nüfus hızla seyrekleşiyor, devletin topladığı aşar gelirlerinde ve benzeri vergilerde büyük bir düşme görülüyordu. Bu duruma çare bulmak için, Sekizinci Henry zamanından başlamak üzere çeşitli yasalar çıkartıldı. Onun zamanında çıkartılan bir yasa ile eski çiftlik evlerinin onarımı öngörülmekte ve ekim alanları ile otlaklar arasında bir oran saptanmaktaydı. 1533 tarihli bir yasa ise bazı kimselerin ellerinde 24 bin koyun bulunduğunu öne sürerek, bu sayıyı 2 bin olarak sınırlandırıyordu. Ne var ki, gerek Sekizinci Henry, gerekse kendisinden sonra Birinci James ve Birinci Charles zamanlarında çıkartılan yasalar bir sonuç vermedi.

“Halkın zorla mülksüzleştirilmesi süreci, 16. yüzyılda, Reformasyon ve kilise mallarının yağmalanması ile yeni ve korkunç bir hız kazandı. Katolik kilisesi, Reformasyon hareketi sırasında, İngiliz topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibiydi. Manastırlar ile benzeri kuruluşların kapatılması, buralarda barınanları, proletarya haline getirdi. Kilise toprakları, büyük ölçüde, aç gözlü saray gözdelerine bağışlandı ya da spekülatör çiftliklerle yurttaşlara yok pahasına satıldı; bunlar da, kuşaklar boyu burada oturan küçük kiracıları, *en masse*[69] sürüp çıkartarak, toprakları birleştirdiler. Yoksul halkın kilise aşarının bir kısmı üzerinde yasa ile sağlanmış mülkiyet haklarına sessiz sedasız el kondu.” (s. 737, 738.)

17. yüzyıl sonlarında, Orange Prensi William’ın krallığa getirilmesiyle, o zamana kadar devlet toprakları üzerinde yürütülen küçük hırsızlıklar büyük yağmalara dönüştü ve adeta resmileşti. Devlete ait mülkler, metreslere,

gözdelere bağışlanıyor ya da gülünç fiyatlarla toprakbeylerine satılıyordu. F. W. Newman adında bir 19. yüzyıl yazarı bu konuda şöyle diyor: “Kraliyet emlâkının, kısmen satışla, kısmen hediye olarak yasalara uymayacak biçimde elden çıkartılması, İngiltere tarihinde rezaletlerle dolu bir sayfa... ulusa karşı işlenmiş büyük bir sahtekârlıktır.” (s. 740, dipnot 14)

Bu yıllarda ele geçirilen devlet toprakları ile kiliseye ait toprakların yağmalanması, İngiliz oligarşisinin daha sonraki göz kamaştırıcı ve görkemli malikânelerinin esasını oluşturmuştu. Kapitalistler bütün bu olup bitenleri, serbest ticareti teşvik ettiği, modern tarımı büyük çiftlikler sistemi üzerinde geliştirdiği ve kentlerde kendilerine daima el altında serbest tarım proletaryası sağladığı için hoşnutlukla seyrediyor ve destekliyordu.

“Bağımsız küçük çiftçilerin yerini, yıllık sözleşmelere dayanan kiracı çiftçilerin, yani toprak sahibinin keyfine bağlı hizmetkârlar topluluğunun alması, devlet emlâkının yağma edilmesinin yanı sıra, komünal toprakların sistemli olarak yağmalanması, 18. yüzyılın sermaye çiftlikleri ya da tüccar çiftlikleri adı verilen büyük çiftliklerin artmasına ve kırsal nüfusun sanayi proletaryası haline gelmek üzere ‘serbest kalmasına’ özellikle yardımcı oldu.” (s. 741, 742)

19. yüzyılda ise, zamanın iktisat yazınında en ateşli tartışma, “orta malı (komünal) toprakların çevrilmesi” konusunda yapılıyordu. Daha önce 20-30 çiftçi ile bir o kadar kiracı ve küçük mülk sahibinin elinde bulunan geniş toprakları 4-5 zengin hayvan yetiştiricisi gasp ediyor, burada yaşayan ve geçimini buradan sağlayan pek çok aile, yerlerinden yurtlarından atılıyordu. Toprakbeyleri, yalnız ekilmeyen toprakları değil, ortaklaşa ya da topluma belli bir kira ödenerek işlenen toprakları çevirme bahanesiyle çiftliklerine katıyorlardı. Böylece, geniş topraklardan elde ettikleri ürün, ortaklaşa besledikleri koyun, tavuk, domuz gibi ev hayvanları yetiştirerek sağlayan küçük çiftçiler, yaşamlarını başkaları için çalışarak sağlayan ve gereksinmeleri olan her şeyi pazardan satın alan kimseler haline geldiler. “Gerçekten de, ortak toprakların gaspı ve bununla birlikte, tarımsal devrimin tarım emekçileri üzerindeki etkisi o kadar şiddetli olmuştur ki, 1765-1780 yılları arasında, bunların ücretleri asgarinin altına düşmüş ve

kendilerine Yoksulluk Yasası'ndan resmen yardım yapılması durumu ortaya çıkmıştır." (s. 744)

Geniş bir malzeme yığınına dayanarak İngiltere'de, tarımsal nüfusun topraklarından nasıl atıldıklarını anlatan yazar şimdi de, İskoç yaylalarında oturan ve her biri yerleştikleri toprakların sahibi olan, klanlar halinde örgütlenmiş Keltlerin nasıl bu topraklardan sürüldüklerinin belgelere dayanan bir öyküsünü anlatmaktadır. Klanın şefi ya da "büyük adamı", tıpkı İngiliz Kralının, sırf bu unvandan dolayı bütün ulusal toprakların sahibi olması gibi, klan topraklarının sözde sahibiydi. Zamanla bu itibari haklarını mülkiyet hakkına çeviren "büyük adamlar" ile klan halkı çatıştı ve bunlar zora başvurarak klan halkını topraklarından attılar. 18. yüzyılda peşleri bırakılmayan Keltlerin ülkeden göç etmeleri de yasaklanmıştı. Amaç, bunları zorla Glasgow ya da öteki manüfaktür kentlerine iterek manüfaktür proletaryası haline getirmekti. Sutherland düşesinin 19. yüzyılda "temizlik" yapmak için uyguladığı bir yöntemi örnek olarak vermek, bu topraksızlaştırma sürecinin daha iyi kavranmasına yetecektir. Ekonomi konusunda epeyce bir şeyler bildiği anlaşılan bu düşes, her çareye başvurarak, daha önceki benzer yöntemlerle nüfusu zaten 15bine inen bu ülkeyi, baştanbaşa bir koyun otlağı haline getirmeye karar verdi: "1814'ten 1820 yılına kadar bu 15 bin kişi, aşağı yukarı 3 bin aile, sistemli olarak izlendi ve yerlerinden atıldı. Bütün köyleri yıkıldı, yakıldı, tarlaları otlağa çevrildi. İngiliz askerleri, bu sürgün hareketini desteklediler ve bunlarla çatışmaya giriştiler. Kulübesinden çıkmak istemeyen bir ihtiyar kadın, kulübenin alevleri arasında yanarak öldü. Böylece bu güzel hanımefendi, ta eski zamanlardan beri klana ait bulunan 794 bin acre toprağa el koymuş oldu. Aile başına 2 acre olmak üzere deniz kıyısında 6 bin acre kadar toprağı, sürgün ettiği bu kimselere tahsis etti. Şimdiye kadar bu 6 bin acre toprak bomboş duruyor ve sahiplerine hiçbir gelir getirmiyordu. Asil kalpli düşes, aslında bu toprakları acre başına ortalama 2,5 şiline, yüzyıllardır kendi ailesi için kanlarını döken klan halkına kiralayacak kadar ileri gitmişti. Çalınan klan topraklarının tümü 29 büyük koyun çiftliğine bölündü ve çoğu İngiltere'den getirilmiş çiftlik uşakları olan birer ailenin yönetimine

verildi. 1835 yılında, 15 bin İskoçyalı Keltin yerini 131 bin koyun almıştı. Yerlilerin artıkları kıyıya sürüldüler ve balık avlayarak yaşamaya çalıştılar. Ve bir İngiliz yazarının dediği gibi, yarı-karada yarı-suda yaşayan, ama bununla birlikte, ancak yarı yarıya yaşayan amfibiler olup çıktılar.

Daha sonra da, koyun otlaklarının bir kısmı, geyiklerin rahatça gezip dolaşabilecekleri ve zaman zaman da av tutkunu soyluların bu zevklerini yerine getirebilecekleri geyik parkları haline getirildi. Kodamanların parklarındaki geyikler, Londra belediye meclisi üyesi gibi şişko, ağırbaşlı, evcil hayvanlardır. İskoçya bunun için, bu ‘soylu tutkunun’ son sığınağıdır. Şimdi koyunların yerini geyikler almakta ve küçük kiracılar ellerindeki bir avuç varlıklarını da yitirerek, daha da verimsiz topraklara sürülmekte ve kapkara bir sefalete düşmektedirler... Geçen yirmi beş yılda olduğu gibi, önümüzdeki yirmi beş yılda da ormanların sayısı ve genişliği artarsa, Keltler, doğdukları topraklar üzerinde yok olup gideceklerdir. ... Burdaki mülk sahiplerinin bazıları için bu hareket bir tutku ve spor sevgisi sonucu iken, daha pratik görüşlü diğerleri için bu geyik yetiştirme işi yalnızca kâr amacıyla yapılmakta. ... Geyik ormanı arayan bir avcı, bu işin o denli heveslisidir ki, kesesini boşaltmaya daima hazırdır. ... Geyik sürüleri gitgide daha büyük bölgelere yayılırken, insanlar günden güne daha daralan bir çember içerisine sıkıştırıldılar.” (s. 747, 748)

“Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması, feodal ve klan emlâkının gasp edilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel birikimin birçok sevimli yöntemlerinden bazılarıydı. Kapitalist tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, ‘özgür’ ve yasadışı proletarya sağlanmıştı.” (s. 749, 750)

69 *En masse*: Kitle halinde.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM - MÜLKSÜZLEŞTİRİLENLERE KARŞI KANLI YASALAR

Feodalizm döneminde bir senyörün ya da beyin buyruğu altında bulunan, ama feodal bağların çözülmesiyle ve halkın zorla topraktan uzaklaştırılmasıyla yaratılan ve “özgür” hale getirilen proletaryayı, yeni doğmakta olan manüfaktür aynı hızla ememiyordu. Öte yandan, alışageldikleri yaşamdan birdenbire kopartılıp büyük kentlere fırlatılan bu insanlar, yeni durumlarının gerektirdiği yaşam biçimine de kolayca uyamazlardı. Bunlar, bazen eğilimlerine uyarak, ama çoğu kez de yeni koşulların etkisiyle, kitle halinde, dilenci, hırsız, serseri haline geldiler. Bu nedenle, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyıl boyunca bütün Batı Avrupa’da serseriliğe karşı sert yasalar çıkartıldı. Topraktan koparılarak zorla serseri ve dilenci haline dönüştürülen bu insanlar şimdi de cezalandırılıyordu.

İngiltere’de Sekizinci Henry zamanında 1530’da çıkartılan bir yasa gereği, yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilencilere dilencilik belgesi, sapasağlam serserilere ise dayak ve hapis cezası veriliyordu. Bir arabanın arkasına bağlanarak, vücutlarından kan akana kadar kamçılandıktan sonra doğdukları ya da son üç yıldır durdukları yere dönmeye ve “çalışmaya başlamaya” yemin ettiriliyorlardı. Bu yasa sonra yeni maddelerle pekiştirildi ve serserilik nedeniyle ikinci kez tutuklananlar bir kez daha kamçılandıktan sonra bir kulaklarının yarısı kesiliyor, üçüncü tutuklamada ise, azılı bir cani ve halk düşmanı olarak idam edilmeleri öngörülüyordu. Zamanın güvenilir yazarlarına göre Sekizinci Henry’nin saltanat

döneminde, “72 bin büyük ve küçük hırsız idam edilmişti”. (s. 753, dipnot 36)

Altıncı Edward’ın hükümdarlığının ilk yılında, 1547’de çıkartılan “bir yasaya göre, çalışmak istemeyen herhangi bir kimse, kendisini tembel ve aylak bir kimse olarak ihbar edene kölelik etmeye mahkûm edilecekti. Efendisi bu köleyi ekmek, su, bulamaç ve uygun göreceği et artıkları ile besleyecekti. İş ne kadar pis ve iğrenç olursa olsun, kamçı ve zincir zoruyla onu çalıştırmak hakkına sahipti. Eğer köle 15 gün süreyle ortalıktan kaybolursa, yaşam boyu köleliğe mahkûm edilecek ve alnına ya da sırtına *S*[70] damgası vurulacaktı; üç kez kaçarsa bu suçtan idam edilecekti. Efendi onu herhangi bir kişisel mal ya da hayvan gibi satabilir, bağışlayabilir ya da kiraya verebilirdi. Eğer köle, efendisine karşı bir harekete kalkışırsa, gene idam edilirdi. Sulh yargıçları ihbar üzerine bu haydutları izletmek ve yakalatmak zorundaydı. Eğer bir serseri üç gün süreyle aylaklık edecek olursa doğum yerine götürülür, göğsüne demirle *V*[71] harfi damgalanır, zincire vurularak sokaklarda ya da başka işlerde çalıştırılırdı. Eğer bu serseri, doğum yerini yanlış verirse, yaşamı boyunca o yerin, orada oturanların ya da oradaki kurumların kölesi haline getirilir ve *S* harfi ile damgalanırdı. Herkes, serserilerin çocuklarını çırak olarak kullanma hakkına sahipti; bu erkek çocuklar için 24, kız çocuklar için 20 yaşına kadar devam ederdi.” (s. 752)

Elizabeth devrinde, 1752’de, 14 yaşından büyük belgesi olmayan dilencileri, herhangi bir kimse iki yıl süreyle hizmetine almadığı takdirde, bunlar adamakıllı dövülür ve sol kulakları damgalanır; suçun yinelenmesi halinde eğer 18 yaşından büyük iseler ve herhangi bir kimse bunları en az iki yıl hizmetlerine almazsa, idam edilirler; ama üçüncü kez suç işlenmesi halinde bunlar mutlaka idam edilirlerdi.

Birinci James’in saltanatı döneminde, ortalıkta başıboş dolaşan ve dilenen herkes hırsız ilan ediliyordu. Sulh yargıçları bunları, ilk suçlarında meydanda kırbaçlatmaya ve altı aya, ikincisinde iki yıla kadar hapsetmeye yetkiliydiler. ... Islah olmayan ve tehlikeli hırsızların sol omuzlarına *R* harfi

(*Rouge*, hırsız sözcüğünün ilk harfi) damgalanıyor ve ağır çalışma cezası ile cezalandırılıyorlar; tekrar dilenirken yakalananların ise, derhal idam edilmeleri öngörülüyordu. Bu hükümler 18. yüzyıla kadar yürürlükte kalmış ve ancak 1714 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

"Önce zorla toprakları ellerinden alınan, evlerinden atılan ve işsiz-güçsüz serseriler haline getirilen tarımsal nüfus, işte böyle kırbaçlanarak, damgalanarak, korkunç yasalar yoluyla işkence edilerek, ücret sisteminin gerektirdiği disipline sokuluyordu." (s. 754)

70 Slave (köle) sözcüğünün ilk harfi.

71 Vagabond (serseri) sözcüğünün ilk harfi.

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM - KAPİTALİST ÇİFTÇİNİN DOĞUŞU

Tarımsal nüfusun mülksüzleştirilmesi büyük toprak sahiplerinin doğmasına yol açtı. Ama küçük çiftçilerin oluşumu yüzlerce yıl süren bir gelişme sonucuydu. İngiltere'de ilk çiftçi örneği, kendisi de serf olan çiftlik kâhyasıydı. 14. yüzyılın ikinci yarısında, bunun yerini, tohumu, hayvanları ve tarım araçlarını toprak beyinin sağladığı bir çiftçi tipi aldı. Bunun durumu köylülerden pek farklı olmamakla beraber daha fazla ücretli-emek sömürüyordu. Çok geçmeden yarıcı çiftçi halini aldı; tarım için gerekli olan yatırımın yarısını o, öteki yarısını toprak beyi sağlıyordu. Elde edilen ürünü aralarındaki sözleşme gereğince pay ediyorlardı. Bu tip çiftçi İngiltere'de uzun zaman sürmemiş ve yerini, sermayeyi kendisi yatıran ve bunu ücretli-emekçi çalıştırarak çoğaltan, artı-ürünün bir kısmını para ya da aynen toprak beyine kira olarak ödeyen gerçek çiftçi almıştır. Bu tip çiftçi, 15. yüzyılın son otuz yılında başlayıp, neredeyse bütün 16. yüzyıl boyunca devam eden tarımsal devrim ile kırsal nüfusun yoksullaşması ölçüsünde zenginleşmiştir.

Ortak toprakların gaspı, sahip olduğu hayvan sürülerini çoğaltmasını sağladığı gibi, tarım için gerekli gübreyi de elde etmesini kolaylaştırdı. 16. yüzyılda çiftliklerin kira sözleşmeleri çok uzun süreli, çoğu kez 99 yıllık oluyordu. Bu elbette kapitalistleşmekte olan çiftçilerin çıkarına bir durumdu. Değerli madenlerin, dolayısıyla paranın değeri gitgide artan

ölçülerde düşüyor, bu da ücretlerin düşmesi sonucunu veriyordu. Böylece ücretlerin bir kısmı, çiftliğin kârlarına eklenmiş oluyordu.

Ödediği kira, paranın eski değeri üzerinden hesaplandığı için giderek azaldığı halde, hububat, yün, et, kısacası tarımsal ürün fiyatları durmadan yükseliyor, çiftçinin para sermayesi sürekli artıyordu.

“Böylece bu çiftçiler, hem emekçilerin hem de toprak beylerinin sırtından zenginleştiler. İşte bu yüzden, İngiltere’de 16. yüzyılın sonunda, günün koşullarına göre zengin bir kapitalist çiftçiler sınıfının bulunmasına şaşmamak gerekir.” (s. 762)

OTUZUNCU BÖLÜM - TARIMSAL DEVRİMİN SANAYİ ÜZERİNDEKİ TEPKİSİ SANAYİ SERMAYESİ İÇİN İÇ PAZARIN YARATILMASI

Tarımsal nüfusun sürekli olarak mülksüzleştirilmesi ve bulundukları yerlerden sürülmeleri, kentlerde gelişmekte olan sanayiye, serbest bir proletarya kitlesi sağlar. Tarımda sermaye birikimi, köylünün mülksüzleştirilmesi, kırsal nüfusun seyrekleşmesiyle başlıyordu. Kapitalist sanayinin kökeninde de aynı koşulların büyük rol oynadığını görüyoruz.

Kapitalizmin gelişmesinden önce, tarımsal olmayan üretimin de çok büyük ölçüde, tarımla birlikte ve kırsal kesimdeki ev sanayisinde yapıldığını görüyoruz. Oysa, kırsal nüfusun yerlerinden edilmesiyle birlikte bu tür ev sanayisi kesintiye uğramış, örneğin “Eskiden bütün ülke yüzeyine dağılmış olan iğleri ile çıkrıklar, şimdi emekçiler ve hammadde ile birlikte, birkaç büyük iş barakasında toplanmıştır. Ve iğler, çıkrıklar, hammadde, şimdi, iplikçiler ile dokumacılar için bağımsız birer varlık olan araçlar olmaktan çıkıp, bunlar üzerinde egemenlik kurmaya ve onlardan karşılığı ödenmemiş emeği emmeye yarayan araçlar halini almıştır.” (s. 764)

Büyük manüfaktürler ile büyük çiftliklere yüzeysel olarak bakıldığında, bunların, birçok küçük üretim merkezlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulduğu ve sayısız küçük bağımsız üreticilerin mülksüzleştirilmesiyle vücuda getirildiği fark edilmeyebilir. Ama kapitalizmin gelişme süreci yakından incelendiğinde bunun böyle olduğu görülür.

Topraklarından atılan köylüler bir yandan sanayi için emek-gücü oluştururken, geride kalan köylüler de tarım işçileri halini alırlar. Bunlar şimdi bütün gün ve daha yoğun bir şekilde tarımda çalışmaktadırlar ve şehirlerdeki yeni işçi sınıfını beslemek için daha fazla ürün üretmektedirler. Kırsal kesimde eskiden köylü ailesi, geçim araçlarını ve kimi hammaddeleri kendisi için üretir ve bunların çoğunu yine kendisi tüketirdi. Oysa şimdi bu hammaddeler ve geçim araçları meta halini almıştır. Büyük çiftçi bunları genişleyen manüfaktürün yarattığı pazarlarda satmaktadır. Her köylü ailesinin her zaman elinin altında bulabileceği ve kendi kullanımı için hammadde olarak kullanabileceği, iplik, keten bezi, kaba yünlü eşyalar şimdi artık manüfaktür malına dönüşmüş ve dönüp dolaşıp kırsal bölgelerde sürüm pazarları bulmuştur. Küçük üreticiler halinde dağınık bir şekilde çalışan zanaatçılar, şimdi, sanayi sermayesinin sağladığı tek bir büyük pazarın müşterileri haline gelmişlerdir. “Böylece, kendi kendine yeterli köylülerin mülksüzleştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile, kırsal ev sanayilerinin yok edilmesi, manüfaktürle tarımın birbirinden ayrılması süreci ile el ele gitmiş oluyor.” (s. 766)

Ne var ki manüfaktür dönemi, bir ülkenin iç pazarlarına, kapitalist üretim tarzının gerektirdiği genişliği ve sürekliliği kazandıramamıştır. Hatırlanacağı gibi manüfaktür ancak ulusal üretim alanının bir kısmını ele geçirebilmiş ve daima, kentlerdeki elzanaatı ile kırsal bölgelerdeki ev sanayisine dayanmıştır. Manüfaktür, yardımcı bir uğraş olarak toprağını işleyen ama zanaatı asıl iş edinen ve ürettiği şeyleri, ya doğrudan ya da tüccar aracılığı ile manüfaktürlere satan yeni bir küçük köylüler sınıfı oluşturmuştur.

Ancak büyük sanayinin kurulmasıyla başlayan makineleşme, kapitalist tarımın sürekli temelini atmış, tarımsal nüfusun büyük çoğunluğunu köklü bir şekilde mülksüzleştirmiş, iplikçilik, dokumacılık gibi önemli kırsal ev sanayisinin kökünü kazımış, tarım ile kırsal ev sanayisinin ayrılmasını tamamlamıştır. Böylece, başta sanayi sermayesi için, bütün iç pazarı ele geçirmiştir.

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM - SANAYİCİ KAPİTALİSTİN DOĞUŞU

Tarımın yavaş yavaş kapitalist tarıma dönüşmesi ve bir iç pazarın yaratılmasının yanı sıra, bağımsız küçük zanaatçı ve hatta ücretli emekçi, küçük kapitalist haline gelmiş ve ücretli-emeği, gitgide artan ölçüde sömürerek ve dolayısıyla birikim sağlayarak tam kapitalist olup çıkmışlardır. Ne var ki, tarih içerisinde, sanayici kapitalist sınıfın ortaya çıkışında, iç pazarlardan çok dış pazarların açılması daha büyük bir rol oynamıştır.

Gerçek anlamda kapitalist üretim başlamadan önce sermaye –üçüncü ciltte ele alınacak olan– tefeci sermayesi ve tüccar sermayesi biçimlerinde zaten mevcuttu. Ama, "tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen para-sermayenin, sanayi sermayesine dönüşmesi, kırsal yerlerde feodal hukuk düzeni, kentlerde lonca örgütleri ile önlenmişti. Bu engeller, feodal toplumun çözülmesi, kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesi ve kısmen de topraklarından atılması ile ortadan kalkmıştır." (s. 769)

Amerika'da, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin bulunması, yerli halkın köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint adalarına el atılması ve yağmalanmaya başlanması, Afrika'nın kara derili insan ticaretinin av alanı haline getirilmesi, "kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. Bu pastoral gelişmeler, ilkel birikimin belli başlı adımlarıydı." (s. 769)

İlkel birikimin önemli aşamalarına kısaca değinen Marx, 17. yüzyılın sonunda İngiltere’de görülen bir durumu örnek verir: “Bunlar, 17. yüzyılın sonunda İngiltere’de, sömürgeleri, kamu borçlarını, modern vergi ve himaye sistemlerini kapsayan sistematik bir bütün meydana getirirler. ... Ama hepsi de, feodal üretim tarzının, kapitalist tarza dönüşüm sürecini yapay bir biçimde hızlandırmak ve bu geçişi kısaltmak için, devlet gücünü, toplumun bu örgütlenmiş kuvvetini kullanırlar. Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir.” (s. 770)

Marx, sermaye birikiminde, dolayısıyla toplumsal gelişmede “zor”un oynadığı rolü böylece vurguladıktan sonra, sömürgecilik sistemi konusunda örnekler verir.

Önce William Howitt’in, 1838 tarihinde yayımlanan *Sömürgecilik ve Hıristiyanlık* adlı yapıtından şu satırları aktarır: “Hıristiyan denilen bu soyun, dünyanın dört bir yanında boyundurukları altına alabildikleri halklara karşı gösterdikleri vahşet ve zulmün bir benzerine, hiçbir çağda, ne kadar yabanıl ne kadar kaba ve ne kadar merhametsiz ve utanmaz olursa olsun, başka hiçbir soyda rastlanamaz.”

17. yüzyılın başta gelen kapitalist uluslarından Hollanda’nın sömürgesi olan Cava adasında, bir süre vali yardımcılığı yapan T. S. Raffles ise 1817’de yayımlanan *Cava Adası Tarihi*’nde, sömürge yönetiminin, “en görülmemiş türden ihanetlerin, rüşvetlerin, kırımların ve bayağılıkların tarihi” olduğunu kaydeder. Sömürgecilerin, Cava’da köle olarak kullanmak üzere giriştikleri insan hırsızlığından daha ilginç bir şey bulmak zordur. Sırf bu iş için insan hırsızları yetiştirilmişti. Bu hırsızlar ile tercüman ve satıcı, bu ticaretin başlıca ajanları, yerli prensler de başlıca satıcılarıydı. Kaçırılan genç insanlar, köle vapurlarına gönderilecek duruma gelinceye kadar, Celebes’deki zindanlara atılıyordu. Resmi bir raporda şunlar yazılı: “Örneğin Macassar’ın bu kenti, gözü doymaz bir hırsın ve zalimliğin kurbanı olan ve ailelerinden zorla koparılan, zincire vurulmuş talihsiz insanların doldurduğu birbirinden korkunç, gizli zindanlarla doludur. Malaka’yı ele geçirmek için Hollandalılar Portekizli valiyi satın almışlardı. Vali bunları, 1651 yılında kente soktu. İhanetinin fiyatı olan 21.875 sterlini

ödemekten kurtulmak için Hollandalılar hemen vali konağına gidip adamı öldürdüler. Cava'nın bir eyaleti Bancuvangi'de 1750 yılında nüfus 80 binin üzerinde iken, 1811'de 8 bine indi. Ne tatlı ticaret!" (s. 771)

İngiliz Doğu Hindistan şirketi, Hindistan'ın politik yönetiminin yanı sıra, çay ticaretinin bütün tekelini, genellikle Çin'le olan ticareti ve Avrupa ile yapılan mal taşıma tekelini ele geçirmişti. Ama Hindistan ile adalar arasındaki kıyı ticareti ve Hindistan'ın iç ticareti, şirketin yüksek memurlarının tekelinde idi. Tuz, afyon, hint biberi ve diğer ticaret mallarının tekeli, bitmez tükenmez servet kaynağı idi. Fiyatları bu memurların kendileri saptıyor ve zavallı Hintlileri diledikleri gibi soyuyorlardı. Genel vali bile bu özel ticarete katılıyordu. Koruduğu kimseler, öyle koşullarla sözleşmeler yapıyorlardı ki, simyacıdan daha kurnazcasına hiç yoktan altın elde ediyorlardı. Büyük servetler bir gün içinde mantar gibi yerden bitiyor, *ilkel birikim* tek kuruş yatırmaksızın sürüp gidiyordu. ... Parlamentoya sunulan listelerden birisine göre, 1757-1766 yılları arasında Şirket ve memurları, Hintlilerden hediye olarak 6 milyon sterlin almışlardı. 1769-1770 arasında İngilizler bütün pirinçleri satın aldılar ve çok yüksek fiyatların altında satmaya yanaşmayarak yapay bir kıtlık yaratmayı başardılar.

Yerlilere karşı en korkunç uygulamaların yapıldığı yerler, doğal olarak, Batı Hint Adaları ile Meksika ve Hindistan gibi yağma alanı haline getirilen zengin ve nüfusu kalabalık ülkelerdi. Ama gerçek anlamıyla sömürgeleştirilmiş ülkelerde bile, ilkel birikimin Hıristiyanca niteliği kendini ortaya koymaktan geri kalmıyordu. Protestanlığın o asık yüzlü virtüozları, New Englandlı Puritenler, 1703 yılında meclislerinin bir kararı ile, her kızılderili başı ve tutsak edilen her kızılderili için 40 sterlin ödül koydu; 1720'de kelle başına ödül 100 sterline yükseldi; 1744'de Massachusetts-Bay, belli bir kabileyi isyancı ilan edince, şu fiyatlar uygulandı: 12 yaş ve daha yukarısı erkek kafası için 100 sterlin, erkek tutsak 105 sterlin, kadın ve çocuk tutsak 50 sterlin, kadın ve çocuk kafası 50 sterlin. Birkaç on yıl sonra sömürge sistemi, bu geçen sürede isyankârca alışkanlıklar edinmiş hacıbabaların oğullarından öcünü aldı. İngiliz

kışkırtması ve parasıyla bunlar, kızılderili baltaları altında can verdiler. Britanya Parlamentosu, vahşi av tazılarını ve kelle kesimlerini “Tanrı ile doğanın kendilerine ihsan ettiği kolaylıklar” olarak ilan etti.

Sömürge sistemi, ticaret ile deniz ulaşımını bir limonluk gibi besleyip olgunlaştırdı. Tekelci şirketler sermaye birikiminin güçlü araçlarıydı. Sömürgeler, gelişmekte olan manüfaktür için, pazar üzerinde kurulan tekel sayesinde önemli bir birikim sağladı. Avrupa dışında düpedüz talan, köleleştirme ve katillik yoluyla ele geçirilen servet, anayurda taşınarak sermayeye çevrildi. (s. 771, 772)

İnsan kanını ve ıstırabını sermayeye çeviren sömürge sisteminin yanı sıra şimdi de Marx, devlet borçlanması ile kamusal kredinin ilkel birikime yaptığı büyük katkıyı ele almaktadır.

“Köklerini daha orta çağlarda, Cenova ve Venedik’te bulduğumuz kamu kredisi, yani devlet borçları sistemi, manüfaktür dönemi sırasında genellikle bütün Avrupa’yı sardı. Deniz ticareti ve ticaret savaşları ile birlikte sömürge sistemi, bunun için itici bir güç hizmetini gördü. Böylece de ilk kez Hollanda’da kök saldı. Kamu borçları, yani devletin yabancılaşması –bu devlet ister mutlakiyet, ister meşrutiyet ya da cumhuriyet olsun– kapitalist çağa damgasını vurdu. Modern halkların ortaklaşa mülkiyetine fiilen giren sözde ulusal servetin bu biricik kısmı: Bunların ulusal borçlarıydı. *Bunun zorunlu sonucu olarak, bir ulus ne kadar borçlu olursa o kadar zengin olur şeklindeki modern öğreti ortaya çıktı*. (Bu sözlerdeki italik bana ait –A.B.) Kamu kredisi, sermayenin amentüsü halini aldı. Ve devlet borçlanmasının doğuşu ile birlikte, devlet borçlarına olan inançsızlık, kutsal ruha karşı işlenmiş, bağışlanmayan günahın yerini alır.” (s. 773)

Kamusal borçlanma, ilkel birikimin güçlü bir aracı haline gelir. Sihirbaz değneği gibi kısır paraya üreme gücü kazandırır ve onu sermayeye çevirir. Devlete kredi açanlar aslında hiçbir şey vermemişlerdir; çünkü borç verilen meblağ, kolayca devredilebilir devlet tahvillerine çevrilmiştir ve ellerinde tıpkı nakit para gibi iş görmeye devam etmektedir. “Böylece yaratılan ve yıllık geliriyle geçinen bir aylaklar sınıfı ile, hükümet ve halk arasında aracılık eden bankerlerin aniden biriken servetlerini bir yana bırakalım,

devlet borçlanması bir de, anonim şirketlerin, her türlü menkul hizmetler üzerinde yapılan işlemlerin, borsa oyunlarının, kısacası borsa kumarı ile bankokrasinin doğmasına yol açmıştır.” (s. 773)

Marx, daha sonra, bu ulusal istikraz sisteminin zorunlu bir tamamlayıcısı olarak modern vergilendirme sistemindeki gelişmelere değinir. Devlet borçlanmaları, devlete, vergi yükümlüleri o anda hissetmeden büyük harcamaları karşılama olanağını sağlar ama eninde sonunda vergilerin yükselmesini de zorunlu kılar. Art arda yapılan istikrazlar biriktikçe, vergilerde meydana gelen yükselme, hükümeti daima yeni ve olağanüstü harcamalar için, yeni istikrazlara zorlar. “En gerekli geçim araçlarını vergilendirme (yani böylece fiyatlarını yükseltme) ekseni çevresinde dönen modern maliyecilik, böylece, otomatik ücret artışlarının tohumunu kendi içerisinde taşır. Aşırı vergilendirme, bir rastlantı olmaktan çok, bir ilkedir.” (s. 775)

Bu saptamayı yaptıktan sonra Marx, burada, bunun ücretli-emekçinin yaşam koşulları üzerinde yaptığı yıkıcı etkiden çok, bunun sonucu olarak, köylülerin, zanaatçıların ve tek sözcükle bütün alt orta sınıf unsurların zorla mülksüzleştirilmesinin kendisini daha çok ilgilendirdiğini kaydeder.

Ne var ki, aşırı vergilendirme sisteminin, bu katmanları mülksüzleştirme yönündeki etkinliği, onun ayrılmaz parçası olan himaye sistemi ile daha da artırılmıştır. Himaye sistemi, fabrikatör imal etmeye, bağımsız emekçileri mülksüzleştirmeye, ulusal üretim ve geçim araçlarını sermayeleştirmeye, ortaçağa özgü üretim tarzından modern üretim tarzına geçiş dönemini zorla kısaltmaya yarayan yapay bir araçtı. Avrupa devletleri, bu buluşun patenti için birbirlerine girdiler ve bir kez artı-değer avcılarının hizmetine girince, dolaylı yoldan koruyucu gümrükler, dolaysız yoldan ihraç primleri ile yalnız kendi halklarını bu amaca kurban etmekle kalmadılar, kendilerine bağımlı ülkelerden de bütün sanayinin zorla kökünü kazıdılar.

Gerçek manüfaktür döneminde dünyaya gelen, sömürge sistemi, kamu borçlanmaları, ağırlaşan vergiler, himaye sistemi, vb. büyük sanayinin çocukluk döneminde dev boyutlara ulaştılar. Gerek sömürgelerde, gerekse anayurtta masum insanların dökülen kanları modern sanayinin doğuşunun

habercisiydi. Sir F. M. Eden, 1797 yılında yayımlanan *Yoksulların Durumu* adlı yapıtında, manüfaktür tipi sömürünün, fabrika sömürüsüne dönüşmesi konusunda şöyle bir saptama yapıyor: “Herhangi bir manüfaktürün başarıyla yürütülebilmesi için yoksul çocuklara el koymak üzere kulübeler ile işevlerinin yağmalanmasının; gecenin büyük bir kısmında sırayla çalıştırılarak herkes için gerekli, ama genç insanlar için daha da gerekli dinlenmeden yoksun bırakılmalarının; her iki cinsiyetten farklı yaşta ve durumda bir yığın insanın birbirlerini baştan çıkarmaya ve hayasızlaşma örneği olacak şekilde aynı yerde toplanmalarına zorunluluk bulunup bulunmadığının; ve böyle bir manüfaktürün ulusun ve bireylerin mutluluğuna katkısı olup olmayacağının incelenmesi herhalde kamunun dikkatine değer bir konudur.” (s. 776)

O dönemin bir başka tanığı, John Fielden, 1836’da yayımlanan *Lanetlik Fabrika Sistemi* adlı yapıtında şunları yazıyor: “... Manüfaktür bölgelerinin çoğunda ve özellikle korkarım benim memleketim Lancashire’da fabrika patronlarına terk edilmiş bu masum ve kimsesiz yaratıklara yürek paralayıcı zulümler yapılıyordu; aşırı çalıştırma yüzünden ölecek hale geliyorlar, dayak yiyorlar, zincire vuruluyorlar ve son derece geliştirilmiş en dehşet verici yöntemlerle işkenceye tabi tutuluyorlardı. ... çoğu zaman dayak süresince bir deri bir kemik aç bırakılıyorlar, hatta bazen intihara bile sürükleniyorlardı. ... Derbyshire’ın, Nottinghamshire’ın ve Lancashire’ın herkesin gözünden uzak, güzel ve romantik vadileri, korkunç işkence ve çoğu zaman cinayet yuvaları haline gelmişti. Fabrikatörlerin kârları pek büyüktü, ama bu, yalnızca onların doymak bilmez iştahlarını kamçılamaktan başka bir şeye yaramıyordu; ve bu yüzden fabrikatörlerin hiçbir sınır tanımayan kârlarını güvence altına almak için tutmak zorunda oldukları en uygun yoldu; ‘gece çalışması’ diye bir yöntem uygulanmaya başlanmıştı; bütün gün çalışan bir grup işçinin yerine, yine bütün gece çalışacak başka bir grup hazır tutuluyor; gececilerin daha yeni kalktıkları yataklara gündüzcüler giriyor, gündüzcülerin kalktıkları yataklara ise gececiler. Lancashire’da, *yatakları hiç soğutmamak* geleneksel bir uygulama oluyordu.” (s. 777)

Sermaye birikiminin oluşması, kapitalist üretim tarzının yerleşmesi, emekçiler ile emek koşulları arasındaki yabancılaşma sürecinin tamamlanması, bir kutupta, toplumsal üretim ve geçim araçlarının sermayeye, karşıt kutupta, mülksüzleştirilen halk kitlelerinin ücretli-emekçiler haline dönüştürülmesi işte bu çetin koşullar altında gerçekleşmişti. Para ve kredi konusunda uzman ünlü bir Fransız iktisatçısının (Marie Augier) dediği gibi, “Eğer para dünyaya, bir yanağında doğuştan kan lekesiyle geliyorsa sermaye tepeden tırnağa her gözeneğinden kan ve pislik damlayarak geliyordu.” (s. 779)

OTUZİKİNCİ BÖLÜM - KAPİTALİST BİRİKİMİN TARİHSEL EĞİLİMİ

Bu bölümde Marx, kapitalist üretim biçiminin eleştirisinde bir sonuca ulaşmıştır. Buna, şimdiye değin yaptığı analizlerin ulaştığı doruk noktası gözüyle de bakılabilir. Sık sık alıntılar yapılan bu birkaç sayfa içerisinde onun, kapitalizmin geçmiş ve geleceğiyle ilgili görüşlerinin bir özetini de bulmak mümkündür.

Tarımda olsun, manüfaktürde olsun, küçük işletmenin temeli, emekçinin kullandığı üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetidir. Yani, köylü kullandığı toprağın, zanaatçı kullandığı araç ve gereçlerin sahibidir. Emekçinin özel mülkiyetine ve özgür kişiliğine dayanan bu üretim biçiminde, toprak parçalara bölünmüş, üretim araçları dağılmış haldedir. "Bu üretim tarzı ancak, dar ve az çok ilkel sınırlar içerisinde hareket eden bir üretim sistemi ve toplum ile bağdaşabilir. Bunu devam ettirmeye çalışmak, sıradan bir şeyi evrenselleştirmeye çalışmak gibi boş bir çaba olur. Kaldı ki o, gelişmenin belli bir aşamasında, çözülüp dağılmasına yol açacak maddi ögeleri (koşulları) de zaten yaratmış olur. O andan başlayarak, toplumun göğsünde yepyeni güçler ve tutkular filiz verir, ama eski toplum düzeni bunları engeller ve üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline, pek çok insanın yüce mülkiyetinin birkaç kişinin dev mülkiyeti haline dönüştürülmesi, büyük halk yığınlarından yoksun hale getirilmesi, halk yığınlarının bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştirilmesi işlemi, sermaye tarihinin başlangıcını oluşturur. Bu, bir

dizi zor yöntemlerini içerir ve biz, bunlardan yalnızca ilkel sermaye birikimi yöntemi olarak çağ açıcı olan bazılarını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, acımasız bir vahşetle ve en bayağı, en rezil, en küçültücü, en çirkin tutkuların dürtüsü altında gerçekleşmiştir. Tecrit edilmiş, bağımsız emekçi bireyin, deyim yerindeyse, kendi emek koşullarıyla kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, öbürlerinin itibari olarak özgür emeğinin, yani ücretli-emeğin sömürülmesine dayanan kapitalist özel mülkiyet alır.” (s. 781)

Mülksüzleştirenlerin Mülksüzleştirilmesi

Kapitalist birikimdeki artış, emeğin daha fazla toplumsallaşması demektir. Bu durum, kapitalizmin özünde taşıdığı temel çelişkiyi, üretimin toplumsal niteliği ile, üretilen ürünlerin özel mülkiyeti arasındaki çelişkiyi sürekli olarak keskinleştirir. Böylece kapitalizm, kendisini ortadan kaldıracak olan nesnel ve öznel koşulları (emeğin toplumsallaşması ile sermayedeki hızlı büyüme) kendi eliyle hazırlamış olur. “Şimdi mülksüzleştirilecek olan kimse, artık, kendi hesabına çalışan emekçi değil, birçok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemesiyle, sermayenin merkezileşmesi ile gerçekleşir. Bir kapitalist daima, birçoklarının başını yer. Emek-sürecinin, gitgide boyutları büyüyen kooperatif şekli, bilimin bilinçli teknik uygulaması, toprağın yöntemli bir biçimde işlenmesi, emek araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir emek araçlarına dönüştürülmesi, bütün emek araçlarının bileşik toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmasıyla sağlanan tasarruf, bütün insanların dünya pazarları ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, bu merkezileşme ya da birçok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi ile el ele gider. Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını sömüren ve tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma,

sömürü de alabildiğine artar; ama yine bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırmaları da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkırıp boy atan üretim tarzının ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleştirilirler." (s. 782)

Yadsımanın Yadsınması

Bu konuyu Marx, bütün sosyo-ekonomik yapılar için geçerli olan, Yadsımanın Yadsınması (İnkârın İnkârı) yasasının buradaki işleyişine kısaca değinerek bağlıyor. Nasıl ki insanoğlunun tarihi, bir sosyo-ekonomik yapının bir önceki sosyo-ekonomik yapıyı yadsıyarak ortaya çıktığını, eski sosyo-ekonomik düzenin yerini daha ileri bir sosyo-ekonomik düzenin aldığını tanıtlıyorsa, feodalizmi yadsıyarak ortaya çıkan kapitalizm de artık ömrünü tamamlamış ve daha gelişmiş bir sosyo-ekonomik yapı tarafından yadsınacak hale gelmiştir.

"Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı, kapitalist özel mülkiyeti yaratır. Bu, mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk yadsınmasıdır. Ama kapitalist üretim bir doğa yasasının kaçınılmaz zorunluluğu ile kendi yadsınmasını doğurur. Bu, yadsımanın yadsınmasıdır. Bu, üretici için özel mülkiyetin yeniden kurulması değildir, ama ona, kapitalist dönemde edinilen el birliği ve toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliği temeline dayanan bireysel mülkiyeti sağlar.

Kişisel emekten doğan dağınık özel mülkiyetin kapitalist özel mülkiyete dönüşmesi, halen toplumsallaşmış üretime fiilen dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden kuşkusuz

kıyaslanamayacak kadar daha uzun süreli, daha şiddetli ve çetin bir süreçtir. Birinci durumda, halk yığınlarının birkaç gasp edici tarafından mülksüzleştirilmesi söz konusuydu; ikincisinde ise birkaç gasp edicinin, halk yığınları tarafından mülksüzleştirilmeleri söz konusudur.” (s. 783)

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM - MODERN SÖMÜRGECİLİK TEORİSİ

Marx, birinci cildin bu son bölümünde, “sermaye dalkavuğu” dediği ekonomi-politikçinin, kapitalist üretim tarzını savunurken düştüğü bir çelişkiyi, 19. yüzyıl başında ivme kazanan sömürgecilik hareketinin, üretim ilişkileri açısından karşısına çıkan engelleri ele alarak açığa çıkarmak amacındadır. Ekonomi-politik, anayurttaki kapitalist üretim koşullarında görmezlikten geldiği kimi gerçekleri, sömürgelerde sermaye birikimini –kapitalistleşmeyi– engelleyen olumsuz etmenler olarak ilan eder.

Marx, İngiliz iktisatçısı E. G. Wakefield’in o dönemde sömürgecilik konusunda geniş araştırmalara ve gözlemlere dayanan yapıtlarından yola çıkarak, emekçiler mülksüzleştirilmeden ve buna uygun olarak üretim araçları sermayeye dönüştürülmeden, kapitalist üretim ve birikim tarzının olanaksızlığını bir kez daha kanıtlar. “Wakefield’in büyük meziyeti,” diyor Marx, “sömürgeler konusunda yeni bir şey keşfetmesi değil, ama anayurttaki kapitalist üretim koşullarının gerçeğini buralarda keşfetmiş olmasıdır. Himaye sisteminin başlangıçta, anayurtta yapay olarak kapitalist imal etme girişimi olması gibi, İngiltere’de de bir süre Parlamento yasaları ile yürütülmeye çalışılan Wakefield’in sömürgecilik teorisi de sömürgelerde, ücretli-işçi imal etmeye yönelmiş bir girişimdi. O buna, ‘sistemli sömürgecilik’ adını veriyor.” (s. 785)

Bir kimsenin elinde istediği kadar para ve üretim aracı olsun, eğer karşısında, kendi özgür iradesi ile emek-gücünü satmak zorunda olan ücretli

işçi yoksa bu kimsenin kapitalist haline gelmesi olanaksızdı. Sermaye bizzatihi bir anlam taşımayıp, ancak nesneler aracılığı ile kişiler arasında kurulan toplumsal bir ilişkiydi. Üretim ve geçim araçları, bunlara sahip olan ilk üreticinin mülkiyetinde kaldıkları sürece sermaye olamıyorlardı. Bunlar ancak, emekçiyi hem sömürme ve hem de boyunduruk altına alma aracı olarak hizmet ettikleri zaman sermaye halini alıyorlardı.

Halk yığınlarının topraktan mülksüzleştirilmesi, kapitalist üretim tarzının temel koşuluydu. Oysa sömürgelerde toprağın büyük bir kısmı hâlâ kamu mülkiyetinde idi. Buralara gelip yerleşen her göçmen, toprağın bir kısmını özel mülkü ve kişisel üretim aracı haline getiriyordu. Bu durumda serbest emek-gücü bulmak hem pahalıydı hem de bunları toplu halde bulmak adeta imkansızdı. Emekçinin, üretim araçlarından ve topraktan koparılıp ayrılması gerçekleşmediği gibi, ne tarım sanayiden ayrılmıştı, ne de köylülüğe özgü ev sanayisi yok olmuştu. Bu durumda, sermaye ürettiği ürünü kime satacaktı?

Anayurtta kapitalist üretim, sözde aynı derecede bağımsız iki meta sahibi, meta-sermaye sahibi ile, meta-emek sahibi arasındaki serbest bir sözleşme ile gerçekleşir. Ama sömürgelerde, mutlak nüfus büyük bir hızla arttığı halde, emek pazarı yine de boştur. Yeni gelenlerin ücretli emekçi olmak yerine –yani kapitalisti zengin etmek yerine– kendi hesaplarına bağımsız üreticiler olarak çalışmaları emek piyasası üzerinde olumsuz etkiler yapar. Bu olumsuz koşulları yakından gözleyen Wakefield, buralarda emek arzı ne sürekli, ne yeterli, ne de düzenlidir diye yakınır. “Kapitalist ile emekçi arasında bölüşülen ürün büyük olduğu ölçüde, emekçi de büyük pay almakta ve o hızla, kendisi de kapitalist olmaktadır. ... Çok geçmeden bunlar, ücretli emekçi olmaktan çıkıyor, bağımsız toprak sahibi oluyorlar.” (s. 790) Böylece Wakefield, ta anayurttan zahmet edip ücretli emekçi getiren kapitalistlerin bile bu işin hayrını görmediklerini vurgulamış oluyordu.

Wakefield’e göre sömürgelerdeki bu kötü durum sonucu ulusal servet “barbarca parçalanıp dağılma eğilimi” gösterir. Sermaye merkezileşemediği gibi kapitalistlerin girişimci ruhları kösteklenmiş ve engellenmiş olur. Peki

öyleyse sömürgelerdeki bu anti-kapitalist kanserin çaresi yok mudur? Vardır elbet. Örneğin toprakların tamamı kamu mülkiyetinden özel mülkiyete dönüştürülebilir ama bu kez de elde sömürge diye bir şey kalmaz. "Öyleyse hükümet en iyisi, bakir topraklara arz ve talep yasasının dışında, göçmenleri, toprak satın alabilecek kadar para kazanması ve kendisini bağımsız bir köylü haline getirebilmesi için uzun bir süre ücretle çalışmaya zorlayacak şekilde yapay bir fiyat biçmeliydi. Toprağın, ücretli işçilerin yanaşamayacakları bir fiyatla satılmasından sağlanan fon, yani kutsal arz ve talep yasasının ayaklar altına alınmasıyla, ücretli emekten sızdırılan bu para ile hükümet Avrupa'dan sömürgelere meteliksiz insanlar getirir ve böylece ücretli emek pazarını kapitalistler için ağzına kadar dolu bulundurabilirdi." (s. 792) İşte Wakefield'in "Sistemli sömürgecilik" dediği şeyin özü buydu. Bu plana göre emek arzı sürekli ve devamlı olacaktı. Her yeni gelen, bir parça toprak satın alabilmek için uzunca bir süre ücretli emekçi olarak çalışmak zorunda kalacak ve toprak sahibi haline gelen her göçmen emekçi, toprak satın almakla, sömürgeye taze emek getirmek için bir fona katkıda bulunmuş olacaktı. Devletin koyacağı toprak fiyatı da zaten, bir başkası emek pazarında yerini dolduruncaya kadar, bağımsız toprak sahibi haline gelmekten alıkoyacak kadar yüksek bir fiyat olacaktı. Yani emekçi önce, kapitaliste, daha fazla emekçiyi sömürmesini sağlayacak sermayeyi üretecek, sonra da emek pazarında kendisinden boşalan yeri doldurmak üzere hükümete okyanus ötesinden getireceği yeni göçmenlerin giderlerini karşılayacak bir fon sağlayacaktı.

Marx, "İngiliz hükümetinin, Bay Wakefield'in özellikle sömürgelerde kullanılmak üzere önerdiği bu 'ilkel birikim' yöntemini yıllarca kullanmasının çok dikkat çekici olduğunu" kaydeder. Ne var ki, bu yöntem zamanın tarihi ve ekonomik koşulları yüzünden pek de başarılı olamamıştı. Göç akını İngiliz sömürgelerinden Birleşik Devletler'e yön değiştirdiği gibi, Avrupa'daki kapitalist üretimdeki gelişme, Wakefield'in önerisini gereksiz duruma getirmişti.

Amerika'da iç savaş, büyük bir ulusal borçlanmaya yol açmış, vergi baskısı artmış, aşağılık bir mali aristokrasi doğmuş, demiryollarının,

madenlerin, vb. sömürülmesi için spekülatör şirketler büyük parçalar halinde kamu topraklarını yağmalamış, kısacası çok hızlı bir sermaye merkezileşmesi olmuştur. “Böylece bu büyük cumhuriyet, göçmen işçiler için vaat edilen toprak olmaktan çıkmıştır. Ücretlerin düşürülmesi ve ücretli işçilerin bağımlılığı, normal Avrupa düzeyine indirilmekten uzak olmakla birlikte, kapitalist üretim burada dev adımlarıyla ilerlemektedir.” (s. 793)

Marx, Amerika ile ilgili bu saptamayı yaptıktan sonra yeni sömürgeleşen Avustralya’da da, altın arayıcılığının çektiği büyük insan seli ile birlikte, İngiltere’den yapılan her türden meta ithalatının bu ülkede büyük bir nispi artı-emekçi nüfusu yarattığını kaydeder ve bu bölümü şu sözlerle bağlar:

“Her neyse, biz burada sömürgelerin durumu ile ilgilenmiyoruz. Bizi ilgilendiren tek şey, eski dünyanın ekonomi-politiğinin, yeni dünyada keşfettiği ve damların üzerinden ilan ettiği sırdır: kapitalist üretim ve birikim tarzının ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyetin, temel koşul olarak, bizzat kazanılmış özel mülkiyetin yok olması, bir başka deyişle, emekçinin mülksüzleştirilmesidir.” (s. 794)

GELECEĞİN TOPLUMU

Asıl amacı, kapitalist üretim sürecinin eleştirel bir çözümlenmesi olan *Kapital*'de Marx'ın, yeni kurulacak toplum düzeninin ayrıntılı bir tablosunu çizmesi beklenemezdi. Engels bir yazısında şöyle der: "Bu kitapta (*Kapital*'de) bin yıl sürecek bir komünist toplumda nelerin olup biteceğini öğreneceklerini sananlar düş kırıklığına uğrayabilirler. ... Marx, her zaman olduğu gibi burada da devrimcidir. ... Ama toplumsal dönüşümden sonra ne olacağı konusunda bize yalnızca bazı ipuçları vermekle yetinir."[72]

Böyle olması da çok doğal; çünkü Marx, kâhin değil bilim adamıydı. *Kapital*'de, kapitalist üretim biçimini diyalektik yöntemle inceliyor, hem bir bütün olarak kapitalizme ve hem de kapitalist ekonominin her kategorisine *tarihsel açıdan* yaklaşıyordu. *Kapital*'de eğer, geleceğin toplumuyla ilgili ipuçları veriyorsa bunu, sosyo-ekonomik yapının tarihi gelişim süreci içerisinde geçeceği evreleri, geçmiş-gelecek çizgisi üzerinde bilimsel olarak saptadığı için yapabiliyordu. Geleceğin toplumu bir ütopya değil, toplumsal gelişmenin zorunlu bir ürünüydü. Toplumsal gelişme yasaları her ne kadar insan iradesinden ve insan zihninden bağımsız olarak işleseler de, bunlar her zaman, insan aracılığı ile, insan eylemi aracılığı ile gerçekleşirler. Demek ki, bir yandan her sosyo-ekonomik yapı tarih içerisinde geçici bir aşamaya tekabül ediyor ve yerini daha üst bir düzeyde bir yapıya bırakıyordu. Öte yandan ise, insan, tarihin yapılmasına aktif bir şekilde katılabiliyordu. *Kapital*'de de uygulanan yöntem gereği tarih ve toplum, bunların belirleyici etkeni olan *maddi üretim* temeli üzerinde gelişiyordu.

Öyleyse, tarihi gelişim sürecine bakarak, geleceğin toplumu üzerinde bazı şeyler söylemek olanağı vardı.

* * *

Marx, kapitalist üretim biçimini, tarih içerisinde belirli canlı bir bütün, bu nedenle de toplumun tarihsel gelişmesinde geçici bir aşama olarak inceliyordu. Bu üretim düzeninin yerini eninde sonunda bir başka sistem, bir başka üretim biçimi alacaktı. Daha önceleri Ütopik sosyalistler, kapitalizmi şiddetle eleştirirler ve gelecekteki sosyalist toplumun renkli ve hayali bir tablosunu çizerlerdi. Oysa Marx'ta, sosyalist toplum, kapitalist gelişme sürecinin özünde taşıdığı eğilimlerin bilimsel çözümlemesinin bir verisi, bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu.

Kapitalist sistemde, üretimin toplumsal niteliği ile, üretilen ürünlerin özel mülkiyetin konuları olması arasındaki temel çelişki, üretken güçlerin gelişmesini sınırlandırıyor, toplumsal üretimde kargaşaya, kapitalistler arasında yoğun rekabete, devresel bunalımlara yol açıyor; bilimsel gelişmelerin, teknik buluşların, insanlığın yararı ve çıkarı yerine, onu ezmeye, yok etmeye yönelik amaçlar için kullanılmasına neden oluyordu. Bu ekonomik yapı içerisinde gelişmekte olan üretken güçler, kendi toplumsal kabuklarıyla, kapitalist üretim ilişkileriyle zıtlık ve uyuşmazlık içerisinde oldukları için, bu üretim biçimindeki gelişme, kendisini sona erdirecek maddi koşulları da kendi eliyle yaratmış oluyordu. Ne var ki burada, eski sosyo-ekonomik yapının değişmesinin, kapitalizmin yadsınmasıyla doğacak olan sosyalizme geçişin kendiliğinden gerçekleşmesini beklemek hayalcilik olurdu. Burada insan unsuru işin içine katılacak, devrimci bir eylemle iktidar, kapitalist sınıftan işçi sınıfının eline geçecekti. Marx ve Engels, gerekli koşulların bulunması halinde böyle bir devrimin "tamamen barışçı ve yasal yollarla" gerçekleşebileceğini, İngiltere için böyle bir olasılığın varlığını kabul ediyorlardı ama Marx, "aynı zamanda, bu barışçı ve yasal devrime, İngiliz egemen sınıfların 'köleliğin

sürmesi için bir isyana' kalkışmaksızın boyun eğeceklerini pek ummadığını da sözlerine eklemeyi unutmuyordu." (s. 39)

Bu sosyalist devrimle, belli başlı üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet kurularak, üreticiler ile üretim koşulları arasındaki o eski birlik beraberlik yeniden sağlanacak ve yapay olarak yaratılan yabancılaşmaya son verilecekti.

Kapital'in birinci cildinin hemen başlarında Marx, henüz gelişme aşamasında olan sosyalist toplumu şöyle anlatıyor: "Şimdi bir değişiklik olsun diye, kendi işlerini ortak üretim araçları ile gören ve bütün bireylerin kendi emek-güçlerini bilinçli olarak o topluluğun birleşik emek-gücü olarak kullanan, özgür insanlardan kurulmuş bir topluluk tablosu çizelim. Robinson'un emeğindeki bütün ayırıcı özellikler burada da yinelenir, ama şu farkla ki, buradaki emek bireysel değil toplumsaldır. Robinson'un ürettiği her şey, yalnız kendi kişisel emeğinin sonucuydu ve bu nedenle de yalnız kendisi için bir kullanım nesnesiydi. Bizim toplumumuzun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bunun bir kısmı yeni üretim araçları olarak iş görür ve toplumsallığı devam eder. Ama öteki kısmı, üyelerce yaşamı sürdürme aracı olarak tüketilir. Bu ikinci kısmın üyeler arasında dağılımı bu nedenle zorunludur. Bu dağılım biçimi, topluluğun üretken örgütlenmesine ve üreticilerin ulaştıkları tarihsel gelişmenin derecesine bağlı olarak değişir. Salt metaların üretimi ile bir paralellik kurmuş olmak için yaşamlarını sürdürme araçlarında tek tek her üreticinin payının, onun emek-zamanı ile belirlendiğini varsayacağız. Bu durumda emek-zamanı ikili bir rol oynamaktadır. Belirli bir toplumsal plana uygun olarak bunun bölüşümü, yapılacak olan farklı iş türleri ile topluluğun çeşitli gereksinmeleri arasında uygun bir oran kurar. Öte yandan bu, aynı zamanda, her birey tarafından ortaya konan ortak emeğin payının ölçüsü olarak iş görür. Tek tek üreticilerin, hem kendi emekleri ve hem de emek ürünleri yönünden toplumsal ilişkileri, bu örnekte, yalnız üretim bakımından değil bölüşüm bakımından da çok basit ve kolay anlaşılır durumdadır."[73] (s. 93, 94)

Kapitalist toplumda rekabete ve diğer sübjektif yasalara göre işleyen ekonominin yerini şimdi, nesnel ekonomik yasalara, bilinçli bir toplumsal denetime dayanan ekonomi alacak, toplumsal üretim, tüm toplumun yararı ve gereksinmeleri göz önünde bulundurularak planlanacaktır. Burada çalışma süresini belirleyecek tek öge, toplumun bütün üyelerinin gittikçe artan gereksinmelerini karşılayacak şekilde planlanan geniş boyutlu yeniden üretimin yürütülmesi kaygısı olacaktır. Artı-emek bu yeni üretim düzeninde, üretken emeğin ayrılmaz bir parçası halini alacak, gerekli-emekle artı-emek, sosyalist toplumun kurulmasında ve daha üst düzeyde bir toplum haline dönüşmesinde, birbirinden ayrılmayan bir bütün olarak aynı amaca hizmet edecektir. Kapitalist üretim biçiminin sona ermesi ile, işgününün uzunluğu gerekli emek-zamanına indirgenebilir. “Ama bu durumda bile, bu süre sınırlarını genişletecektir. Bunun nedeni, bir yandan ‘gerekli geçim araçları’ kavramının büyük ölçüde genişlemesi, emekçinin tamamen farklı bir yaşam düzeyine ulaşma çabasıdır. Öte yandan bunun nedeni, şimdi artı-emek sayılanın, o zaman gerekli-emek sayılmasıdır; bununla, yedek ve birikim fonu oluşturan emeği kastediyorum.” (s. 541)

Demek ki burada gerekli-emeğin sınırlarının genişlemesinin nedeni, toplumu oluşturan bireylerin yaşam koşullarının eskisine göre çok daha zenginleşmesi ve duydukları gereksinimlerin büyük ölçüde artması, eskiden bir avuç varlıklının yararlandığı olanaklardan şimdi çalışan bütün sınıfın yararlanması oluyor.

Kurulacak yeni toplumda, bizzat üreticilerin ortak denetimi altına alınan emeğin niteliği de değişecek, emeğin kendisi de rasyonel ve özgür olacaktır. “... Bütün yaşamı boyunca bir ve aynı işi yineleyerek güdükleşen ve böylece bir ‘parça-insan’ haline gelen bugünün parça işçisinin yerini, çeşitli işlere yatkın, üretimdeki herhangi bir değişmeyi karşılamaya hazır ve yerine getirdiği çeşitli toplumsal görevleri, kendi doğal ve sonradan kazanılmış yeteneklerine serbestçe uygulama alanı sağlayan bir şey olarak benimseyen tam anlamıyla gelişmiş bir birey” alacaktır. (s. 498)

Ne var ki emek, maddi üretim alanında, gene de bir zorunluluk âlemi içerisinde kalmış olacak, gerçek özgürlük âlemi ise bu zorunlu emeğin

sınırları dışında ama ona dayanarak yükselecektir. “Gerçekte özgürlük âlemi ancak, zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlenen emeğin sona erdiği yerde fiilen başlamış olur; demek ki bu âlem, eşyanın doğası gereği, fiili maddi üretim alanının ötesinde bulunur. Tıpkı vahşi insanın gereksinmelerini karşılamak, yaşamını sürdürmek ve yeniden üretmek için doğayla savaşmak zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içerisindedir ve bunu da yine her türlü toplumsal biçimlenişler içerisinde, akla gelen her türden üretim tarzları altında yapmak durumundadır. İnsanın gelişmesiyle birlikte, duyduğu gereksinmeler alanı da genişler, ama aynı zamanda da, bu gereksinmeleri karşılayan üretici güçler de artar. Bu alanda özgürlük, ancak doğanın kör güçleri önünde sürüklenmek yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üretimde bulunan kimseler tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve ona en yaraşır koşullar altında başarılır. Ama gene de bu bir zorunluluklar âlemi olmakta devam eder. Bunun ötesinde, kendi başına amaç olan insan enerjisinin gelişmesi, gerçek özgürlük âlemi başlar, ama bu da, ancak temelinde bu zorunluluk âlemi ile serpilip gelişebilir. İşgününün kısaltılması onun temel önkoşuludur.” (Cilt III, s. 858, 859)

*Kapital’*de ayrıca, geleceğin toplumunda hem genç kuşakların eğitilmesi, hem de yeni aile biçimi ile ilişkileri konusunda Marx’ın, düşünceleri izleme olanağı vardır. Yeni toplumda, “belli bir yaşın üzerindeki her çocuk, üretici işi öğrenim ve jimnastik ile birlikte yürütecek ve bu yalnızca üretimdeki etkinliğin artmasında bir yöntem olarak değil, tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde tek yöntem olarak uygulanacaktır.” (s. 494) Ve, “işçi sınıfı iktidara geldiği zaman –ki bu kaçınılmaz bir şeydir– hem pratik, hem teorik teknik eğitimin, işçi sınıfı okullarında layık oldukları yeri alacağına hiç kuşku yoktur.” (s. 499)

Kadın ve çocuk emeğinin kapitalistçe sömürülmesi ve eski aile bağlarının kapitalist sistem altında uğradığı çözülmeye karşın burada da diyalektiğin yasaları içten içe işlemekte ve “büyük sanayi, üretim sürecinde, kadınlara,

gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara ev alanının dışında önemli bir rol vermekle, daha üst düzeyde bir aile şekli ve cinsiyetler arası ilişki konusunda yeni bir ekonomik temel yaratır. Cermen-Hıristiyan aile şeklini mutlak ve değişmez saymak, bir arada alındığı zaman bir dizi tarihsel gelişmenin halkaları olan eski Roma, Yunan ya da Doğu aile şekline bu özelliği vermek kadar saçmadır. Ayrıca, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireylerden oluşan kolektif çalışma grubunun, uygun koşullar altında, zorunlu olarak insanı geliştiren bir kaynak halini alacağı açık bir gerçektir; oysa üretim sürecinin işçi için değil, işçinin üretim süreci için var olduğu, kendiliğinden ortaya çıkan, zalim ve kapitalistçe şekliyle bu durum, durmadan çevreye veba mikrobu gibi yayılan bir yozlaşma ve kölelik kaynağı olur.” (s. 500)

Özellikle kapitalist üretim sürecinin incelendiği ve kapitalizmin işleyiş yasalarının saptandığı *Kapital*’de Marx, görüldüğü gibi, yeri geldikçe, kurulacak olan yeni toplumun ve geleceğin gerçek anlamıyla özgür insanın bazı temel özelliklerine de değinmiş bulunuyor.

72 Marx, Engels, *Werke*, Bd. 32, s. 216.

73 Bu alıntıda söz konusu edilen toplum hiç kuşkusuz, “bölüşümün henüz harcanan emeğe göre yapıldığı” kolektif toplum düzeninin birinci aşamasıdır. Marx, daha sonra 1875’te kaleme aldığı Gotha Programının Eleştiri’sinde şöyle der: ... toplumun daha yüksek bir aşamasında, bireylerin işbölümüne ve onunla birlikte kafa emeği ile kol emeği arasındaki çelişkiye boyun eğişleri sona erdiği zaman; emek yalnızca bir geçim aracı değil, ama kendisi birinci derecede hayati gereksinme haline geldiği zaman; bireylerin çeşitli biçimde gelişmeleriyle, üretici güçler de arttığı ve bütün kolektif zenginlik kaynakları gürül gürül fışkırdığı zaman, ancak o zaman, burjuva hukukunun dar ufukları kesin olarak aşılmış olacak ve toplum, bayraklarının üstüne şunu yazabilecektir: ‘Herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesine göre! ‘(Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi, Sol Yayınları, 1976, s. 31).